

Філософська

думка

ОД УВАГ ПРОПАГАНДИСТІВ І СПАХАТІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМ ПАРТІЙНО-НАУКОВОГО КОНФІДІАТІВНОГО ПІДВИЩЕННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» проводяться дискусії з питань філософії та методології науки, а також історії філософії та культурології.

У журналі публікуються статті, які висвітлюють актуальні проблеми філософії та культурології.

Консультації надаються членам редакції та читачам за бажанням.

У редакції працюють: М. В. Соловйов, В. М. Соловйов, В. М. Соловйов.

В. М. Соловйов — Редуктор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор, В. М. Соловйов — Редактор.

3 1979

ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ

На сторінках журналу «Філософська думка» продовжують друкуватися матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару, що вивчають Конституцію СРСР, Конституції союзних і автономних республік.

У цьому номері вміщуються статті: М. В. Іордан, В. М. Семенов,—Радянський Союз—соціалістична спільність людей, Л. В. Сохань—Перетворення праці на першу життєву потребу, Г. А. Оганян—Всебічне задоволення потреб народу — мета соціалістичного виробництва.

З М І С Т

Урсул А. Д. (Москва), Шаталов О. Т. (Москва), Рудніченко В. І., Шкурінов П. С. (Москва) — Світоглядні проблеми на XVII Всесвітньому філософському конгресі 3

До 325-річчя позз'єднання України з Росією

Іордан М. В. (Москва), Семенов В. М. (Москва) — Радянський народ — соціалістична спільність людей 13

Характерні риси соціалістичного способу життя

Сохань Л. В. — Перетворення праці на першу життєву потребу 22
Оганян Г. А. — Всебічне задоволення потреб народу — мета соціалістичного виробництва (До 50-річчя першого п'ятирічного плану) 29

Лисий І. Я. (Чернівці) — Роль суспільних потреб в становленні і розвитку культури 38

Проблеми взаємозв'язку науки і практики

Булатов М. О. — Типологія категорій 49

Методологічні проблеми спеціальних наук

Пахомов Ю. М. — Прогнозування розвитку виробничих відносин соціалізму 61

Наукові повідомлення

Нисанбаєв А. Н. (Алма-Ата), Раджабов У. А. (Москва) — Про взаємозв'язок принципів доповняльності і відповідності (До 100-річчя з дня народження А. Ейнштейна) 68
Сабощук А. П. (Кишинів) — Конструктивний і образний аспекти мислення 74

Критика буржуазної ідеології

Ніколова Марія (НРБ) — Філософський структуралізм і актуальні проблеми його марксистської критики 81
Найдиш В. М. (Москва) — До критики гносеології англо-американського постпозитивізму (Про інтерпретацію розвитку наукового знання в гносеології П. Фейєрабенда) 90

Наукове життя

Федорук В. С., Яранцева Н. О. — Конференція з актуальних проблем естетики 100
Кузнецов В. І. — Пленум Українського відділення Філософського товариства СРСР 102

Рецензії

Варзар І. М. — Дослідження з історії соціології в Росії 104
Ключников В. П., Гурін Е. А. — Діалектика формування комуністичного світогляду 106
Голиков В. І., Фомиченко В. В. — Дослідження питань соціальної структури розвиненого соціалістичного суспільства 107
Бондарчук І. А., Канарський А. С. — Прогностичний потенціал мистецтва 109
Про проведення конкурсу статей з актуальних питань теорії матеріалістичної діалектики 111

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

Урсул А. Д. (Москва), *Шаталов А. Т.* (Москва), *Шинкарук В. И.*, *Шкуринов П. С.* (Москва) — Мировоззренческие проблемы на XVI Всемирном философском конгрессе. К 325-ЛЕТИЮ ВОССОЕДИНЕНИЯ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ. *Иордан М. В.* (Москва), *Семенов В. М.* (Москва) — Советский народ — социалистическая общность людей. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *Сохань Л. В.* — Превращение труда в первую жизненную потребность. *Оганян Г. А.* — Всестороннее удовлетворение потребностей народа — цель социалистического производства. (К 50-летию первого пятилетнего плана). ♦ *Лысый И. Я.* (Черновцы) — Роль общественных потребностей в становлении и развитии культуры. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *Булатов М. А.* — Типология категорий. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Пахомов Ю. Н.* — Прогнозирование развития производственных отношений социализма. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Нысанбаев А. Н.* (Алма-Ата), *Раджабов У. А.* (Москва). О взаимосвязи принципов дополнительности и соответствия. (К 100-летию со дня рождения А. Эйнштейна). *Сабошчук А. П.* (Кишинев) — Конструктивный и образный аспекты мышления. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Николова Мария* (НРБ) — Философский структурализм и актуальные проблемы его марксистской критики. *Найдыш В. М.* (Москва) — К критике гносеологии англо-американского постпозитивизма. (Об интерпретации развития научного знания в гносеологии П. Фейерабенда). НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Федорук В. С.*, *Яранцева Н. А.* — Конференция по актуальным проблемам эстетики. *Кузнецов В. И.* Пленум Украинского отделения Философского общества СССР. РЕЦЕНЗИИ. *Варзарь И. М.* — Исследование по истории социологии в России. *Ключников В. П.*, *Гурин Э. А.* — Диалектика формирования коммунистического мировоззрения. *Голиков В. И.*, *Фомищенко В. В.* — Исследование вопросов социальной структуры развитого социалистического общества. *Бондарчук И. А.*, *Канарский А. С.* — Прогностический потенциал искусства. ♦ О проведении конкурса статей по актуальным вопросам теории материалистической диалектики. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Ursul A. D. (Moscow), *Shatalov A. T.* (Moscow), *Shinkaruk V. I.*, *Shkurinov P. S.* (Moscow) — World Outlook Problems at the 16th World Philosophical Congress. ON THE 325th ANNIVERSARY OF REUNIFICATION OF THE UKRAINE WITH RUSSIA. *Iordan M. V.* (Moscow), *Semenov V. M.* (Moscow) — The Soviet People Is a Socialist Community of People. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. *Sokhan' L. V.* — Transformation of Labour into the First Vital Requirement. *Oganjan G. A.* — All-Round Satisfaction of the People Requirements Is the Object of Socialist Production. (On the 50th Anniversary of the First Five-Year Plan). ♦ *Lysyi I. Ya.* (Chernovtsy) — The Role of Social Requirements in Formation and Development of Culture. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERRELATIONS. *Bulatov M. A.* — Typology of Categories. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Pakhomov Yu. N.* — Prediction of the Socialist Production Relations Development. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Nysanbaev A. N.* (Alma-Ata), *Radzhabov U. A.* (Moscow). On Interrelation of Principles of Additivity and Correspondence. (On the Centenary of A. Einstein Birth). *Saboshchuk A. P.* (Kishinev) — Constructive and Figurative Aspects of Thinking. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Nikolova Maria* (PRB) — Philosophical Structuralism and Urgent Problems of Its Marxist Criticism. *Naidysh V. M.* (Moscow) — On Criticism of the Anglo-American Postpositivism Gnoseology. (On Interpretation of Development of Scientific Knowledge in Gnoseology of P. Feyerabend). SCIENTIFIC LIFE. *Fedoruk V. S.*, *Yarantseva N. A.* The Conference on Urgent Problems of Aesthetics. *Kuznetsov V. I.* Plenum of the Ukrainian Branch of the USSR Philosophical Society. REVIEWS. *Varzar' I. M.* — Studies on History of Sociology in Russia. *Klyuchnikov V. P.*, *Gurin E. A.* — Dialectics of the Communist World Outlook Formation. *Golikov V. I.*, *Fomichenko V. V.* — Investigation in Problems of the Developed Socialist Society Social Structure. *Bondarchuk I. A.*, *Kanarsky A. S.* — Prognostic Potential of Art. ♦ On Announcing a Competition of Articles on Urgent Problems of the Theory of Materialist Dialectics. OUR AUTHORS.

А. Д. УРСУЛ, О. Т. ШАТАЛОВ, В. І. ШИНКАРУК, П. С. ШКУРИНОВ

СВІТОГЛЯДНІ ПРОБЛЕМИ НА XVI ВСЕСВІТНЬОМУ ФІЛОСОФСЬКОМУ КОНГРЕСІ

Шістнадцятий Всесвітній філософський конгрес, що відбувся наприкінці серпня — на початку вересня 1978 року в м. Дюссельдорфі (ФРН), — один із міжнародних форумів останнього десятиріччя, які привернули увагу широкого кола вчених різних галузей знання. Загальна кількість його учасників, що представляли понад 60 країн світу, перевищувала 1500 чоловік — філософів, математиків, фізиків, астрономів, біологів, психологів, лінгвістів, правознавців, економістів.

Країни соціалістичної співдружності делегували на XVI Всесвітній філософський конгрес близько 300 чоловік. Третина з них — філософи і природознавці СРСР: академіки В. А. Амбарцумян, Д. М. Гвішіані, В. М. Глушков, М. П. Дубінін, М. Б. Мітін, Ф. В. Константинов, члени-кореспонденти Е. А. Асратян, М. Т. Іовчук, Т. І. Ойзерман, І. Т. Фролов, директори інститутів Академії наук СРСР та Академій союзних республік — Б. С. Українцев, Б. Ф. Ломов, Ж. М. Абдільдін, В. І. Шинкарук, філософи АН СРСР І. Д. Андреев, С. М. Архангельський, Б. Т. Григор'ян, Л. П. Буева, Г. А. Брутян, Д. В. Єрмоленко, Я. В. Мінкявічус, І. С. Нарський, А. Н. Нисанбаєв, В. С. Семенов, А. Д. Урсул, О. Т. Шаталов, О. П. Шептулін, Ц. В. Шеляг та ін. На конгрес прибули вузівські філософи В. С. Готт, А. Я. Бегіашвілі, О. С. Богомолів, П. І. Візір, А. А. Гусейнов, Т. В. Корсаєвська, А. М. Коршунов, А. Д. Косичев, Ю. К. Мельвіль, С. Т. Мелюхін, О. М. Мостепаненко, З. М. Оруджев, Ю. О. Петров, Я. К. Ребане, Е. М. Чудінов, П. С. Шкурінов та ін. Керував радянською делегацією Герой Соціалістичної Праці, віце-президент АН СРСР академік П. М. Федосєєв.

У роботі конгресу взяли активну участь багато відомих філософів із соціалістичних країн: з НРБ (С. Ангелов, С. Гановський, П. Гіндев, Н. Ірібаджаков, А. Полікаров, Д. Спасов та ін.), з УНР (І. Боднар, Й. Хавачі, Л. Матраї та ін.), НДР (Є. Альбрехт, М. Бур, А. Козінг, Г. Лей, П. Ріхтер та ін.), ПНР (Я. Кучинський, А. Шафф, С. Ширма та ін.), МНР (Бозаружав, Меджидкомбо, Настагдордж, Соднонкомбо) та ін.

Крім лауреатів Нобелівської премії нейрофізіологів М. Ейгена (ФРН), Дж. Смарта (Австрія) і Дж. Екклза (Швейцарія), астрономів С. Л. Джекі (США), Р. Сексла (Австрія) і В. Вейдемана (ФРН), активну участь у конгресі брали відомі буржуазні філософи Е. Агацці, А. Айер, Й. Бохенський, Л. Габріель, Г. Дімер, П. Кваттроччі, У. Куайн, Г. Люббе, А. Лоппес-Квінтос, Е. Мак-Мюллін, А. Мерсьє, Е. Метсопулоса, П. Ріккер, Й. Сімон, П. Строусон, Х. Ханаффі, К. Хюбнер, С. Шибата, Г. Ельцер та ін.

Загальна обстановка сприяла виконанню програм конгресу. Політична атмосфера у ФРН в цей час зазнала помітного впливу травневого (1978 р.) візиту в цю країну Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва. Ак-

тивна позиція філософів СРСР та інших соціалістичних країн була спрямована на створення творчо-ділової обстановки.

Основна тема конгресу, яку часто кваліфікують як «концепцію», — «Філософія і світоглядні проблеми сучасної науки» — дозволяла висувати широке коло теоретичних питань, що деталізували її («Ідея Всесвіту», «Сучасна біологія і її виклик філософії», «Свідомість, мозок і зовнішній світ», «Наука та інші форми раціональності», «Норми та їх наукове обґрунтування», «Оволодіння науково-технічним прогресом», «Успіхи і межі математизації» і «Сучасні дискусії про універсальність»). Об'єднуючою основою діяльності всіх секцій конгресу був світоглядний аспект.

З усього комплексу зазначених питань на конгресі відбувалася гостра полеміка між прибічниками матеріалістичного і ідеалістичного світоглядів.

Вже перше пленарне засідання 27 серпня показало прагнення деяких буржуазних філософів зосередити увагу конгресу на ідеях антикомунізму і абстрактного гуманізму, позитивістсько-технократичних і концептуально-плюралістичних доктринах. Були спроби нав'язати конгресові дискусію з політичних проблем: про «відношення держави до істини», соціалізму — до демократії та ін. Певній частині учасників імпонувало нігілістичне ставлення до світоглядних проблем; воно виявлялося в різних формах. Так, професор Г. Люббе (Цюріх), президент «Всенімецького філософського товариства» (в ході конгресу його змінив новий президент цього товариства В. Клуksen із Бонна) намагався обґрунтувати ідею «історичного згасання» світоглядного значення великих наукових відкриттів. Початок цьому, на його думку, був покладений епохою Відродження, коли відбулося визволення науки від релігійного світогляду. Після коперникової революції і дарвінівського перевороту в науці, твердив цюріхський філософ, відбулося помітне зниження ролі не тільки релігійних, але й світоглядних установок взагалі. У наші дні ця роль світогляду, гадає Г. Люббе, долається ходом розвитку науки, техніки і культури.

Всупереч генеральній темі конгресу Г. Люббе марно намагався довести, нібито наука в ході свого розвитку все більше елімінує світоглядні питання, нібито «справжня» наука «несумісна із світоглядом». Об'єктивістська орієнтація в поняттях швейцарського професора поєднувалася із світоглядним нігілізмом, який припав до душі окремим західним ученим. Одні з них твердили, що методологію дослідження замінюють формалізація, структурування і кібернетизація знань. Інші — пов'язували свій світоглядний негативізм з плюралістичними «установками», з теоріями «множинності істин» або рівноцінності принципово різних поглядів.

Гідну відсіч цим поглядам було дано у спеціальній лекції керівника радянської делегації П. М. Федосеева «Філософія в системі світогляду». У цій лекції, яка привернула увагу учасників конгресу, розкривався взаємозв'язок конкретних наук і соціальної практики із світоглядною функцією філософії. Зокрема, було показано важливу роль природничих і суспільних наук у формуванні і розвитку наукового світогляду як складного, неоднорідного і багатопланового феномену, значення наукової філософії в його системі і змісті. Особливу увагу доповідач приділив обґрунтуванню інтегративної функції діалектико-матеріалістичної філософії, яка об'єднує всі складові елементи світогляду в цілісну світоглядну систему, що цементує різні науки, сприяє досягненню єдності між теорією і практичною діяльністю людей. Підкреслювалася думка, що в міру наукового, технічного і соціального прогресу інтегративно-

синтезуюча роль філософії не применшується, як це думають деякі буржуазні філософи, а ще більше посилюється у зв'язку з внутрішніми процесами розвитку науки. Обстоюючи і розвиваючи марксистське розуміння вузлових проблем сучасного світового розвитку, фундаментальної ролі філософії для вироблення цілісного світогляду, глава радянської делегації зауважив, що ми водночас виступаємо за діалог з тими представниками немарксистських течій і концепцій, які щиро стурбовані долею людської цивілізації. Контакти, що випливають між учасниками конгресу, відкривають шлях для конструктивного, змістовного діалогу з комплексу різноманітних проблем, що їх висувують соціальний розвиток і науково-технічна революція.

Академік П. М. Федосєєв підкреслив відповідальність філософів і представників інших наук за долю миру і безпеку народів, за розширення культурного і науково-технічного співробітництва, розв'язання глобальних проблем сучасності.

У діяльності секцій і підсекцій конгресу розглядалися три групи проблем, що стосуються філософських питань природознавства, епістемології і соціально-філософських питань. Обговорення кожної з цих проблем відбувалося в гострій полеміці між марксистськими і буржуазними концепціями.

На секції «Ідея Всесвіту» виступали відомі буржуазні вчені С. Л. Джекі (Саут Оренж), Е. Мак-Мюллін (Нотр-Дам), Р. Сексла (Відень), В. Вейдеман (Кіль). Висвітлюючи проблеми космології і космогонії, вони визнавали еволюцію Всесвіту, залежність простору і часу від матеріальних зв'язків, але водночас схилились до ідеї кінечності Всесвіту в просторі і часі, плюралістичної «розірваності» і «автономного положення» окремих галактик. Як не дивно, але деякі делегати буржуазних країн у своїх доповідях повторювали навіть догми про «акт творення світу». Так, у виступах А. П. Р. де Нуг'єс (Мексика) і С. Які (США) містилися креаціоністські твердження. «Початковий момент» розширення Всесвіту вони розглядають як момент «створення» матеріального світу.

Принципово відрізнялись від таких поглядів буржуазних вчених виступи радянських природознавців і філософів. З великою увагою була вислухана доповідь В. А. Амбарцумяна (написана разом з В. В. Казютинським), який спинився на проблемі неоднорідності реального Всесвіту, його відображення в космологічних моделях. Інтерес викликала думка про те, що Всесвіт як об'єкт космології — це «все, що існує» не в якомусь абсолютному значенні, а лише з погляду певного етапу пізнання і практики. У доповіді обґрунтовувалась думка про можливість існування, крім нашого Всесвіту — Метагалактики, безлічі інших всесвітів з найрізноманітнішими властивостями. Цей принцип, діаметрально протилежний принципу унікальності Всесвіту, можна розглядати як космологічну експлікацію діалектико-матеріалістичного принципу невичерпності світу. Доповідач підкреслював ефективність діалектико-матеріалістичної методології для дальшого плідного дослідження Всесвіту.

Діалектико-матеріалістичне осмислення останніх здобутків астрофізики і космічної астрономії давали радянські вчені В. С. Готт («Всесвіт і філософська наука»), С. Т. Мелюхін («Філософське обґрунтування ідеї нескінченності Всесвіту»), А. Д. Урсул («Людина і Всесвіт»), О. М. Мостепаненко («Проблема множинності світу в космології і філософії»), вчений з НДР Г. Херц («Всесвіт і розвиток») та інші. Їхні доповіді викликали жвавий обмін думками.

Методологічна проблематика, порушувана в гострій полемічній

формі, визначала підвищений інтерес до засідань секції «Сучасна біологія і її виклик філософії». Постало питання: чи здатна філософія прийняти «виклик» біології у зв'язку з дослідженнями «глибинних» структур живого на молекулярному рівні. На засіданні з цього питання (це засідання вів Н. Ірбаджаков) виступив, зокрема, лауреат Нобелівської премії М. Ейген (ФРН), який показав, що виникнення життя може відбуватися за певних матеріальних передумов. Його доповідь була спрямована проти концепції абсолютизації ролі випадковості в питанні про виникнення життя.

Діалектична природа сучасного біологічного знання була розкрита в доповіді члена-кореспондента АН СРСР І. Т. Фролова. Він відзначив, що не слід перебільшувати всього того, що дає розвиток сучасної біології для філософії, бо не тільки філософія використовує дані біології, але й ця остання «відкриває» для себе філософію, і саме звернення до марксистської філософії може вивести з тієї безвиході, в яку іноді потрапляють окремі дослідники.

Досить активна дискусія, що відбулася між лауреатами Нобелівської премії Д. Екклсом (Швейцарія) і Д. Смартом (Австралія) з питань філософської інтерпретації новітніх відкриттів у галузі нейрофізіології, дістала принципову оцінку в виступах радянських учених М. П. Дубініна, В. Ф. Ломова, Е. А. Асратяна, Т. В. Корсаєвської, І. К. Лесєєва, Р. С. Карпінської, О. Т. Шаталова, П. С. Чеслера (НДР), Е. Банна (УНР), а також канадського філософа М. Бунге, який відкрито заявив про свою незгоду з «позитивістськими ухилами Д. Екклса». Загалом обговорення проблем життя на конгресі філософів показало, що дальший розвиток біології значною мірою залежить не тільки від синтезу природничих наук, але й від врахування загальносвітоглядної, ціннісної орієнтації сучасного біологічного дослідження.

В широкому діапазоні сучасних теоретико-пізнавальних систем (епістемології) помітно виділялися на конгресі питання методології наукового пошуку, філософського тлумачення світу. Ці питання особливо гостро дискутувалися на секціях «Успіхи і межі математизації», «Свідомість і мозок», «Наука та інші форми раціональності», «Сучасні дискусії про універсалії».

Цікавим і змістовним було обговорення сутності математизації знання. З'ясувалися «зовнішні» і «внутрішні» причини процесу широкого проникнення математики в галузь епістемології, методологічні висновки, що випливають з цього процесу. Г. Крейзель (Англія) твердив, що лише наявність внутрішніх парадоксів в математиці є чинником її розвитку і причиною математизації. Поділяючи цей погляд, Й. Бохенський (Швейцарія) вважав, що з'ясування меж математизації треба пов'язувати з аналізом характеру і природи самого «предмета» математичного дослідження, який нібито цілком автономний щодо дійсності. Заперечуючи такий підхід, У. Куайн (Англія) відзначав, що багато труднощів, які виникають в математиці, неможливо побороти без виходу за межі математики і математизації. Це — один з таких процесів, який потребує філософської корекції.

Великий інтерес викликала доповідь академіка В. М. Глушкова. Математизація, заявив він, спричиняється двома обставинами. По-перше, безперервним розвитком як самої математики, так і технічних засобів, що розширюють сферу її застосування. По-друге, необхідністю дальшого поглиблення знання в усіх сферах людської діяльності. Потрібно виходити з широкого розуміння математики, включення в неї, поряд з дедуктивним методом, ще й експериментів на комп'ютерах. Успіхи математизації залежать від рівня узагальнення понять наукових

теорій. Хоча математизація історично обмежена, її межі рухливі й умовні, визначаються єдністю формальних і змістовних методів. Радянський вчений доповів про свої праці з узагальнення теорем Геделя.

На секційних засіданнях предметом дискусії було питання відношення математичної абстракції до реального світу. Тут, зокрема, відбувалася суперечка між прибічниками двох зовні альтернативних, але ідеалістичних по суті, підходів. Згідно з одним із них, існують математичні сутності у вигляді платонівських ідей. Згідно з другим, математика виступає лише як мова, призначена для опису явищ природи. Однобічність цих підходів було розкрито у виступах філософів-марксистів, зокрема Б. С. Українцева, Н. Т. Абрамової, З. М. Оруджева, Д. І. Андреева, А. Н. Нисанбаєва, Е. М. Чудінова (СРСР), Г. Герца і У. Резеберга (НДР), К. Берна (ЧССР) та ін. Висловлена думка про те, що в нашій дні математика певною мірою стає загальнонауковою дисципліною, виконуючи дедалі ширший набір функцій в процесі пізнання і перетворення світу.

Питання теорії пізнання були змістом дискусії також на пленарному засіданні з теми «Свідомість, мозок і зовнішній світ», на якому головував угорський філософ академік Л. Матраї. Виступили також відомі нейрофізіологи, нобелівські лауреати Дж. Екклс (Швейцарія) і Д. Смарт (Австралія).

Дж. Екклс висловив думку, що фізіологічні механізми мозку, чуттєвого сприйняття зовнішнього світу не розкривають природи самосвідомості, що її таємниця лежить за межами науки, має надприродний характер. Кажучи про природу чуттів, Екклс і його однодумці акцентували свою увагу лише на одному аспекті вчення про свідомість — її зв'язку з функціонуванням нервових клітинок мозку різного типу і різних поєднань. Тому вони не змогли пов'язати відчуття з розумом і знайти місце ідеям, загальним поняттям. Звідси — прагнення обґрунтувати неоплатонічну концепцію (йдучи за К. Поппером): ідеї утворюють особливий «третій» світ, поряд з матеріальним світом і світом психічних явищ, притаманних людині.

Австралійський нейрофізіолог Д. Смарт свою доповідь по суті спрямував проти агностичних і неоплатонічних положень Дж. Екклса. Він доводив, що шляхи дослідження руху інформації із зовнішнього світу по органах сприйняття в мозок складні, але нині про них чимало вже відомо і може бути розкрита таємниця свідомості.

Радянські вчені Б. Ф. Ломов, Т. І. Ойзерман, Е. А. Асратян, І. С. Нарський, Я. К. Ребане, а також М. Бунге (Канада) критикували ідеалістичні висновки Дж. Екклса і обґрунтували марксистське розуміння проблеми. Учені-марксисты показали, що ці висновки аж ніяк не випливають з даних нейрофізіології, великим спеціалістом якої є Екклс, що необхідно виходити за межі фізіологічних механізмів свідомості в соціальну галузь. Генезис і природа свідомості, підкреслював Б. Ф. Ломов, можуть бути зрозумілі тільки за допомогою аналізу трудової діяльності людини. Т. І. Ойзерман звернув увагу на те, що сам по собі аналіз чуттів, на що звертали увагу Дж. Екклс і Д. Смарт, не може розкрити феномена свідомості, бо, згідно з марксистським поглядом, свідомість є відображення суспільного буття людей на основі практики.

З цікавими доповідями з методологічних проблем епістемології виступали Й. Сентаготаї (УНР), Т. Плужанський (ПНР) та ін. Вони піддали різкій критиці написаний з ідеалістичних позицій реферат В. Менцля (ФРН) — «Свідомість — випадковість або необхідність?», в якому твердилося, що свідомість становить самостійний космічний процес,

який лише в «своїх інтересах» використовує біологічні системи, які скороминуші, тоді як сама ця свідомість — безсмертна. Аргументовану критику цих положень з марксистських позицій дав радянський філософ М. В. Пилипенко; він розкрив діалектико-матеріалістичне розуміння сутності і генезису свідомості, співвідношення в цьому процесі необхідності і випадковості.

Найбільш представницькими були засідання на конгресі з теми «Наукова й інші форми раціональності». Тут дискусії розгорталися з проблем пізнання, питань про взаємовідношення наукової раціональності з аксеологічною й іншими типами раціональності тощо. Обговорення цих питань показало, що основна розбіжність, яка існує в розумінні раціональності, — це розбіжність між ідеалістичним тлумаченням розуму, включаючи теологічне, і матеріалістичним розумінням, що виходить з принципу відображення об'єктивної реальності людським мисленням. Радянські філософи М. Б. Мітін, Т. І. Ойзерман, А. Д. Косичев, О. С. Богомоллов, Г. А. Брутян та інші розкрили марксистське розуміння раціональності, відношення філософії до окремих наук.

Показово, що навіть така тема, як «Сучасні дискусії про універсалії», захопила учасників конгресу своїми «виходами» у сферу методологічної проблематики. На пленарному засіданні з цієї теми П. Строссон (Англія) обстоював номіналістичні погляди, логічний варіант інструменталізму, що знайшов відображення в його виданій 1961 року книжці «Індивідуальні об'єкти». Д. Спасов (НРБ) виступив проти інструменталізму і пов'язаних з ним спроб спростування наукової значущості загальних положень марксизму. Виходячи з марксистської теорії відображення, він відзначив, що джерелом формування універсалій є відношення подібності. У дискусіях з приводу універсалій філософи-марксистки дали розгорнуте діалектико-матеріалістичне тлумачення співвідношення загального і одиничного.

На конгресі активно обговорювалися питання, пов'язані зі специфікою сучасних соціальних процесів, з методологією їх пізнання. Найгостріші диспути з цієї проблематики відбувалися на секціях «Оволодіння науково-технічним прогресом», «Наука й інші різновиди раціональності», «Норми і їхнє наукове обґрунтування», на колоквіумі «Наука і мир», на спеціальних засіданнях різних товариств.

Дискусії з теми «Оволодіння науково-технічним прогресом» зосереджувались навколо проблем управління НТП в умовах соціалізму і капіталізму, концентруючись на питаннях: 1) про загальні можливості управління науково-технічним прогресом; 2) про підходи різних філософських напрямів до розуміння сутності управління, його соціальних цілей, спрямованості і засобів реалізації; 3) про вплив науково-технічного прогресу на розвиток людини тощо. Ці аспекти управління обговорювалися як у вже згаданій лекції-повіді академіка П. М. Федосеева, так і в пленарній доповіді академіка Д. М. Гвішіані «Проблема управління науково-технічним прогресом». На пленарних і секційних доповідях і виступах членів радянської делегації — Д. В. Єрмоленка, В. С. Семенова, В. В. Мшвенієрадзе, Л. П. Буєвої, Я. В. Мінкявічуса, а також Г. Кребера (НДР), Р. Ріхти (ЧССР), П. Гіндева (НРБ), Р. Штейгервальда (ФРН) та ін.

Один з доповідачів з цієї теми В. Беккер (ФРН) сформулював альтернативу: або цінності ліберальної демократії і плюралізму, а отже і некерованість розвитком науки і техніки, або управління науково-технічним прогресом, але, як він висловився, — у рамках «тоталітарних режимів». Західнонімецький філософ твердив: «Якщо ми хочемо мати ліберальну демократію, то ми маємо це дістати ціною загально непла-

нованого прогресу». Ідеї В. Беккера були піддані аргументованій критиці Д. В. Єрмоленком, П. Гіндевим (НРБ), Р. Штайгервальдом (ФРН), іншими філософами-марксистами.

У дискусії третьої постер-сесії секції «Наука й інші різновиди раціональності» взяли участь близько 300 чоловік, серед яких — чимало викладачів і студентів Дюссельдорфського університету. Суперечка тут відбувалася навколо проблем філософської антропології і так званого методологічного плюралізму. Що таке прогрес, його критерії, які реальні підсумки впливу науково-технічних відкриттів на долю людства, чи можна їх виразити концепціями «соціологічної робінзонади» або «теоріями постіндустріального суспільства» — ось ті питання, що висували учасники цього засідання (Бютнер, Крінгс, Русев, Чехан, Ельцер, Альварес-Гомес та ін.).

Антропологічна природа людини, твердив Н. М. Ельцер (Франкфурт-на-Майні) руйнується процесами технічної революції. Глибокій корозії піддані сім'я, особа, власність. Самі ідеї прогресу поставлені під сумнів — немає критеріїв удосконалення особи і суспільства. Раціональність скована «стихією технотронної епохи», «нерозумна» дійсність стає Молохом сучасної цивілізації. Вихід з цього становища, висноував Ельцер, — у саморефлексії людини; плюралізація суспільного цілого і самої свідомості людей — явище неминуче. Головуючий — західнонімецький філософ Й. Сімон — визначив погляд доповідача з Франкфурта-на-Майні професора Н. М. Ельцера як «песимістичний».

Погляди Ельцера і його однодумців спростовували академік М. Б. Мітін у доповіді «Соціальне пізнання як різновид раціональності», П. С. Шкурінов у повідомленні «Методологічний аналіз сучасного плюралізму», доктор П. Русев (НРБ). Концепції соціального песимізму філософи-марксиста протиставили марксистсько-ленінську теорію суспільного прогресу. Вони відзначили, що людину треба розглядати не як «автономну сутність», а у зв'язку з конкретними соціальними умовами, з сукупністю суспільних відносин.

На пленарних і секційних засіданнях з теми «Норми і їх наукове обґрунтування» розглядалися два альтернативних рішення: можливість і неможливість обґрунтування норм засобами науки, хоча прямих заяв з приводу неспроможності науки у розв'язанні цієї проблеми не було. Прибічники позитивістського напрямку виключають можливість наукового обґрунтування норм чи зводять його до логіко-семантичного аналізу мови моралі. Прибічники буржуазних соціологічних концепцій ставлять норми в залежність від інтересів і соціальних потреб людей, розглядаючи їх абстрактно, поза їх класовою визначеністю. Марксиста, позитивно оцінюючи прагнення деяких західних учених вийти у сфері соціальної проблематики за рамки логіко-семантичного підходу до етичних норм, водночас критикували прихильників соціологічного підходу за абстрактність і формалізм у розв'язанні проблеми істинності норм, співвідношення абсолютного і відносного в нормах. Радянські філософи піддали критиці концепції про можливість реалізувати загальне благо в суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, прагнення отожднювати наукові істини з етикою, зокрема так званою екологічною етикою, яка нібито містить загальні принципи добра для всіх народів, і ряд інших положень буржуазних учених. Радянська група філософів, очолюваних членом-кореспондентом М. Т. Іовчуком і професором Л. М. Архангельським, а також філософи-марксиста Е. Хан (НДР), М. Бур (НДР) та інші взяли активну участь в усіх дискусіях, обстоюючи діалектико-матеріалістичний підхід до моральних і інших соціаль-

них норм. Філософи-марксисти обґрунтували принцип соціально-історичної, об'єктивної інтерпретації норм.

Філософи-марксисти подавали приклад налагодження ділової, творчої обстановки в усіх секціях, підсекціях, у керівних органах Конгресу. «Дух Хельсінкі» відчутно виявлявся і в кулуарних дискусіях і на засіданнях асоціацій, які працювали в рамках XVI Всесвітнього філософського конгресу: Німецького феноменологічного товариства, Товариства у справі вивчення філософії марксизму, Міжнародної федерації філософських товариств, Асоціації редакторів філософських журналів, Всесвітнього союзу філософсько-католицьких товариств.

Широко відомі вчені і філософи — гості Дюссельдорфа — організували колоквиум «Наука і мир», в якому взяли активну участь В. А. Амбарцумян, Ф. В. Константинов, А. А. Волкогонов, В. В. Шеляг, С. Гановський (НРБ), Л. Габріель (Австрія) та ін. На колоквиумі була висловлена занепокоєність сучасною ситуацією у світі в зв'язку з спробами реакційних сил завадити процесові розрядки. Більшість промовців критикували імперіалізм, особливо США, як винуватця напруженості і джерело війн. Учасники колоквиуму, незважаючи на різні ідеологічні переконання і політичні погляди, прийняли звернення до філософської громадськості усіх країн з закликом активізувати боротьбу за мир в усьому світі, за розрядку, розширення міжнародної науково-технічного співробітництва, контактів і обміну. Цей важливий захід проведений за пропозицією радянської і болгарської делегацій.

Вплив філософів-марксистів відчувався в усьому. Не було жодної секції, в роботі якої не брали б активної участі марксистів з соціалістичних або капіталістичних країн. Їх доповіді відзначалися високим ідейно-теоретичним рівнем у тлумаченні актуальних проблем.

На прикінцевому засіданні конгресу 2 вересня 1978 року знову обраний президент Міжнародної федерації філософських товариств (МФФТ) професор Дюссельдорфського університету Альвер Дімер визнав, що на конгресі «змістовний діалог марксистів і немарксистів став реальним фактом». У період роботи конгресу відбулися засідання Генеральної асамблеї МФФТ і три засідання Керівного комітету цієї організації. Представником СРСР на цих засіданнях був академік П. М. Федосєєв. Більшістю голосів найліпшим місцем проведення наступного XVII Всесвітнього філософського конгресу була обрана Греція (Афіни). У Керівний комітет МФФТ від СРСР був обраний В. С. Семенов, від ПНР — Р. Пельс, а в ревізійну комісію — М. Бур від НДР. У члени МФФТ прийнято Монгольське філософське товариство. Міжнародний інститут філософії на засіданні під час конгресу обрав своїм почесним членом академіка П. М. Федосєєва.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що головним і найважливішим у роботі XVI Всесвітнього філософського конгресу було всезростаюче посилення впливу марксистсько-ленінської філософії на хід і зміст обговорення всіх тем і проблем конгресу. Як відзначив академік П. М. Федосєєв: «...весь хід конгресу свідчить, що, незважаючи на активну протидію антимарксистів (в тому числі і ряду організаторів конгресу), вплив марксистсько-ленінської філософії і марксизму-ленінізму в цілому неухильно зростає. Проблеми, поставлені марксизмом — не лише філософські, але й суспільно-політичні, — були в центрі дискусій. Спроби противників марксизму пропагувати антикомуністичні, антирадянські ідейки зазнали повного фіаско»¹.

¹ Федосєєв П. Н. Философия и мировоззренческие проблемы современной науки.— Вопросы философии, 1979, № 1, с. 84.

Конгрес переконливо засвідчив, що для таких раніш найвпливовіших течій сучасної буржуазної філософії, як феноменологія, екзистенціалізм, неопозитивізм, філософська антропологія дедалі більш характерними стають епігонство і еkleктизм, відсутність нових ідей, зниження загальної філософської культури. Це, однак, не означає, що вони послаблюють свою активність і відмовляються від спроб модернізувати свій ідейний «арсенал».

Одним із напрямів подібного «оновлення», який з особливою силою виявився на конгресі, є гносеологічний релятивізм, переважно у формі епістемологічного плюралізму. Останній став своєрідною «філософською модою». Однак за проповіддю «плюралізму» (множинності рівноправних, що в однаковій мірі можуть претендувати на істинність, ідей, тверджень, концепцій) насправді приховується старий філософський мотлох гносеологічного релятивізму і агностицизму. Найтиповішими поставами ідей епістемологічного плюралізму є так звані постпозитивізм, особливо «критичний раціоналізм» К. Поппера. Застаний взятий на озброєння ідеологами західнонімецької соціал-демократії для «обґрунтування» так званої «плюралістичної демократії».

Досвід обговорення на XVI Всесвітньому філософському конгресі теми «Філософія і світоглядні проблеми наук» показав, по-перше, що питання співвідношення світогляду і науки, науки і філософії, філософії, науки і світогляду набули нині виняткової гостроти і актуальності, по-друге, що сучасна буржуазна філософія змушена так чи інакше переглядати свої позиції в розв'язанні цих питань; однак, як засвідчили представлені на конгресі доповіді і виступи буржуазних філософів, вона виявилася нездатною протиставити марксистському розв'язанню вказаних питань скільки-небудь серйозні концепції; по-третє, що в боротьбі проти сучасних буржуазних філософських течій із світоглядних проблем надзвичайно важливе значення має союз філософів-марксистів і вчених-природодослідників.

Звідси випливають певні завдання і для дальшого розгортання філософських досліджень в нашій країні. Формулюючи їх, глава радянської делегації на XVI Всесвітньому конгресі академік П. М. Федосєєв в своїх статтях, присвячених підсумкам конгресу, вказує, що «передусім очевидна необхідність посилення наукової розробки світоглядних проблем, змісту й структури світогляду, його складових елементів та їх взаємодії, активізації критики буржуазних концепцій з цих питань». Треба також посилити розробку питань, «пов'язаних з дослідженням місця й ролі в системі світогляду таких форм духовно-практичного освоєння світу, як мораль, мистецтво, безпосередній життєвий досвід особи... Важливо, не послаблюючи уваги до дослідження філософських питань природознавства, тісніше пов'язуючи їх з розробкою теорії матеріалістичної діалектики і проблематики науково-технічного прогресу, активізувати теоретичну розробку філософсько-світоглядної проблематики сучасних наук про суспільство і таких форм суспільної свідомості, як мистецтво, мораль, політична ідеологія, право»². Слід активніше розробляти питання співвідношення раціонального та ірраціонального у суспільному житті, розкриваючи масштабність світоглядного змісту проблеми раціональності, специфіку раціональності практичної діяльності, моральної свідомості, естетичного освоєння світу. Одним з основних напрямів критики сучасної буржуазної філософії стає на нинішньому етапі критика гносеологічного й соціального плюралізму, яку слід здійснювати у процесі дальшого розвитку діалектико-

² Там же, с. 86.

матеріалістичного вчення про істину, про співвідношення абсолютного й відносного у пізнанні. Необхідно поглибити дослідження філософських проблем гуманізму, всебічно розкриваючи демократичні принципи й гуманістичні ідеали практики реального соціалізму і протиставляючи їх різноманітним спекуляціям буржуазних ідеологів на проблемі особи та питанні про права людини.

Магістральні напрями ґрунтовного теоретичного дослідження актуальних філософсько-світоглядних проблем, посилення його органічного зв'язку з практикою комуністичного будівництва в СРСР і розвитком світового революційного процесу, шляхи активізації оперативної наступальної критики ідейних засад буржуазного світогляду визначені в матеріалах XXV з'їзду КПРС, рішеннях Центрального Комітету партії, у доповідях і працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва. Великі принципи завдання, які безпосередньо стосуються цих досліджень, формулюються у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи».

Реалізація цих завдань зробить ще тіснішим зв'язок марксистсько-ленінських філософських досліджень з суспільною практикою.

* * *

В статье освещаются вопросы, которые обсуждались на XVI Всемирном философском конгрессе. Основное место в деятельности всех секций конгресса заняло обсуждение мировоззренческих проблем, вокруг которых происходила острая полемика между сторонниками материалистического и идеалистического мировоззрений.

Весь ход дискуссии показал неуклонное возрастание влияния марксистско-ленинской философии и марксизма-ленинизма в целом. Проблемы, поставленные марксизмом, были в центре внимания на конгрессе. Потерпели крах попытки противников марксизма пропагандировать антикоммунистические, антисоветские идеи.

Конгресс убедительно показал, что для таких ранее влиятельных течений современной буржуазной философии, как феноменология, экзистенциализм, неопозитивизм, философская антропология, все более характерными становятся эпигонство и эклектизм, отсутствие новых идей, понижение общей философской культуры.

Попытки буржуазных философов модернизировать, обновить свой идейный арсенал выражаются, в частности, в пропаганде «плюрализма», за которой в действительности скрывается стремление проташить дискредитировавшие себя гносеологический релятивизм и агностицизм.

Опыт работы XVI Всемирного философского конгресса свидетельствует о том, что в борьбе против современных буржуазных философских течений по мировоззренческим проблемам важное значение имеет союз философов-марксистов и прогрессивных естествоиспытателей. Необходимо активизировать теоретическую разработку философско-мировоззренческих проблем.

М. В. ЮРДАН, В. М. СЕМЕНОВ

РАДЯНСЬКИЙ НАРОД — СОЦІАЛІСТИЧНА СПІЛЬНІСТЬ ЛЮДЕЙ

В СРСР на етапі зрілого соціалізму успішно розвивається нова історична спільність людей — радянський народ. Як підкреслює у своїй статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, утворення цієї історично нової соціальної й інтернаціональної спільності є «важливою ознакою розвинутого соціалізму в нашій країні, показником зростаючої однорідності радянського суспільства, торжеством національної політики КПРС»¹.

Радянський досвід національного будівництва має величезне історичне значення. Він переконливо показує, що єдино можливим шляхом розв'язання національного питання в інтересах трудящих є соціалістичний шлях. Інтернаціональне братство, як зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський, «стало життєдайним джерелом найбільших перемог радянських людей у боротьбі за побудову суспільства зрілого соціалізму, яке є найвищим досягненням соціального прогресу в наш час»².

Радянський народ як спільність є за своєю природою явищем, спричиненим революційною, соціалістичною перебудовою всього суспільства. Він уособлює собою інтернаціональну природу соціалізму. Будучи за національним складом (структурою) багатонаціональною і міжнаціональною спільністю, він за характером своїм — інтернаціональна спільність соціалістичних націй і народностей. Соціальна сутність радянського народу виявляється, зокрема, в його економічному житті. Народне господарство нашої країни розвивається нині як єдиний господарський організм. Інтенсивно зростають його невід'ємні складові частини — економічні потенціали союзних і автономних республік, випереджуваними темпами відбувається розвиток промислового і аграрного виробництва у тих регіонах, які за деякими економічними показниками (наприклад, за співвідношенням промислового й аграрного виробництва тощо) ще відстають від загальносоюзного рівня. Курс на зміцнення повної, фактичної, і зокрема — економічної, рівності націй і народностей нашої країни є традиційним для національної політики в радянському суспільстві. Він успішно здійснювався Комуністичною партією, Радянським урядом ще в перші роки Радянської влади і, як показує досвід, сприяв інтенсивному розвитку всіх республік, вирівнюванню їх економічних потенціалів. Наприклад, у Білорусії на 1977 р. випуск промислової продукції зріс порівняно з 1940 р. у 22 рази, в Киргизії — в 30, Вірменії — в 33, Молдавії — в 41 раз. За останні 40 років у 18 разів збільшився обсяг промислового виробництва на Україні —

¹ Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 606.

² Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського на урочистих зборах у м. Києві, присвячених 325-річчю возз'єднання України з Росією, 30 січня 1979 року. — Комуніст України, 1979, № 3, с. 16.

нині він у 100 разів перевищує рівень, досягнутий в перші роки Радянської влади. Тепер самий лише Казахстан виробляє промислової продукції у п'ятеро більше, ніж уся дореволюційна Росія. «Тільки об'єднані зусилля трудящих республіки і трудящих усієї країни могли піднести Казахстан на таку височінь, — підкреслив у своїй промові на зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу Москви товариш Л. І. Брежнев. — Це можна сказати і про будь-яку іншу республіку. Таким є результат ленінської національної політики, дружби і братерства радянських народів»³.

Інтернаціоналізація економічного життя суспільства відбувається в тісному взаємозв'язку з інтернаціоналізацією соціальних процесів, політичного життя, духовної культури, суспільної свідомості, сфери побуту тощо.

Соціалістична сутність радянського народу виявляється і в тому, що він є особливою державно-політичною спільністю. Усі громадяни СРСР, незалежно від їх соціальної, класової, расової, національної належності, складають єдиний радянський народ. Законодавче закріплення цієї державної єдності, демократизм радянської загальнонародної держави, побудованої таким чином, що влада в ній здійснюється народом, встановлення повної юридичної рівності всіх союзних і автономних республік ще у перші роки Радянської влади, — усе це визначальним чином характеризує соціалістичну сутність державно-політичного самовираження радянського народу. Уособленням такої державної єдності є Союз РСР — єдина союзна багатонаціональна держава.

Радянський народ єдиний спільністю соціалістичної ідеології і політики. Він втілює у собі ідейно-політичну сутність соціалізму. Для всіх класів і соціальних груп, для всіх націй і народностей політика, яку послідовно проводять КПРС, Радянський уряд, є вираженням їх інтересів і сподівань. Марксизм-ленінізм як неподільно пануюча в нашому суспільстві ідеологія є основою для успішного зміцнення ідейно-політичної єдності радянського народу.

Як цілісна політична спільність радянський народ утворився в результаті взаємного зближення всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей країни, в результаті неухильного розвитку соціально-класової структури суспільства на шляху до соціальної однорідності.

Тєю ж мірою радянський народ є й цілісною ідеологічною спільністю, члени якої поділяють науковий світогляд. Панування пролетарської ідеології, ідеології соціалістичного інтернаціоналізму ґрунтується на глибокому проникненні у свідомість людей різних національностей ідей марксизму-ленінізму, укоріненні їх як визначальних факторів формування й розвитку духовного світу радянської людини.

Нарешті, соціалістична природа радянського народу дістає свій яскравий вияв і у способі життя, що утвердився й розвивається у нашому суспільстві. Як явище суто інтернаціональне, радянський спосіб життя визначений вже самою однотипністю соціальної структури радянських націй, інтеграційною дією економічних, ідейно-політичних та моральних чинників. Водночас соціалістичний спосіб життя радянських людей має не тільки загальні (загальнорадянські), інтернаціональні ознаки, а й ті чи ті специфічні риси, внесені до нього усіма націями і народностями СРСР. Як загальні ознаки, так і специфічні риси радянського способу життя спричинені усією сукупністю фундаментальних соціальних чинників, спільним знаменником яких є те, що вони висту-

³ В ім'я щастя радянських людей. Зустріч виборців з Л. І. Брежневим. Промова товариша Л. І. Брежнева. — Радянська Україна, 1979, 3 березня.

пають як вияви реального соціалізму у тих чи тих галузях суспільного життя. Визначальним процесом, підкреслює товариш В. В. Шербицький, тут «є розвиток нових рис, які відповідають соціалістичному змістові способу життя радянських людей, збагачують його, сприяють його дальшій інтернаціоналізації.

В сучасних умовах інтернаціональні риси радянського способу життя, що діалектично взаємодіють з національними, дедалі більше преважують. Розвиваються загальнорадянські риси соціалістичного способу життя, загальнорадянські традиції і звичаї, народжені соціалістичними відносинами. Цей животворний процес — ще одне свідчення торжества лєнінської національної політики партії. Між народами нашої країни склався такий союз, яким його бачив наш великий вождь і учитель: союз усвідомлений, добровільний і найтісніший»⁴.

Отож, розглядаючи різні сторони життєдіяльності радянського народу як історично нової спільності людей, доходимо висновку, що і в кожній з них зокрема, і в усіх цих галузях в цілому простежується глибинна визначальна дія соціальних факторів, які безпосередньо зумовлені соціалістичним характером суспільства, безпосередньо породжені його соціалістичним устроєм.

Тісно пов'язане з питанням про соціальну природу і історичне місце радянського народу в генезисі людських спільностей питання про час його виникнення.

Щодо цієї проблеми в науковій літературі немає єдиної думки. Але всі дослідники одноставні в тому, що радянський народ остаточно оформлюється як спільність з побудовою соціалізму. Він набув якості нової історичної спільності на етапі розвинутого соціалізму, коли всі ознаки його соціально-історичної новизни дістають свій найбільший вияв. Саме на цьому етапі досягає високого ступеня досконалості внутрішня організація цієї спільності людей, поглиблюються й інтенсифікуються всі форми зв'язків між її складовими елементами — соціалістичними націями і народностями.

Генезис радянського народу з усією очевидністю показує глибоку діалектичну взаємозумовленість процесу становлення комуністичної формації і процесу власне формування нової історичної спільності людей. Соціалізм як жива творчість має є практичним втіленням їх свідомої творчої діяльності під керівництвом Комуністичної партії. Водночас соціалізм є історично закономірним етапом в історії людства і як такий з необхідністю «...творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»⁵ Саме такою — новою, вищою, досконалою формою і виступає радянський народ — реально втілена в соціалістичній дійсності інтернаціональна спільність людей.

Етапи становлення радянського народу детерміновані етапами будівництва соціалізму в нашій країні. Методологічною основою періодизації генезису радянського народу як спільності нового типу слугують лєнінські положення про головні віхи в розвитку комуністичної формації. Такий підхід дає підстави вважати вихідним рубежем становлення радянського народу Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Започаткувавши нову історичну епоху, вона протиставила «старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національ-

⁴ Шербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека.— М.: Политиздат, 1977, с. 45.

⁵ Лєнін В. І. Становище і завдання соціалістичного Інтернаціоналу.— Повне збір. творів, т. 26, с. 34.

ного відособлення» — «новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»⁶.

Розпочатий Великим Жовтнем перший період становлення радянського народу як нової історичної спільності людей тривав близько двох десятиліть і увібрав у себе розв'язання комплексу найскладніших соціальних проблем: ліквідацію ворожих соціалізові класів, створення держави пролетарської диктатури, будівництво економічної бази соціалізму, забезпечення суверенності і рівноправності соціалістичних націй. Добровільне об'єднання незалежних радянських республік в єдину федеративну союзню радянську державу (1922 р.) стало могутнім імпульсом для розв'язання національного питання і успішного зміцнення соціалістичного союзу трудящих різних національностей.

Прийняття Конституції СРСР (1936 р.) підтвердило фактичне завершення цього періоду в становленні радянського народу як історичної спільності людей, відобразило корінні зміни в економічній і класовій структурі радянського суспільства, законодавчо закріпило перемогу соціалістичного ладу. Було б, однак, явним спрощенням вважати, що на цей час вже відбулося становлення нової історичної спільності — радянського народу, або що в такій якості він на цей час в основному склався⁷.

Цементуючою, провідною силою становлення і розвитку радянського народу є, як відомо, робітничий клас, однак на кінець перехідного періоду він за чисельністю ще поступався селянству (відповідно 33,5 і 47,2 процента), що характеризувало ще не достатню зрілість соціально-класової структури тогочасної інтернаціональної спільності радянських людей. Потрібно також зважати на те, що в багатьох у минулому відсталих націях загони робітничого класу в цей період ще тільки формувалися. Були створені соціально-політичні і, зокрема, державнісні⁸ передумови, сприятливі для розвитку рівності всіх радянських націй і народностей від юридичної до фактичної. Радянським досвідом була практично доведена могутня сила ленінських принципів нового національно-державного устрою — рівності націй і народностей в усіх сферах життя суспільства, права на самовизначення, суверенітету республік, що об'єдналися, демократичного централізму як форми поєднання інтернаціональних і національних інтересів.

Протягом означеного періоду небачено швидкими темпами зростає економічний і духовний потенціал кожної союзної і автономної республіки, автономної області чи округу. Для багатьох невеликих етнічних груп і народностей у цей час створюється науково розроблена національна писемність (загалом — для 48 націй і народностей СРСР, у тому числі — й для тринадцяти народів Крайньої Півночі, декотрі з яких налічували усього кількасот чоловік). Впровадження суцільної грамотності, підвищення асигнувань для розвитку таких народностей⁹, залучення трудящих усіх без винятку національностей до справи господарського, державного й культурного будівництва — усе це послужило сприятливим соціальним ґрунтом, на якому формувався радянський

⁶ Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання.— Повне збір. творів, т. 23, с. 45.

⁷ Див.: Советский народ — новая историческая общность людей.— М.: Мысль, 1975, с. 16—17, 155, 179 та ін.

⁸ «Ми дали всім неруським національностям,— підкреслював В. І. Ленін,— їх власні республіки або автономні області» (Повне збір. творів, т. 44, с. 138). З них і був створений «союз рівних, союз, який потребує загальної згоди» (Повне збір. творів, т. 48, с. 230).

⁹ Скажімо, ще й сьогодні на кожного жителя Півночі припадає у 4—5 разів більше асигнувань, ніж у середньому по РРФСР.

народ як історично нова спільність людей. У народів Радянської країни активно розвивалася соціалістична національна свідомість; радянський патріотизм, інтернаціональна дружба, братерство ставали нормою життя, міжнародних відносин. Тут уже наявні були усі ті риси, які мірою дальшого розвитку соціалізму стали невід'ємними характерними ознаками радянського народу як нової історичної спільності людей.

Важливим підсумком цього періоду стало становлення нових національних відносин між націями і народностями СРСР — відносин непорушної братерської дружби, монолітної інтернаціональної єдності трудящих усіх національностей. Ленінська дружба народів СРСР утвердилася як важлива рушійна сила розвитку радянського суспільства, знайшла свій найпереконливіший вияв у героїчних подвигах в ім'я захисту Вітчизни. «Союз і дружба всіх націй і національностей нашої країни витримали таке найтяжче випробування, як Велика Вітчизняна війна»¹⁰, — підкреслив товариш Л. І. Брежнев. Вони стали справді великою, історично новою силою у дальшому становленні радянського народу.

Набування радянським народом рис нової історичної спільності відбувалося і на наступному етапі розвитку нашого суспільства, коли воно розвивалося вже на своїй власній основі. Підвищення питомої ваги робітничого класу в структурі суспільства (понад 50 проц. на початку 60-х років), створення великого економічного потенціалу, розвиток єдиного для всієї країни народногосподарського комплексу, перетворення держави диктатури пролетаріату на загальнонародну державу, повне і остаточне розв'язання національного питання, всебічний розквіт і неухильне зближення радянських націй, народностей, яке охоплює всі рівні і сфери життя суспільства, панування марксистсько-ленінської ідеології і моралі, перетворення соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму на глибоке переконання і норму поведінки усіх поколінь радянських людей, утвердження в їхній свідомості почуття загальнорадянської гордості, нарешті, утворення і успішний розвиток світової соціалістичної системи, — все це і зумовило появу вищого на сьогодні типу і форми спільності людей — радянського народу. В цій своїй якості радянський народ — закономірний результат і один з найважливіших критеріїв побудованого в СРСР суспільства розвинутого соціалізму.

Розвиток радянського народу на сучасному етапі характеризується дальшим зміцненням і поглибленням його єдності, інтенсифікацією процесу інтернаціоналізації всіх сторін його життя, зміцненням його соціальної однорідності, неухильним зближенням радянських соціалістичних націй і народностей, що його складають, становленням їх повної, фактичної рівності.

Зближення націй з необхідністю передбачає їх усебічний розвиток, розквіт їх матеріальної і духовної культури, зміцнення національної самосвідомості, тобто посилення дії тих факторів, поза якими справжня природа соціалізму стосовно сфери національного життя не змогла б дістати свого адекватного вияву. «Говорячи про нову історичну спільність людей, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — ми зовсім не маємо на увазі, що у нас уже зникають національні відмінності або, тим більше, сталося злиття націй. Всі нації і народності, які населяють

¹⁰ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 58.

Радянський Союз, зберігають свої особливості, риси національного характеру, мову, свої кращі традиції»¹¹.

Національна політика КПРС, Радянської держави, вільний всебічний розвиток кожної соціалістичної нації і народності сприяє водночас і ще більшому зміцненню їх братерської єдності, швидким темпам соціального прогресу в усіх національних регіонах нашої країни.

В рамках історично нової спільності людей її складові частини — нації і народності — перебувають під визначальним впливом цілого — радянського народу як певної соціальної системи. Тому кожна нація і народність несе в собі як визначальні ті риси, які властиві всьому радянському народові загалом. Водночас кожна окрема нація або народність відтворює ці визначальні риси у неоднаковому за формою вигляді. У цьому — одна з причин, що визначають потребу вивчення діалектики загального і особливого, яка щодо аналізу становлення радянського народу постає у найзагальнішому вигляді як діалектика соціалістичного змісту і національної форми в цій людській спільності.

До розвитку національних відносин в умовах соціалізму цілком застосовне те, що висловлене було основоположниками марксизму-ленінізму щодо залежності суспільного прогресу від розвитку особи: вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх. Що більш розвинута кожна з національних спільностей, які складають радянський народ, то більш прискореними темпами йде просування всього радянського суспільства до комунізму, оскільки розквіт націй і народностей забезпечує найсприятливіші умови для їх дедалі тіснішого зближення, дедалі міцнішої єдності. Разом з тим що багатше і могутніше все радянське суспільство в цілому, то більше можливостей відкривається для розвитку кожної із складаючих його національних спільностей зокрема. Турбота кожної нації і народності про загальнодержавні, загальносоюзні інтереси — це, по суті, турбота і про її власний прогрес.

Монолітна інтернаціональна єдність нової історичної спільності людей — радянського народу, всебічний розквіт і прогресуюче зближення націй є важливими характеристиками зрілого соціалізму в галузі національних відносин. На сучасному етапі, як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, зближення націй дедалі більше стає характерною рисою розвитку радянського суспільства. Водночас партія виходить з усвідомлення того, що «...зближення націй — складний історичний процес, тут не можна допускати ні необдуманого квапливості, ні штучного стримування, ні самопливу»¹². Одночасний, взаємопов'язаний, вільний розвиток радянського народу як цілісного соціального організму і націй та народностей, що складають його структуру, потребує науково обґрунтованого політичного керівництва, вміння поєднання і постійного врахування союзних і республіканських, інтернаціональних і національних, загальних і особливих інтересів, що, зрозуміло, завжди пов'язане з розв'язанням тих чи тих соціальних проблем.

XXIV з'їзд КПРС звернув увагу на поступовий характер зближення націй в рамках єдиного радянського народу¹³. Поступовість зближення націй є важливою рисою розвитку соціалістичних національних відносин, вона відображує ту їх суттєву, якісну своєрідність, яка іманентно властива соціалізму як суспільству, що позбавлене антагоніс-

¹¹ Брежнев Л. І. У згуртованому строю радянських республік.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1974, т. 4, с. 229.

¹² Брежнев Л. І. Під ленінським прапором дружби народів.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1971, т. 2, с. 157.

¹³ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС.— К.: Політвидав України, 1971, с. 87, 228.

тичних суперечностей і розвивається без соціальних потрясінь і катаклізмів.

«...Соціалізм неминуче повинен поступово перерости в комунізм...»¹⁴ — зазначав В. І. Ленін. Тому і переростання соціалістичних суспільних відносин (в тому числі і національних) в комуністичні передбачає як одну з визначальних умов планомірне, свідоме виявлення, вивчення і своєчасне розв'язання діалектичних суперечностей, які виникають в процесі розвитку суспільства зрілого соціалізму.

У факторі поступовості зближення соціалістичних націй дістають своє реальне відображення складність і певна історична тривалість процесу міжнаціонального зближення, зумовлені тим, що самі нації тільки за соціалізму здобули можливість і умови для повного і всебічного прогресу. «...Наша партія, — підкреслює товариш Л. І. Брежнев, — повною мірою керується ленінським заповітом про необхідність бути максимально уважними до розвитку кожної нації, до її інтересів»¹⁵.

Виникнення нової якості в національних відносинах — досягнення повної єдності націй — здійснюється завдяки поступовому, послідовному нагромадженню, «додаванню» певних кількісних і якісних змін у всій системі соціалістичних суспільних відносин в процесі стирання соціально-класових відмінностей і досягнення повної соціальної однорідності радянського суспільства, зникнення істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею та ін.

Поступовий характер зближення соціалістичних націй детермінований, нарешті, і тим, що, незважаючи на свою залежність від усіх інших суспільних відносин, національні відносини мають свою певну специфіку, яку слід враховувати. Ця специфіка виявляється і у впливі соціально-психологічних факторів на розвиток національних відносин, і в необхідності врахування, як підкреслював В. І. Ленін, «тієї психології, яка має особливу вагу в національному питанні»¹⁶.

Визначальні тенденції в розвитку соціалістичних націй — їх розквіт і поступове зближення — взаємопов'язані, взаємозумовлені, але кожна з них відзначається й певною специфікою. Об'єктивний процес зближення націй детермінує дедалі більше нагромадження, зростання елементів загального в усіх сферах соціального життя кожного народу. Поряд з цим відбувається розвиток особливого, специфічного.

Це, зокрема, можна простежити на розвитку мовного спілкування. Російська мова стала мовою міжнаціонального спілкування. Разом з тим в умовах радянської дійсності відбувається і природний процес дальшого всебічного розвитку національних мов, багатонаціональної соціалістичної культури, мистецтва і літератури, їх інтенсивне взаємопроникнення, взаємодія і взаємозбагачення, чому сприяє організація двомовного навчання у системі середньої і вищої освіти, збільшення тиражів книжок, газет і журналів, всемірний розвиток і зміцнення національних літератур і мистецтва професійними національними кадрами, які у багатьох націй і народностей з'явилися, власне кажучи, тільки в радянський час. Історія не знає бодай схожого на наш досвід створення національних художніх літератур і книгодрукування на мовах народів з населенням в 100, 10 або 5 тисяч чоловік. В СРСР літературні твори видаються понад 60-ма мовами народів Радянського

¹⁴ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції. — Повне збір. творів, т. 31, с. 174:

¹⁵ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 61.

¹⁶ Ленін В. І. С. Г. Шаумяну, 6.XII.1913. — Повне збір. творів, т. 48, с. 229.

Союзу — в тому числі, і найменших за чисельністю, таких як евенки, ханти, мансі, пенці та ін.

Достатньо яскраво діалектичний характер широкої культурно-мовної взаємодії, характерної для нашого, соціалістичного суспільства, виявляється під час аналізу статистичних даних про оволодіння російською мовою різними радянськими народностями. Цей процес, як підкреслює А. Г. Агаєв, відбувається інтенсивніше, ніж оволодіння російською мовою націями; тут, можна сказати, вже склалася національно-російська двомовність (білінгвізм), що стала перевіреною і перспективною формою лінгвістичного життя народів СРСР¹⁷.

Отже, соціалістична спільність людей — радянський народ створив і розвиває історично новий тип міжнаціональних відносин, для яких фундаментом і нормою є дружба народів. Як своєрідне суспільно-історичне явище, вона відображує у концентрованому вигляді всі ті глибокі якісні зміни в житті радянських націй і народностей, які спричинені реальним соціалізмом і давно вже стали характерними рисами способу життя радянського народу. Дружба народів — це не просто піднесення простих загальнолюдських норм спілкування у принцип відносин між народами, а й наповнення їх усім змістовим багатством принципів і норм пролетарської ідеології і моралі, які в соціалістичному суспільстві стають основою світогляду всіх трудящих, їх загальним набутком. Дружба народів як новий тип національних відносин характеризується повною і справжньою рівноправністю всіх націй і народностей, їх тісним співробітництвом і братерською взаємодопомогою, спільністю корінних інтересів, єдністю цілей і комуністичних ідеалів.

Відображаючи у факті свого власного «наявного буття» реальні процеси і глибокі об'єктивні зміни в житті суспільства, дружба народів водночас є і результатом діяльності суб'єктивного фактора — цілеспрямованої політичної, організаторської і виховної діяльності КПРС. Спираючись на ленінську програму з національного питання, Комуністична партія послідовно і неухильно, з урахуванням конкретно-історичних умов і перспектив проводить курс на всемірне зміцнення тих, справді колективістських відносин між радянськими народами, що якнайповніше втілюють прагнення трудящих усіх національностей до дружби, взаємодопомоги, солідарності, єдності й братерства. Тільки Комуністична партія, яка виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, провадить ленінську національну політику, могла згуртувати всі нації і народності в єдине інтернаціональне братство. Як підкреслює товариш Л. І. Брежнев, «партія добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей. Це справді революційний переворот у суспільній свідомості, значення якого важко переоцінити»¹⁸.

В яскраве свідчення торжества ленінської національної політики партії вилилося всенародне відзначення 325-ї річниці воз'єднання України з Росією, яке з новою силою продемонструвало, що радянські люди створили суспільство справжньої рівності, дружби й братерства, «суспільство, законом життя якого стало чуття єдиної родини»¹⁹.

¹⁷ Агаєв А. Г. Судьбы народностей. Серия «Развитой социализм». — М.: Политиздат, 1978, с. 62.

¹⁸ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 4, с. 60.

¹⁹ Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів... — Комуніст України, 1979, № 3, с. 22.

Наша партія здійснює ленінський курс на розквіт соціалістичних націй та їх зближення, постійно дбає про те, щоб міцніла єдність усіх класів, соціальних груп, націй і народностей Союзу РСР, щоб далі розвивався і міцнів єдиний і багатонаціональний радянський народ — дітище священної дружби трудящих.

* * *

Советский народ — новая историческая общность людей, рожденная с победой Великого Октября и развивающаяся в процессе созидания нового общества. Она стала ярким воплощением достижений зрелого социализма в сфере межнациональных отношений, выражением братской дружбы народов СССР, одним из важнейших факторов совершенствования социалистического образа жизни.

Советский опыт национально-государственного строительства убедительно свидетельствует: единственный путь формирования многонациональной общности людей, основанной на интернационалистских принципах дружбы и сотрудничества, — социалистический.

Нерушимое единство советских народов с новой силой было продемонстрировано в период всенародного празднования 325-летия воссоединения Украины с Россией.

Л. В. СОХАНЬ

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРАЦІ НА ПЕРШУ ЖИТТЄВУ ПОТРЕБУ

Однією з переваг соціалістичного способу життя перед буржуазним є те, що соціалістичне суспільство створює для трудящих необмежені можливості для освіти, всебічного і гармонійного розвитку, натхненної, творчої і по-справжньому вільної праці¹. Суспільна праця — священний обов'язок і справа честі кожного громадянина СРСР. Нова Радянська Конституція збагачує зміст права на працю правом на вибір професії, роду занять і роботи відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти і з урахуванням суспільних потреб. Соціалізм докорінно змінив характер праці, вперше проголосив і на практиці реалізував принципи її всезагальності, перетворив її на вільну діяльність, головну сферу суспільного самоутвердження особи. Використання великих можливостей суспільства розвинутого соціалізму спричинює дальші прогресивні зміни в характері праці, її поступове переростання у працю комуністичну.

Однією з найголовніших характеристик комуністичної праці є те, що вона стає першою життєвою потребою. Перетворення праці в першу життєву потребу людини, що становить одну з головних соціальних цілей комуністичної цивілізації, однак, не означає, що праця перестає бути необхідністю для суспільства і особи. Це значення іманентне праці, отже воно завжди буде характеризувати працю. Перетворення праці у першу життєву потребу людини означає, що суспільна необхідність праці усвідомлюється людиною і з зовнішньої необхідності перетворюється на внутрішню потребу. Це нове ставлення до праці формується на основі якісних змін у самому характері та змісті праці і — разом з тим — корінних змін у психології людей.

Переростання соціалістичної праці в комуністичну — це об'єктивний процес, яким цілеспрямовано керує Комуністична партія, спираючись на пізнання закономірностей і тенденцій суспільного розвитку. Визначальними умовами цього процесу є суспільна власність на засоби виробництва, ідеологічна та морально-політична єдність радянського народу, система його духовних цінностей. Поряд з ними важливими є і чинники (соціально-економічні, соціально-політичні, матеріально-технічні, організаційно-господарські і соціально-психологічні), які діють у сфері самого суспільного виробництва.

Основоположники марксизму-ленінізму постійно підкреслювали єдність економічних, матеріально-технічних та соціальних, зокрема соціально-психологічних, чинників суспільного виробництва. «Історія промисловості, — писав К. Маркс, — і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед нами людською психологією»². Ось чому «така психологія, для

¹ Див.: Брежнев Л. І. Учасникам зустрічі студентів соціалістичних країн. — У кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 272.

² Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів, К.: Політвидав України, 1973, с. 552.

якої ця книга... закрита, не може стати дійсно змістовною і *реальною наукою*³. Зростання ролі соціального планування, наукового керівництва працею і виробництвом, характерне для соціалістичного суспільства, потребує наукового аналізу взаємодії усієї сукупності чинників, які діють у процесі суспільного виробництва.

Зокрема, на сучасному етапі розвитку нашої країни неухильно зростає значення соціально-психологічних чинників трудової діяльності, підносяться їх роль у трудовому вихованні, у всебічному і гармонійному розвитку особи. Вивчення особливостей функціонування психологічних чинників у трудовому процесі є неодмінною передумовою наукової організації праці у суспільстві розвинутого соціалізму.

У практиці соціально-економічного планування, науковій організації праці і виробництва за соціалізму дістає дедалі повніший вияв та закономірність, яку Ф. Енгельс характеризує як перехід до свідомо керованого суспільного розвитку. «...Тільки з цього моменту,— підкреслював Ф. Енгельс, — люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають»⁴.

Ця повною мірою виявляється в усій сукупності засобів соціалістичної організації праці, які спрямовані на розвиток творчої ініціативи, високої відповідальності та дисципліни трудящих, на становлення комуністичних форм праці.

Зростання ролі соціально-психологічних чинників трудового процесу пов'язане з розгортанням сучасної науково-технічної революції, яка, породжуючи кардинальні зміни в продуктивних силах суспільства, значно підвищує вимоги до суб'єкта праці, потребує як робітника нового типу, так і нових форм включення його у виробничий процес. «Щоб стати сучасним радянським робітником,— підкреслив товариш Л. І. Брежнев у привітанні учасникам Всеросійської наради з питань трудового виховання і професійної орієнтації молоді,— треба бути ідейно переконаним, мати широкий політехнічний кругозір, досконало володіти професією, творчо ставитися до своєї роботи, вміти гармонійно поєднувати фізичну і розумову працю»⁵. Відзначаючи важливість врахування соціально-психологічних факторів організації праці, товариш Л. І. Брежнев на зустрічі з робітниками ЗІЛу сказав: «Сучасне виробництво вимагає, щоб кожен працівник ясно уявляв собі своє місце в трудовому процесі, знав, що і навіщо він робить, що від нього залежить, відчував, що його праця — необхідна частина загальної роботи»⁶.

У нашій країні вже сьогодні 280 робітничих професій потребують середньої технічної освіти. А прогнози показують, що до 2000 року більшість робітників обслуговуватиме найскладніші автоматизовані системи. В дослідженні, що провадилось в 1973—1975 рр. сектором соціальної структури робітничого класу ІСД АН СРСР за темою «Автоматизація і промислові робітники», були одержані результати, які свідчать про те, що комплексна механізація й автоматизація виробництва викликає істотні зміни в трудових функціях промислових робітників, їх

³ Там же, с. 553.

⁴ Енгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 278.

⁵ Брежнев Л. І. Учасникам Всеросійської наради з питань трудового виховання і професійної орієнтації молоді.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом К.: Політвидав України, 1978, т. 6, с. 305—306.

⁶ Брежнев Л. І. Промова на зустрічі з робітниками Автозаводу імені Лихачова, 30 квіт. 1976 р.— Там же, с. 10.

місці і ролі у виробничому процесі, підвищує рівень вимог до загальноосвітньої підготовки робітників, до їх кваліфікації⁷.

В умовах сучасного виробництва поряд із зовнішнім контролем за мірою праці і творчою віддачею робітника в процесі виробничої діяльності все більшого значення набуває внутрішній контроль. Це — психологічні і моральні регулятори: ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, установки людини, її моральні риси — обов'язок, честь, совість.

Активна життєва позиція особи соціалістичного типу реалізується насамперед в боротьбі за високу якість праці і ефективність виробництва. Ефективність і якість праці сьогодні — сумарний об'єктивний показник свідомого ставлення робітника до праці, розуміння її великої суспільної значущості.

Характерною особливістю праці в умовах розвинутого соціалізму є те, що мірою задоволення матеріальних потреб радянських людей зростає роль моральних і соціально-психологічних спонукальних стимулів праці. Дедалі більшого значення у процесі суспільного виробництва набуває інтелектуальна діяльність. Процес інтелектуалізації праці виявляється, наприклад, у зростанні кількості працівників з вищою і середньою освітою, робітників, зайнятих переважно розумовою працею, та наукових працівників у професіях, що потребують великої затрати фізичних зусиль; зростанні кількості винахідників і раціоналізаторів.

У нашій філософсько-соціологічній літературі уже зазначалося, що процес зростання впливу соціальних, у тому числі соціально-психологічних, чинників на систему управління трудовою діяльністю потребує всебічного дослідження. Важливими є вивчення природи цих чинників, їх зв'язків з іншими чинниками, які впливають на виробництво; розробка соціальних показників (індикаторів) їх вимірювання; з'ясування умов піднесення дієвості соціальних чинників, дослідження їх впливу на ефективність праці.

Сукупність соціальних чинників, що визначають можливості успішної діяльності трудового колективу, — це його соціальний потенціал. Сюди залічують: рівень кваліфікації кадрів, характер ділового, творчого оточення, побутові і культурні умови, ідейність і згуртованість членів колективу, їхню трудову і суспільно-політичну активність, відповідність їхніх потреб і мотивів змістові і характеру праці тощо⁸. Очевидно, що соціальний потенціал визначають також соціально-психологічні характеристики.

Всю сукупність головних соціально-психологічних чинників, що впливають на процес становлення комуністичної праці в сфері суспільного виробництва, можна класифікувати як такі, що визначають особливості середовища та діяльності суб'єкта, зокрема соціально-психологічні умови, в яких він перебуває. Ці чинники, гадаємо, слід вивчати за допомогою сукупності показників, які відображують: систему міжособових і групових відносин, соціально-психологічний і моральний клімат, громадську думку; соціально-психологічні аспекти організації праці і керівництва трудовим колективом (розподіл діяльності відповідно до соціально-психологічних особливостей працівників, система прийняття рішень, форми соціального контролю, система заохочення і покарання

⁷ Див.: Колбановский В. В., Денисовский Г. М., Саровский Е. Г. Рабочий класс и автоматизация производства. — В кн.: Изменения социальной структуры социалистического общества. — М.: Ин-т социол. исслед. АН СССР. Сов. социол. ассоциация, 1976, с. 150—162.

⁸ Див.: Зворыкин А. А. Некоторые теоретические и методологические вопросы сознательного управления и планирования в трудовом коллективе. — В сб.: Проблемы социального планирования в научном коллективе. М.: Ин-т социол. исслед. АН УССР. Сов. социол. ассоциация, 1976, с. 7—8.

тощо); соціально-психологічний зміст, стимули і соціально-психологічні регулятори трудової діяльності; рівень засвоєння культури — норми, взірці поведінки, традиції, звичаї тощо; соціально-психологічні особливості працівників (ціннісні орієнтації працівників, інтереси, потреби, мотиви соціальної активності тощо); ставлення суб'єкта до праці і рівень задоволення нею.

Ця система показників детермінована суспільними, насамперед економічними, відносинами, що домінують у суспільстві, водночас названі показники істотно залежать від конкретних виробничих ситуацій, які складаються в тих чи тих колективах. Зрештою, всі вони інтегруються в ставленні людини до праці.

Об'єктивно це ставлення визначається характером і змістом праці, суб'єктивно — психологічними особливостями особи. Зміст праці, як і тип особи, зумовлюються тенденціями розвитку технічного прогресу і суспільних відносин. В ієрархії об'єктивних факторів, що найістотніше впливають на ставлення до праці, чільне місце, як свідчать дослідження соціологів, посідають функціональні особливості конкретного різновиду діяльності — зміст праці («цікава робота») ⁹. Особливо привабливим, насамперед для молоді, є творчий характер праці. Дослідження, проведені на ряді підприємств Московської області, виявили, що соціальна орієнтація молоді на робітничі професії залежить від того, які можливості постійного зростання культурного рівня працівників притаманні цим професіям. У відповідях на питання анкети «Чим вас приваблює робота?» близько половини опитаних пов'язали свій вибір професії із такими характеристиками, як творчий характер праці (28,3 проц. відповідей), широкі можливості для підвищення кваліфікації (26,4 проц.), суспільний престиж професії (18,2 проц.). Виявилось також, що з піднесенням загальноосвітнього рівня питома вага мотиву «творчий характер праці» збільшується (серед опитаних з освітою 5—7 класів тільки 10,7 проц. вказали на цей мотив, серед молодих людей з середньою освітою — вже 28,8 проц. ¹⁰).

Істотне місце у мотивах праці займає й особиста матеріальна заінтересованість. Така заінтересованість, якщо вона поєднується з високою трудовою віддачею, не суперечить принципам соціалізму, насамперед соціалістичному принципіві розподілу за кількістю і якістю праці. Матеріальна заінтересованість набуває негативного характеру лише в тому разі, якщо вона виходить за рамки цього принципу, спричинюючи формування споживацьких установок.

Інтерес до праці значною мірою залежить від вибору професії і місця роботи, що відповідають прагненням, ціннісним орієнтаціям, здібностям особи. На Одеському заводі сільськогосподарського машинобудування ім. Жовтневої революції майже половина тих робітників, яких не вдовольняє їхня спеціальність, відзначили такі моменти: праця не відповідає схильностям і інтересам; малоперспективна; не пов'язана з наявною освітою або з освітою, що здобувається без відриву від виробництва ¹¹. За даними С. Г. Москвичова і В. Ф. Цубіна, близь-

⁹ Див., наприклад: Человек и его работа.— М.: Мысль, 1967; НТР: личность, деятельность, коллектив.— Киев: Наукова думка, 1975; Спосіб життя, гідний людини.— К.: Політвидав України, 1978.

¹⁰ Див.: Слесаров Г. А., Эренбург П. М., Трубецкая А. А. Социальные источники пополнения рабочего класса. (Опыт социологического исследования.) — В сб.: Изменения социальной структуры социалистического общества.— М.: Ин-т социол. исслед. АН СССР. Сов. социол. ассоциация, 1976, с. 146.

¹¹ Див.: Панюков В. С. Устойчивость кадров в промышленности.— Киев: Наукова думка, 1976, с. 28.

ко 60 проц. тих робітників, які вважають свою роботу цікавою, оцінили її як таку, що відповідає їх фізичним можливостям, водночас дві третини тих робітників, які вважають свою роботу нецікавою, зазначили, що вона не відповідає їхнім фізичним можливостям¹².

У процесі перетворення праці на першу життєву потребу значна роль належить такому чиннику, як задоволеність працею, що так само, як і інтерес до праці, залежить від багатьох моментів, зокрема від характеру і змісту праці, її престижності і ступеня відповідності прагненням, інтересам і здібностям особи. Матеріали соціологічних досліджень показують, що задоволеність працею значною мірою зумовлена соціально-психологічним кліматом колективу, насамперед — тим стереотипом ставлення до праці, що склався у колективі. Гадаємо, що В. С. Дудченко цілком слушно розглядає задоволеність працею як окремий випадок ставлення до неї, як соціально-психологічний феномен, що не може бути локалізований в якійсь одній предметній області¹³. Соціалістичний лад, вся система організації праці і виробництва за соціалізму створюють широкі можливості для соціальних переміщень, професійного і кваліфікаційного зростання, що має істотне значення для формування інтересу до праці і потреби в суспільно корисній діяльності. Соціалізм ліквідує примусове закріплення за професією і соціальним статусом. Зокрема, інтенсивні зміни в становищі робітників на підприємствах відбуваються з інтервалом 5—10 років.

Радянська держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для розвитку і застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдарувань. Держава дбає про поліпшення умов праці, про зменшення частки, а надалі і повне витіснення важкої ручної праці на основі комплексної механізації і автоматизації виробництва, здійснює програму перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної. Водночас суспільство допомагає людині зробити правильний вибір професії. Особливо це стосується молоді. Велика увага приділяється розвиткові системи профінформації, профорієнтації і профвідбору.

Протягом останніх років при міністерствах освіти СРСР і союзних республік організовано відділи трудового політехнічного навчання і профорієнтації. В Москві, Ленінграді, Києві, Одесі, Новокузнецьку, Донецьку та інших містах створено спеціальні кабінети або пункти, які подають методичну допомогу школам у профорієнтації учнів. Таку роботу в деяких областях проводять організації, що відають використанням трудових ресурсів. Дедалі значнішу роль відіграють створені в 1966 р. комісії виконкомів Рад народних депутатів, на які покладено працевлаштування молоді¹⁴. Всі ці заходи дозволяють (відповідно до суспільних потреб в робочій силі, з урахуванням фізичних і фізіологічних особливостей, схильностей, здібностей і інтересів людей) цілеспрямовано і планомірно здійснювати процес психологічної і практичної підготовки підрастаючого покоління до суспільно корисної праці.

Інтерес людини до певного виду праці значною мірою зумовлений її здібностями. Головну роль у розвитку і вдосконаленні здібностей відіграють суспільні умови життя і праці, перш за все пануючі в суспіль-

¹² Матеріали III Всесоюзного съезда психологов СССР.— М., 1978, т. III, вып. 1.

¹³ Див.: Дудченко В. С. Прием ступенчатого построения гипотез как средство организации социологического исследования.— В кн.: Вопросы методики и техники социологических исследований. М.: Ин-т социол. исслед., 1975, с. 50.

¹⁴ Див.: Назимов И. Н. Профорентация и профотбор в социалистическом обществе. М.: Экономика, 1972.

стві економічні відносини та система суспільного поділу праці. Радянськими спеціалістами в галузі організації праці і управління розроблено систему організаційно-технічних заходів, спрямованих на оптимальне використання здібностей трудівників. Ця система передбачає, зокрема, колективне обговорення питань в процесі прийняття рішення; розподіл індивідуальних виробничих завдань відповідно до кваліфікації працівників; можливість для кожного члена колективу брати участь у розв'язанні питань управління виробництвом; розширення спеціалізації, що сприяє зосередженню зусиль працівника на виконанні його виробничих завдань; покладання на нього відповідальності за їх виконання; розробку і здійснення індивідуального плану підвищення кваліфікації; удосконалення системи стимулювання праці тощо.

Можливість задоволення суспільної потреби у специфічних видах діяльності реалізується за соціалізму з допомогою широкої системи професійної підготовки кадрів. Вона враховує як потреби суспільства в певних видах діяльності, так і індивідуальні особливості людей. У комуністичному суспільстві реалізується ідеал соціальної рівності. Проте це аж ніяк не означає нівелювання індивідуальних відмінностей між людьми за їх фізичними і духовними здібностями. «Само собою зрозуміло, — відзначав В. І. Ленін, — що в цьому значенні люди не рівні. Ні одна розумна людина і ні один соціаліст не забуває цього»¹⁵. Урахування здібностей людей є соціальною нормою нашого суспільства. Його найвищий принцип: «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Реалізація цього принципу гарантується всією системою організації праці і розподілу життєвих благ та послуг в соціалістичному суспільстві.

Об'єктивною тенденцією розвитку соціалістичного суспільства є поступове вирівнювання соціальної значущості різних видів і сфер трудової діяльності, що становить умову досягнення повної соціальної рівності. Соціальна рівноцінність різних видів праці поступово позбавляє «кореолу винятковості» ті різновиди діяльності, які сьогодні здаються особливо престижними. Соціалістичне суспільство зацікавлене в тому, щоб кожний дістав таке місце в суспільному поділі праці, яке найбільше відповідає його схильностям і здібностям.

Велике значення для правильної трудової орієнтації особи має багатство життєвих проявів людини, різноманітність соціальних функцій, що виконуються членами соціалістичного суспільства.

Формування комуністичного ставлення до праці, яке здійснюється внаслідок прогресивних змін у характері і змісті трудових процесів за соціалізму, пов'язане з подоланням буржуазних пережитків у свідомості і поведінці людей і утвердженням нових, соціалістичних норм, традицій і звичаїв. Необхідною умовою подолання чужих для соціалізму традицій і звичаїв соціальної поведінки, утвердження соціалістичних норм є громадська думка, насамперед — думка трудового колективу. Для розвитку творчої енергії трудящих, формування ставлення до праці як до головної сфери життєдіяльності людини важливим є те, «щоб на кожному підприємстві, у кожному колективі добре знали, хто і як працює, і кожному відплачували по заслугах. Всі повинні бути впевнені, що добра праця і гідна поведінка в колективі завжди дістануть визнання і оцінку, принесуть повагу і вдячність товаришів по роботі. І так же само кожен повинен знати, що прогульникам і ледарям.

¹⁵ Ленін В. І. Ліберальний професор про рівність.—Повне збір. творів, т. 24, с. 344—345.

літунам і бракоробам не буде ніякого потурання і полегкості і ніщо не захистить їх від гніву товаришів»¹⁶.

Сила громадської думки виявляється у могутньому і масовому русі за комуністичну працю, у соціалістичному змаганні. Громадська думка є важливою ланкою дії соціально-психологічних механізмів соціалістичного змагання, яке інтегрує чинники середовища і психологічні особливості самої особи як суб'єкта діяльності. Соціалістичне змагання «справляє глибокий вплив на господарську практику, на громадсько-політичне життя країни, на моральну атмосферу»¹⁷.

Будучи об'єктивним суспільним явищем, соціалістичне змагання водночас залежить від чинників соціально-психологічного характеру, які представлені, зокрема, в системі цілей змагання (інтерналізація цілей суспільства, колективу, особи в свідомості суб'єкта трудової діяльності); в структурі спонукальних мотивів змагання, у раціональному і емоційному ставленні до процесу праці і його результатів, зокрема до результатів змагання; в соціально-психологічній атмосфері соціальних відносин, що виникають між людьми, які змагаються тощо.

Отже, за умов розвинутого соціалізму неухильно зростає роль соціально-психологічних факторів трудового виховання, яке є важливою і неодмінною умовою поступового перетворення соціалістичної праці в комуністичну. У масовому русі трудящих за комуністичне ставлення до праці формуються високі морально-психологічні риси: комуністична свідомість, творча активність, ініціатива, працелюбність.

Потрібно відзначити, що становлення комуністичної праці здійснюється на основі витіснення різного роду пережитків у сфері трудових відносин, подолання суперечностей і труднощів, які виникли. Зокрема, на сучасному етапі існують певні суперечності між порівняно високим освітнім рівнем трудящих, особливо молоді, і наявністю некваліфікованої і малокваліфікованої праці, між установкою на змістовну, творчу працю і необхідністю виконувати різного роду нетворчі, механічні функції в трудовому процесі. Ці суперечності долаються в процесі дальшого розвитку соціалістичного суспільства. Однак маємо враховувати, що становлення комуністичної праці як творчості аж ніяк не означає, що комуністична праця не включатиме в себе елементи механічної, одноманітної діяльності. Будь-який вид творчості, а тим більше — творчості як суспільно-організованої виробничої діяльності, технологічно розпадається на частини, де творчий і нетворчий елементи співвідносяться в різних пропорціях і де під час виконання необхідних, але малопривабливих за своїм змістом операцій потрібно докласти волі, здійснити самопримус¹⁸. На цю обставину потрібно зважати в системі соціального управління і практиці виховання.

Перетворення праці в першу життєву потребу — процес багатогранний. Він охоплює вдосконалення матеріально-технічних основ трудової діяльності людей, дальший розвиток всієї системи суспільних відносин і соціалістичного способу життя, виховання нового типу робітника, відповідного вимогам сучасного суспільного виробництва і рівневі зрілого соціалізму загалом.

¹⁶ Брежнев Л. І. Рішення XXIV з'їзду КПРС — бойова програма діяльності радянських профспілок. Промова на XV з'їзді професійних спілок СРСР, 20 бер. 1972 р. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1972, т. 3, с. 456.

¹⁷ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р. — Брежнев Л. І. Ленінським курсом. — К.: Політвидав України, 1976, т. 5, с. 526.

¹⁸ Див.: Шинкарук В. І. Коммунистический труд как исторический тип труда. — В кн.: Диалектика становления коммунистического труда. Киев, 1978, с. 15—16.

КПРС, здійснюючи наукове керівництво всіма суспільними процесами, в тому числі сферою праці і трудових відносин, нагромадила багатий досвід, що має велике історичне значення. Цей досвід узагальнений в матеріалах і рішеннях з'їздів КПРС, Пленумів ЦК партії, у виступах і працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, в його працях «Мала Земля», «Відродження», «Цілина», у виступах керівних діячів нашої партії і держави. Оволодіння величезним досвідом партії — найважливіша умова дальшого вдосконалення всієї організаторської і політичної діяльності, в тому числі і трудового виховання мас, запорука успішного розв'язання історичних завдань, поставлених XXV з'їздом КПРС.

* * *

Одним из исторических преимуществ социалистического образа жизни перед буржуазным является то, что социализм создает реальные возможности для всестороннего и гармонического развития человека, для вдохновенного, творческого труда.

На современном этапе развития нашей страны, когда преимущества социалистической системы хозяйствования все органичнее соединяются с достижениями научно-технической революции, осуществляется изменение содержания труда, его интеллектуализация, в связи с чем значительно повышаются требования к субъекту труда. Вследствие этого неуклонно возрастает, в частности, значение социально-психологических факторов трудовой деятельности, повышается их роль в трудовом воспитании, в формировании личности коммунистического типа.

Г. А. ОГАНЯН

ВСЕБІЧНЕ ЗАДОВОЛЕННЯ ПОТРЕБ НАРОДУ — МЕТА СОЦІАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

(до 50-річчя першого п'ятирічного плану)

Характерною рисою соціалістичного способу життя і водночас однією із важливих і неодмінних умов його дальшого розвитку і вдосконалення є неухильне зростання добробуту народу. Всебічне задоволення матеріальних і духовних потреб народу створює реальні можливості для гармонійного фізичного і духовного розвитку кожної радянської людини, спричинює прогресивні зміни у структурі її потреб, є обов'язковою умовою їх неухильного піднесення. Суспільство розвинутого соціалізму успішно розв'язує висунуту В. І. Леніним програму створення умов для «повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства»¹.

Як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв, наша «партія виходить насамперед з того, що найповніше задоволення матеріальних і культурних потреб людей — це найвища мета суспільного виробництва при соціалізмі»².

¹ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова.— Повне збір. творів, т. 6, с. 218.

² Брежнєв Л. І. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 бер. 1971 р.—У кн.: Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. К.: Політвидав України, 1972, т. 3, с. 228.

Виховання людини, для якої характерна гармонія матеріальних і духовних потреб та інтересів, можливе лише в соціалістичному суспільстві.

Питання гармонійного розвитку, повного і всебічного задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей були у центрі уваги партії та уряду нашої країни на всіх етапах розвитку соціалістичного суспільства.

Переконалим свідченням цього є історія радянських п'ятирічок — історія побудови розвинутого соціалізму, створення могутніх продуктивних сил, бурхливого розквіту науки та культури нашої країни. Нині обсяг промислової продукції в СРСР перевищує рівень 1928 року в сто двадцять вісім разів. Замість мільйонів розпорочених селянських господарств з їх примітивним інвентарем ми маємо на сучасному етапі велике механізоване сільськогосподарське виробництво. Від п'ятирічки до п'ятирічки неухильно зростає народний добробут, збільшуються реальні доходи населення. Як відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 50-у річницю Першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР», «радянські п'ятирічні плани — це не тільки плани господарського будівництва, а й соціального прогресу. Вони служать досягненню найвищої мети соціалістичного суспільного виробництва — якнайповнішому задоволенню матеріальних і духовних потреб людей»³.

Характерною особливістю радянської системи господарювання, яка дістала яскраве втілення у розробці та успішній реалізації п'ятирічних планів, є посилення взаємозв'язку економічних і соціальних програм п'ятирічок. У ході успішного виконання п'ятирічних планів реалізуються настанови партії щодо поліпшення всіх сторін життя радянських людей.

За 1951—1975 рр. національний дохід в СРСР збільшувався щороку в середньому на 8,1 проц. Середньорічна заробітна плата робітників і службовців в СРСР в 1976 р. зросла більш ніж на 650 крб. порівняно з 1965 р. Велику увагу партія і уряд нашої країни приділяють задоволенню духовних потреб трудящих. Радянський народ називають народом, який читає більше за всіх у світі. У СРСР в основному завершено перехід до загальної повної середньої освіти, трудящі оволодівають багатою культурною спадщиною людства.

Про зростання добробуту радянських людей свідчать, зокрема, показники рівня життя населення. До них належать доходи, споживання продовольчих і непродовольчих товарів і побутових послуг, забезпеченість житлом, роботою, медична допомога, соціальне забезпечення, можливість здобути освіту, користування духовними благами, тривалість робочого і вільного часу, тривалість життя.

Доходи населення формуються з трьох джерел: оплати за працююю від участі у суспільному виробництві (67 проц.), видатків і доплат із суспільних фондів споживання (22 проц.), надходжень від особистого підсобного господарства (11 проц.). Звичайно, у колгоспників і працівників радгоспів частка доходів від підсобного господарства вища.

Основний принцип розподілу матеріальних благ і духовних цінностей на першій фазі розвитку комуністичного способу виробництва втілений у вимогах економічного закону розподілу за працююю — у тому, що серед працюючих членів суспільства блага розподіляються відповідно до кількості і якості їхньої праці. У розподілі основної маси споживчих благ за працююю виявляється одна з важливих закономірностей соціалізму. Об'єктивна необхідність розподілу за працююю переваж-

³ У Центральному Комітеті КПРС.— Радянська Україна, 1979, 18 берез.

ної маси предметів споживання і послуг в умовах соціалізму пов'язана з тим, що лише працею може бути вимірена частка працівника у фонді споживання. Але ж здібності, фізична сила, кваліфікація, ставлення до праці у різних працівників неоднакові. Тому вимірювання затрат праці в одиницях часу стає недостатнім. Всі зазначені соціально-економічні відмінності потрібно звести до якогось спільного знаменника. Аж ніяк не в усіх випадках достатньою підставою для різної оплати є триваліст праці, бо визначення її залежить від умов виробництва. Саме різниця в якості праці головним чином зумовлює неоднакові розміри оплати в усіх галузях народного господарства. Лише розподіл за працею дає змогу прикласти однакову міру до неоднакової за своєю якістю праці різних учасників суспільного виробництва. Соціально-економічні відмінності між працею у місті і на селі, фізичною і розумовою, кваліфікованою і некваліфікованою, важкою і легкою, творчою і нетворчою, привабливою і непривабливою, механізованою і ручною, а також такою, що виконується в умовах, нормальних для здоров'я і шкідливих (причому всі ці різновиди праці наявні на даному етапі), — ось глибинні причини дії характерного для соціалістичного суспільства закону розподілу за працею.

Оплата за працею здійснюється через її власні форми: заробітну плату працівників державного сектору народного господарства й оплату за працею в колгоспах. Так, за роки дев'ятої п'ятирічки було збільшено ставки й оклади 60 млн. працівників виробничої та невиробничої сфер. Держава виділила на це приблизно 11 млрд. крб. в розрахунок на рік. Протягом десятої п'ятирічки середню заробітну плату працівників і службовців буде збільшено ще приблизно на 17 проц. Її абсолютний розмір дорівнював у 1940 р. 33 крб., 1978 р. — 160 крб., а у 1980 р. становитиме не менше 170 крб. на місяць. У деяких галузях фактична оплата перевершить середню по країні, в деяких буде нижчою. Найвищий її рівень — у вугільній промисловості; у рибній промисловості, на водному транспорті, у чорній металургії, будівництві — вище середнього.

Важливим соціально-економічним заходом є те, що в роки десятої п'ятирічки збільшено заробітну плату 31 млн. працівників невиробничої сфери, у тому числі понад 5 млн. — в УРСР. Це стосується працівників освіти, охорони здоров'я, культури, мистецтва, торгівлі, громадського харчування, житлово-комунального господарства, побутового обслуговування і науково-дослідних організацій. У середньому заробіток низько- і середньооплачуваних працівників нематеріальних галузей зріс на 18 проц. В останні роки п'ятирічки почнеться новий етап підвищення мінімальної зарплати.

На базі розвитку сільськогосподарського виробництва і піднесення продуктивності праці в усіх його галузях високими темпами (вищими, ніж у працівників державного сектора) збільшуються доходи колгоспників від громадського господарства. За 1976—1980 рр. вони зростуть у середньому на 24—27 проц. Це — наслідок цілеспрямованої політики, яка має на меті зростання частки доходу від участі у громадській праці. Так, якщо 10 років тому надходження від особистого підсобного господарства колгоспників не поступалися оплаті праці у колгоспах, то нині вони вдвоє менші сумарного доходу від державної і кооперативної форм власності.

Планове соціалістичне господарство породило специфічне, властиве тільки йому джерело доходів населення — суспільні фонди споживання. Оплата за працею стосується тільки працюючих, а суспільними фондами користується все населення. Історичною заслугою соціалізму

є те, що за допомогою суспільних фондів споживання він створює необхідні умови для швидкої ліквідації відмінностей у здатності до праці. Крім того, ці фонди виконують надзвичайно важливу функцію забезпечення життєвого рівня непрацездатних його членів, який відповідає матеріальним можливостям суспільства. Саме за допомогою суспільних фондів споживання соціалістична держава вирівнює структуру споживання для досягнення належного рівня задоволення потреб, особливо важливих для розвитку громадян. В такий спосіб розв'язується суперечність між «нечерговістю» потреб населення і завданням забезпечити найраціональніше споживання матеріальних благ, духовних цінностей, послуг закладів спільного задоволення потреб.

Видачі з суспільних фондів споживання мають різні форми. Вони бувають безплатні, пільгові, у вигляді плати, тобто натуральні і грошові. Надаються працюючим і непрацюючим, у зв'язку з розподілом за працею і незалежно від нього. Існують у формі колективного споживання благ та індивідуального; надходять з державного бюджету і з коштів підприємств та організацій. У деяких випадках різні види видач переплітаються, але все ж розгляд їх за конкретними напрямками дає можливість простежити завдання, які стоять перед цією надзвичайно важливою в соціальному, економічному і політичному плані формою доходів в умовах соціалістичного способу життя.

Насамперед, видачі з суспільних фондів споживання існують у вигляді так званих безплатних послуг — навчання, медична допомога, бібліотеки, безплатні путівки в санаторії, будинки відпочинку і піонертабори. В економічному плані безплатність означає перерозподіл національного доходу на користь певних осіб за рахунок суспільства. Зрозуміло, ці послуги безплатні для окремої людини, окремої сім'ї, але не для суспільства, якому вони стають у значну суму. Достатньо навести цифри витрат на утримання студентів, щоб показати збільшення бюджету сімей, члени яких навчаються у радянських вузах. Середня вартість повного циклу навчання одного студента (очна форма) становить: в університетах — 4,8 тис. крб., у медичних вузах — 4,9, сільськогосподарських — 5,1, інженерних — 5,3, мистецьких — 8,4 тис. крб. Або ж візьмемо медичну допомогу. Кожне відвідання хворим поліклініки коштує близько півтора карбованця, лікування однієї людини у лікарні — понад 8 крб. на добу.

Значне місце посідають також пільгові видачі, під якими розуміють ті види платних послуг, частина яких покривається населенням, а частина — державою чи організаціями (що й становить власне суспільні фонди): соцстрахівські путівки, утримання дітей у дошкільних закладах і школах-інтернатах і плата за житло. Суспільство сплачує основну частину вартості соцстрахівських путівок (70 проц.), житла (65 проц.) і утримання дітей в дошкільних закладах (70—80 проц.).

І нарешті, платні видачі — це пенсії, стипендії, допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю. Природно, зовсім різними є платні видачі з суспільних фондів споживання і платні послуги. Наприклад, такий вид послуг, як повноплатні путівки, не має жодного стосунку до суспільних фондів споживання, як і будь-які інші платні послуги. Питомо вага трьох видів видач — повністю безплатних, пільгових і платних — становить відповідно 40, 10 і 50 процентів. Така структура видач з суспільних фондів споживання у грошовому і негрошовому (натуральному) вираженні.

Є ще й інший кут зору — виплати і пільги працюючим членам суспільства і непрацюючим, адже суспільними фондами споживання користуються всі громадяни соціалістичного суспільства систематично.

протягом усього життя. Щомісяця держава доплачує всім квартирономачам (більша частина плати за користування житлом), усім громадянам, які відвідують культурно-освітні заклади тощо. Крім того, окремо здійснюються (із суспільних фондів споживання) оплата відпусток працюючим членам суспільства, виплати їм під час хвороби, а також — матерям, які годують немовлят (надані їм перерви для годування дитини), вагітним жінкам (під час декретної відпустки і у вигляді збереження заробітку за умови переведення на легшу роботу), оплата пільгових годин особам у віці 16—18 років, виплати студентам вечірніх та заочних відділень, аспірантам-заочникам за час відпусток для складання іспитів, захисту проєктів, дипломних робіт і дисертацій, виплати працюючим учням шкіл, технікумів і професійно-технічних училищ, надання безплатних квартир і палива сільським вчителям і лікарям. Непрацюючі члени суспільства (не тимчасово непрацездатні, а ті, які не належать до самодіяльного населення) повністю або частково утримуються за рахунок суспільних фондів шляхом виплати пенсій, стипендій, утримання дитячих закладів. За підрахунками, працюючим членам суспільства виплачується 42 проц., непрацюючим — 58 проц. загальної суми суспільних фондів споживання.

Переважаюча частина виплат із суспільних фондів пов'язана з оплатою за працюю — прямо або опосередковано. Розмір пенсії, допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю прямо залежить від зарплати, одержуваної до пенсії або ж до захворювання. Коли надається стипендія, беруться до уваги зусилля самих студентів і, частково, праця інших членів сім'ї (доход сім'ї). Плата за ясла й садки також залежить від заробітку батьків — чим він нижчий, тим пільги вищі, а сума плати менша. Це ж стосується і шкіл-інтернатів. Утримання і навчання дитини в школі-інтернаті коштує понад 1000 крб. на рік. Батьки ж вносять невелику, порівняно з цією сумою, оплату, причому робітники і службовці низькооплачуваних категорій зовсім звільнюються від плати за навчання дітей. Сім'ям, що мають 3—5 дітей, встановлено знижку на 35—50 проц. Водночас деякі видачі з суспільних фондів розподіляються незалежно від трудових зусиль працюючих — медична допомога, освіта, заклади культури (парки, бібліотеки, клуби та ін.).

Одним з елементів суспільних фондів споживання є система соціального забезпечення. Її розвиток входить у загальну програму підвищення добробуту радянського народу. Основними видами соціального забезпечення є пенсії й грошова допомога. Якщо у царській Росії право на пенсію серед робітників надавалося лише окремим малочисельним групам, то нині в нашій країні нема жодної категорії трудящих, якій не було б гарантовано право на пенсійне забезпечення. Пенсійний вік, який встановлено в нашій країні, найнижчий у світі (60 років для чоловіків і 55 років для жінок), причому для працівників, зайнятих у гірничорудній, хімічній, металургійній промисловості та ін. галузях, пенсійний вік ще нижчий. Чисельність пенсіонерів по старості, які працюють, за останні 15 років зросла більш ніж у вісім разів. Переважна більшість з них одержує і заробітну плату, і пенсію у повному розмірі.

Радянська держава виявляє особливу турботу про інвалідів Великої Вітчизняної війни та сім'ї загиблих при захисті Батьківщини. За останні роки поліпшено їх пенсійне забезпечення, надані переваги в оплаті житлової площі та комунальних послуг, проїзду у міському транспорті, санаторно-курортному лікуванні, а також пільги стосовно медичної допомоги. Тільки за роки минулої п'ятирічки інваліди війни одержали від держави безплатно 120 тисяч автомобілів з ручним управлінням.

Загальна сума суспільних фондів споживання збільшилася з 4,6 млрд. крб. у 1940 р. до 105,5 млрд. крб. у 1978 р.

Система суспільних фондів споживання діє і в інших соціалістичних країнах. В Угорщині, наприклад, для 700 тис. трудящих встановлено надбавки за змінність, у НДР майже всім працюючим матерям, які мають двоє і більше дітей, надаються оплачувані дні додатково до відпусток по вагітності і родах, у Монголії для працюючих жінок введено частково оплачувану відпустку по догляду за дитиною, поки вона досягне шестимісячного віку.

Яскравим виявом піклування про добробут нашого народу є історія радянських п'ятирічок. З перших років існування нашої країни Комуністична партія і Радянська держава робили все можливе для зростання життєвого рівня, неухильного піднесення доходів трудящих. Десять радянських п'ятирічок — це величні етапи на шляху реалізації даного завдання. Із зміцненням економічної могутності країни невпинно збільшувалися і доходи населення. Зокрема, систематично зростала заробітна плата працівників державного сектора народного господарства — як у сфері матеріального виробництва, так і у невиробничій сфері. За п'ятдесят років середня заробітна плата у державному секторі збільшилась в 14,3 раза⁴. Ще інтенсивніше зростали виплати і пільги, що їх одержувало населення країни з суспільних фондів споживання. Так, якщо на кінець першої п'ятирічки виплати і пільги з суспільних фондів споживання становили 0,4 млрд. крб., то в останньому передвоєнному році вони досягли суми в 4,6 млрд. крб., а на кінець дев'ятої п'ятирічки — 90,1 млрд. крб., тобто у 225 раз більше, ніж на кінець першої п'ятирічки⁵.

Одним з видів доходів населення (після оплати праці і виплат з суспільних фондів споживання) є надходження від особистого підсобного господарства. Вище ми писали про те, що частка цього доходу поступово зменшується. Проте не можна забувати, що й зараз на підсобні господарства припадає 28 проц. валової продукції сільського господарства СРСР⁶. Особисте підсобне господарство ще не втратило свого суспільного значення, воно відіграє істотну роль у розширенні продовольчого фонду країни, особливо продукції тваринництва, є додатковим джерелом доходів селян і постачання городян. Саме тому у партійних документах останніх років засуджено необгрунтоване обмеження особистого підсобного господарства. Але не можна забувати, що радянський спосіб життя несумісний з перетворенням підсобного господарства в основне джерело доходів. Важливим показником поліпшення добробуту радянського народу є дедалі зростаюче споживання продовольчих і непродовольчих товарів. (До речі, вислів «непродовольчі товари» правильніший, ніж «промислові товари», адже багато харчових продуктів — водночас і продовольчі товари, і промислові: хліб, цукор, ковбаса, масло та ін.). В нашій країні вдосконалюються структура і розміри споживання найцінніших продуктів харчування — м'яса, молочних продуктів, риби, овочів, фруктів. Із зростанням добробуту населення питома вага витрат на харчування, за абсолютного їх

⁴ Див.: Социалистическое строительство в СССР. Стат. ежегодник ЦУНХУ Госплана СССР.— М.: 1936, с. 512; Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбил. стат. ежегодник.— М.: Статистика, 1977, с. 472.

⁵ История социалистической экономики СССР.— М.: Наука, 1977, т. 3, с. 501; Народное хозяйство СССР в 1960 г. Стат. ежегодник.— М.: Госстатиздат, 1961, с. 160; Народное хозяйство СССР за 60 лет. Юбил. стат. ежегодник.— М.: Статистика, 1977, с. 488; Народное хозяйство СССР / 1922—1972 гг. Юбил. стат. ежегодник.— М.: Статистика, 1972, с. 363.

⁶ Правда, 1977, 10 сент.

збільшення, знижується. На практиці це виявляється в тому, що швидше збільшується продаж непродовольчих товарів. Наприклад, в УРСР з 1940 по 1977 рік продаж продовольчих товарів у державній і кооперативній торгівлі зріс у 6,7 раза, а непродовольчих — у 14 разів⁷.

Характерною рисою зростання добробуту радянських людей є збільшення виробництва і споживання товарів довгострокового користування.

Одним із найважливіших показників рівня життя трудящих є житлові умови. Житлові умови широких народних мас до революції були жахливими. Робітники й селяни жили в умовах скученості і антисанітарії, у непридатних приміщеннях. У перші роки Радянської влади житлова проблема розв'язувалась шляхом вилучення у буржуазії великих будинків, уцілення квартир, у які переселилися сотні і сотні тисяч трудівників. Але цілком зрозуміло, що повністю розв'язати житлову проблему з допомогою цих заходів не можна було. Вже у 1923 р. в нашій країні було побудовано перший мільйон квадратних метрів житла, який поклав початок масовому житловому будівництву в СРСР. Протягом першої п'ятирічки у Радянському Союзі трудящим було надано 56,9 млн. кв. м житлової площі, протягом четвертої п'ятирічки — 200,9, а протягом дев'ятої — 544,8 млн. кв. м. Нині житлове будівництво у нашій країні досягло величезних розмірів — ми будемо в 2,5 раза більше, ніж Сполучені Штати Америки. Забезпеченість середнього жителя республіки житловою площею становила в кінці 1970 р. 12 кв. м, в кінці 1975 р. 13,4 кв. м. У містах ці цифри сягають, відповідно, 11,9 та 12,8 кв. м, а в селах — 12,1 та 14,4 кв. м. Як бачимо, забезпеченість житлом сільського населення вища, ніж міського і ця різниця збільшується на користь села. Соціалістичний спосіб життя передбачає значне поліпшення побутових умов сільського населення.

Новим виявом турботи партії про дальше зростання добробуту радянського народу є програма житлового будівництва десятої п'ятирічки. Буде споруджено житла загальною площею 550 млн. кв. м (за роки першої п'ятирічки — 57 млн. кв. м). Понад 50 млн. чоловік поліпшать житлові умови, в тому числі в Українській РСР — 8,5 млн. Важливою особливістю є значне підвищення якості будівництва, поліпшення комфортності жителів, їх планування. В УРСР значна кількість будинків споруджується за новими, поліпшеними проектами (так звані серії 96 та 134). Ці квартири на десять сантиметрів вищі від стандартних, відсутні прохідні кімнати й незручні видовжені приміщення, в яких так важко розмістити меблі; просторішими стають кухні, ванни, набагато більше підсобної площі, поліпшується й оздоблення цих квартир.

Згідно з рішеннями XXV з'їзду КППС у новій п'ятирічці збільшено обсяг житлового кооперативного будівництва, тобто за рахунок особистих коштів громадян і за допомогою державного кредиту. Нині в Києві у кооперативних будинках проживає 200 тис. чоловік⁸.

Велика програма житлового будівництва здійснюється і в інших країнах соціалістичної співдружності. Так, лише за 1977 р. було побудовано квартир: у Болгарії — 76,5 тис. кв. м, Угорщині — 93 тис., ЧССР — 133,4 тис., Румунії — 144,3 тис., Польщі — 230,6 тис., Монголії — 134,6 тис. кв. м.⁹

Видатним історичним досягненням соціалістичної планової системи господарювання є те, що вона гарантує всім громадянам головне

⁷ Див.: Народне господарство Української РСР у 1977 році.— К.: Техніка, 1978, с. 339.

⁸ Вечірній Київ, 1978, 11 груд.

⁹ Вопросы экономики, 1978, № 5, с. 105.

право людини — право на працю. Вже в кінці 1930 р. безробіття в нашій країні було ліквідовано повністю і назавжди.

Комуністична партія Радянського Союзу невтомно дбає про охорону здоров'я населення. Якщо на кінець першої п'ятирічки кількість лікарняних ліжок становила 411 тис., то на кінець п'ятої п'ятирічки — вже 1289 тис., а на кінець дев'ятої — 3009 тис. Протягом десятої — у республіці буде введено нові поліклініки на 38,3 тис. відвідувачів за зміну, лікарні на 50 тис. ліжок.

Безплатна медична допомога — величезне завоювання соціалізму. Відомо, що в країнах капіталу населення сплачує величезні гроші за медичну допомогу. Скажімо, у 1978 р. у Сполучених Штатах Америки ці витрати становили 65 млрд. доларів, причому з кожним роком вони зростають швидкими темпами, випереджаючи середні цифри інфляції.

«Після хліба найважливіше для народу — школа». Ці слова сказані майже 200 років тому, під час французької буржуазної революції, але лише у наш час ця формула стала твердим принципом державної політики соціалістичних країн. У нашій країні розв'язання цього питання ускладнювалося тим, що здобути освіту мало дві третини населення. На території теперішніх сіл Вінницької, Полтавської, Миколаївської, Херсонської і Чернігівської областей не було жодної середньої школи¹⁰. Що стосується жінок, то лише 14 з кожних 100 вмiли читати й писати. За переписом 1897 р. по всій країні нараховувалося тільки 4 жінки-інженера. Особливо жахливе становище з освітою було в національних окраїнах. (У 1906 р. журнал «Вестник воспитания» підрахував, що в національних окраїнах Росії цілком ліквідувати неписьменність можна буде тільки за 4600 років.)

Нині у середніх школах УРСР навчається понад 70 проц. учнів всіх загальноосвітніх шкіл (початкових, восьмирічних і середніх). У республіці працює 143 вищих і 723 середніх спеціальних учбових закладів. Двері цих закладів широко розчинені перед усіма трудящими, незалежно від їх соціального становища і походження — в цьому найголовніша перевага радянської вищої школи й науки, секрет їх успіхів.

Істотні переваги нашого способу життя полягають, зокрема, у швидшому, ніж у капіталістичних країнах, розвитку культури і мистецтва. Соціалістична культура характеризується великою мірою прилучення людини до духовних цінностей, високим рівнем умов для всебічного розвитку людини.

Завдання піднесення культури радянського народу і задоволення духовних запитів, що неухильно зростають, успішно розв'язуються за допомогою широкої мережі установ мистецтва і культурно-освітніх закладів: театрів, філармоній, церков, кінотеатрів, клубів, бібліотек, музеїв, великих тиражів книг, газет і журналів. Достатньо навести лише такі цифри. У розрахунку на одного жителя у фондах масових бібліотек України втричі більше книг, ніж у США¹¹. Разовий тираж усіх газет і журналів республіки перевищує 35 млн. примірників. Щороку на Україні видається близько 160 млн. книг. Проте попит на ряд газет і журналів не задовольняється, а черги у магазинах підписних видань все зростають.

Для поліпшення добробуту трудящих важливе значення має співвідношення робочого й вільного часу — раціональне використання робочого часу і водночас розширення меж вільного часу. За роки Радянської влади значно скоротилася тривалість робочого дня. У царській

¹⁰ Радянська Україна, 1978, 17 черв.

¹¹ Див.: Щербинцкий В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. — М.: Политиздат, 1977, с. 37.

Росії відповідно до фабричного закону 1897 р. тривалість робочого дня становила 11,5, а в суботу і напередодні свят — 10 год. Тривалість робочого тижня у великій промисловості дорівнювала 58 год. Нині середня тривалість робочого тижня в СРСР — 40,7 год., а робочого дня — 6,7 год. Скорочення робочого і збільшення вільного часу створює великі можливості для дальшого збагачення духовної культури радянських людей.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяють велику увагу гармонійному, цілеспрямованому і планомірному розвитку, дедалі повнішому задоволенню матеріальних і духовних потреб народу, вдосконаленню структури потреб. Велике значення наукової розробки зазначених проблем було підкреслене на XXV з'їзді КПРС. Партія постійно піклується про те, «щоб зростання матеріальних можливостей постійно супроводилося підвищенням ідейно-морального і культурного рівня людей»¹².

* * *

Характерной чертой социалистического образа жизни является все более полное, всестороннее удовлетворение материальных и духовных потребностей народа. Рассматривая основные показатели роста благосостояния советского народа (доходы, потребление продовольственных и непродовольственных товаров и бытовых услуг, обеспеченность жилищем, работой, медицинская помощь, социальное обеспечение, возможность получения образования, пользование духовными благами, соотношение рабочего и свободного времени и другие факторы), автор подчеркивает, что вопросы гармонического развития материальных и духовных потребностей народа, удовлетворения этих потребностей были в центре внимания партии и государства на всех этапах развития социалистического общества. Ярким проявлением этого является история советских пятилеток.

—————

¹² Брежнев Л. И. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики: Доп. XXV з'їздові КПРС, 24 лют. 1976 р.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 87.

І. Я. ЛИСИЯ

РОЛЬ СУСПІЛЬНИХ ПОТРЕБ В СТАНОВЛЕННІ І РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

У розвинутому соціалістичному суспільстві, як наголошується в Конституції СРСР, створено всі умови для всебічного розвитку особи¹, а сприяння йому є одним з найважливіших завдань держави. Всебічний розвиток радянських людей тісно пов'язаний з найповнішим задоволенням їх зростаючих матеріальних і культурних потреб. З огляду на це великої ваги набувають питання піднесення культури споживання, формування духовних запитів людей, зростання соціалістичної культури загалом. Адже розвиток потреб і їх цілеспрямоване удосконалення здійснюються в процесі суспільної діяльності, у певному культурно-історичному полі.

У світлі зазначеного зрозуміло, чому одним із актуальних завдань радянської науки є теоретичне вивчення проблем культури. Особливого значення набувають дослідження змісту і структури культурних потреб, законів і механізмів їх задоволення і розвитку, планомірного формування та науково обгрунтованого керування ними. Це вимагає глибокого розуміння природи суспільних потреб, їх детермінуючої ролі щодо культури, а тим самим закономірностей її виникнення і розвитку. Ці проблеми мають не тільки культурознавче, а й світоглядне і методологічне значення.

Сучасні буржуазні соціологи і культурологи екзистенціалістського напрямку заперечують правомірність функціонального підходу до культури. Уявлення про те, що культурні феномени мають задовольняти певні потреби суспільства та індивідів, уявлення про функціональність об'єктів культури ці теоретики (наприклад, Х. Арендт) вважають «новітнім забобоном». «Культурність» об'єкта для них абсолютно несумісна з його функціональністю. З'ясувати детермінацію функцій культурних утворень суспільними потребами, виявити об'єктивний зв'язок між потребами суспільства і його культурною діяльністю — важливе завдання, яке реалізується в марксистських культурознавчих дослідженнях.

У цій статті, враховуючи досвід реалізації діяльнісного підходу до розгляду проблем культури Е. С. Маркаряном, В. П. Івановим, М. С. Каганом та іншими дослідниками, зроблено спробу з'ясувати деякі аспекти культурогенної ролі суспільних потреб. Це питання ще не було предметом спеціального аналізу в нашій філософській і культурознавчій літературі. Методологічною основою аналізу є передусім тлумачення К. Марксом діалектики потреби, виробництва і споживання та сформульований В. І. Леніном закон піднесення потреб.

К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін, даючи наукове пояснення суспільно-історичного процесу, постійно спинялися на з'ясуванні значення суспільних потреб, зокрема в зв'язку з аналізом проблем культури. К. Маркс, відзначаючи залежність культурного розвитку від потреб су-

¹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, 1977, с. 4.

спільства, звертав увагу і на зворотний зв'язок між ними: «...розмір так званих необхідних потреб, так само як і способи їх задоволення, самі являють собою продукт історії і залежать здебільшого від культурного рівня країни»². Основоположники марксизму-ленінізму виявили детермінуючу роль суспільних потреб щодо будь-яких форм людської діяльності, зокрема найфундаментальнішої серед них — матеріального виробництва. «Без потреби немає виробництва», — підкреслював К. Маркс³. А В. І. Ленін вбачав «зачатки історичного матеріалізму» в наполяганні Гегеля на тому, що дії людей слід виводити з їх потреб⁴.

Саме в процесі дослідження проблеми діяльності сучасна радянська наука, зокрема психологічна (В. М. Мясіщев, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьев, О. Г. Ковальов та ін.), соціологічна (А. Г. Здравомислов, Р. Д. Грінкевич, А. В. Маргуліс, Є. Г. Куделін та ін.), а також економічна (О. М. Румянцев, П. С. Мстиславський, П. Г. Олдак, Г. Г. Дилігенський та ін.) підійшли до пильнішого розгляду потреби. У філософському аналізі проблеми потреб, як і в етичному та естетичному (К. С. Аюпджанян, О. М. Іліаді, І. А. Джидар'ян, В. Г. Іванов, В. С. Селіванов та ін.) нині зроблено лише перші кроки.

Більшість дослідників сходиться на тому, що потреба є центральним детермінуючим чинником діяльності людини — як роду, суспільного суб'єкта і як індивіда. Відображаючись в інтересах, потреба стимулює цілепокладання, знаходження засобів досягнення мети, виступає рушієм дій, спрямованих на творення предмета потреби і його споживання. Відмінність у розумінні потреби соціологами та психологами полягає в тому, що перші розглядають її як детермінуючий чинник діяльності суспільного суб'єкта, чинник, що започатковує цю діяльність, але стоїть немовби поза нею, передуючи гому чи іншому її конкретному «відрізку». Психологи ж твердять про індивідуальну, суб'єктивізовану, усвідомлену потребу, яка безпосередньо включена до процесу діяльності. Зрозуміло, що це різні форми вияву тієї ж сутності. Однак ігнорування відмінностей між ними призводить або до перенесення ознак суспільної (не просто за характером, а за своїм суб'єктом) потреби на індивідуальну, обертається рецидивами механістичного детермінізму в поясненні поведінки людей, чи, з другого боку, зумовлює неправомірну суб'єктивізацію суспільної потреби, природа якої мало досліджена. Самі психологи (наприклад, Б. Ф. Ломов) нерідко підкреслюють, що навіть стосовно потреб індивіда їх предмет, спосіб і процес задоволення визначаються суспільством, до якого належить цей індивід, що потреби суспільства не є просто сумою потреб індивідів, розвиток індивідуальних потреб слід розглядати у зв'язку з розвитком суспільства⁵. Все ж багато хто з соціологів, економістів і особливо естетиків, вивчаючи суспільні потреби, обмежується по суті психологічним підходом, найліпше сьогодні розробленим наукою; в результаті, подекуди потребам суспільства приписуються властивості й закономірності потреб індивідуальних (К. С. Аюпджанян, Н. Я. Джінджіхашвілі, С. В. Соколов та ін.).

Суспільна потреба не залежить від свідомості і волі людей, вона об'єктивна. Але щоб виступити рушійною силою діяльності, вона має бути усвідомленою людьми, перейти до розряду їх внутрішніх мотивів. «Люди, — підкреслював Ф. Енгельс, — звикли пояснювати свої дії з

² Маркс К. Капітал, т. I. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 169.

³ Маркс К. Вступ (із економічних рукописів 1857—1858 років). — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 675.

⁴ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 267.

⁵ Див.: Ломов Б. Ф. Проблема биологического и социального в психологии. — В кн.: Биологическое и социальное в развитии человека. М.: Наука, 1977, с. 56.

свого мислення, замість того, щоб пояснювати їх із своїх потреб (які при цьому, звичайно, відображаються в голові, усвідомлюються)...»⁶. Потреби виступають не як зовнішні детермінанти діяльності, а як така ланка детермінації, в якій здійснюється трансформація зовнішнього (безпосередньо пов'язаного з об'єктивними умовами і предметом діяльності) у внутрішнє (ланцюг мотивації, започаткований інтересами і завершуваний цілями діяльності). Ця особливість характерна для всякої потреби, але більш явно виступає під час розгляду потреб індивідуальних, що саме й вивчаються в психологічній науці.

Психологи передусім вивчають саме цю, відображену в голові, потребу як ланку мотивації, справедливо відзначаючи в ній єдність об'єктивних і суб'єктивних сторін: індивідуальна потреба об'єктивна за змістом і суб'єктивна за ідеальним способом свого існування і за характером дії. Вона й може бути інтерпретована як вимога, тоді як цей термін щодо об'єктивної суспільної потреби може використовуватись хіба що в переносному значенні.

Суспільна потреба завжди належить відповідному суб'єктові — суспільству і водночас це завжди потреба в чомусь, це відношення, опосередковане певними умовами. Отже, потреба стосується суб'єкт-об'єктних відношень. Ще Гегель убачав у потребі виявлення суперечності між суб'єктом і об'єктом. Деякі дослідники⁷, виходячи з цієї думки і враховуючи необхідний характер відношення суб'єкта і об'єкта, розглядають потребу як неодмінну суперечність між суб'єктом і об'єктом. Але ж тоді суб'єкт-об'єктні відношення у їх необхідності позначались би поняттям потреби. Насправді зміст цих відношень, безперечно, багатший, ніж дане поняття.

Щоправда, потреба і необхідність внутрішньо пов'язані. В. І. Ленін схвально ставився до думки Гегеля про те, що за потребою (звісно, суспільною) слід бачити історичну необхідність. К. Маркс і Ф. Енгельс характеризували потребу, нужду як практичний вияв необхідності⁸. Отже, об'єктивна потреба суспільства, будучи ланкою детермінації та її особливим механізмом, водночас є виявом історичної необхідності. Необхідність характеризує насамперед потреби суспільства як об'єктивний детермінуючий чинник. У суб'єктивізованих індивідуальних потребах як елементах мотиваційної системи більш значну роль відіграє момент випадковості, а при адекватності їх усвідомлення та реалізації — момент свободи.

Необхідність потреби, очевидно, полягає в тому, що суспільна потреба є суперечністю між наявним і необхідним станом суб'єкт-об'єктних відношень, а отже, й реальною можливістю їх змін, заснованою на внутрішній природі сторін даного відношення, яка впливає з їх необхідних зв'язків (така можливість на рівні індивідуального суб'єкта виступає як здібність, що в психології розглядається в зв'язку з потребою; щодо суспільного суб'єкта цю можливість точніше визначити як здатність). Згадана суперечність структурована. Вона включає як свої елементи суперечності між субстанціональною і керуючою системами в рамках суб'єкта, між предметом діяльності і предметом потреби в межах діяльності, між програмою діяльності суб'єкта і наявними умовами та ін. Динамічна система суб'єкт-об'єктних відношень порушується, коли суспільна потреба не задовольняється. Задоволення ж її, будучи

⁶ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 460.

⁷ Див.: Станкевич Л. П. Потребности и деятельность.— Философские науки, 1976, № 2, с. 141—142.

⁸ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Святе сімейство.— Твори, т. 2, с. 39.

зміною наявного стану суб'єкта і його відношення до об'єкта, неминуче зумовлює виникнення нових потреб.

Суперечність, що становить зміст потреби, виступає — згідно з законами діалектики — джерелом руху. А рух у суспільстві — це ланцюг цілеспрямованих перетворюючих людських дій, суспільна діяльність у всій сукупності її форм, через яку і реалізуються закони суспільно-історичного розвитку. Діяльність спрямована на розв'язання суперечностей (тобто задоволення суспільних потреб). Але розв'язання однієї суперечності з необхідністю (і в цьому виявляється, так би мовити, «категоричність» потреби) породжує іншу, що спонукає до нової діяльності. Ця інша — не просто відтворена суперечність. У ході перетворень виникають якісно нові суперечності та засновані на них потреби: сама діяльність виступає як сфера породження потреб. Крім того, що досить важливо, змінюються субординаційні зв'язки в системі потреб-детермінант, виникають нові основні суперечності процесу. Є підстави гадати, що саме у цій площині в ході становлення суспільної форми матеріального руху відбувалася трансформація природних потреб у суспільні, які виступають детермінантами діяльності як сутнісно визначені людини.

Безпосереднім буттям діяльності є насамперед суспільне виробництво, трактоване широко — як органічна єдність власне виробництва, розподілу, обміну і споживання в сполученні їх матеріальної і духовної сторін. Детермінуюча роль потреб поширюється на всі ланки цього процесу. Але деякі автори, розглядаючи потреби в системі «виробництво — споживання», «змішують» їх у бік споживання, ототожнюючи його з задоволенням потреб, а останні вважають лише опосередковуючою ланкою між виробництвом і споживанням. При цьому вони посилаються на відомі положення К. Маркса про залежності між потребами, виробництвом і споживанням, не розрізняючи в цих положеннях те, що стосується виробництва в його всезагальних визначеннях, з одного боку, та економічних аспектів матеріального виробництва (як фундаментальної та все ж особливої форми продуктивної перетворюючої діяльності суспільного суб'єкта), з другого. Не сприяє правильному розумінню порушених тут питань і надмірна «психологізація» потреб, коли вони неправомірно позбавляються детермінуючого значення щодо власне виробництва, від якого відривається споживання. Останнє розглядається поза його продуктивним і діяльнісним характером. Нехтується також те, що предметом потреби може бути й сама діяльність, тобто можливість задоволення потреб самою діяльністю, а не тільки її предметними результатами. Замість всезагального змісту потреби фігурує (без жодних застережень) тільки його особливий різновид — так звана споживча потреба.

Відома річ, потреба завжди становить єдність протилежностей — продуктивного і споживчого моментів. Але посилення споживчого моменту поки що спостерігається мірою наближення до індивідуального полюса, тоді як на полюсі суспільного суб'єкта переважає момент продуктивний. Щоправда, в соціалістичному суспільстві діє тенденція до рівноваження цих моментів; вона виявляється, зокрема, в розвитку індивідуальних потреб у творчому самоздійсненні особистості. Сторони відзначеної суперечності всередині змісту потреби можуть розглядатись як різновиди потреб⁹.

⁹ Наші автори пропонують різні критерії класифікації потреб. І. В. Бестужев-Лада, наводячи у своїх публікаціях останніх років (Див. зб.: Прогнозирование социальных потребностей. М.: ИСИ АН СССР, 1976; Прогнозирование в социологических исследованиях. Методологические проблемы.— М.: Мысль, 1978) своєрідний компендіум існуючих

Ми розрізнятимемо споживчі (головним чином матеріальні, а також частково штучні) і продуктивні, або неспоживчі потреби. До останніх залічуємо виробничі (це передусім потреби в матеріальній культурі), орієнтаційні, комунікативні, пізнавальні та ін. Звичайно, така класифікація досить умовна. Адже так звані продуктивні потреби, що вимагають затрат певних сил, задовольняючись насамперед самою продуктивною діяльністю, приводять не тільки до відновлення можливостей суб'єкта (як і споживчі потреби), а й до збагачення його здібностей, розвитку суб'єкта. Споживчі потреби, що задовольняються результатами діяльності, теж вимагають певних затрат сил (оскільки йдеться про людське споживання) і передбачають наявність певних здібностей. Тому потреби виступають і джерелом діяльності, і спонукальною силою розвитку здібностей суб'єкта, необхідних для здійснення цієї діяльності.

Основоположники марксизму-ленінізму вбачали в потребі не тільки детермінуючий чинник «готової» людської діяльності, вони з'ясували водночас і соціогенну функцію потреб. Думка про неї виражена у класичній формулі: праця створила людину. Адже якщо в основі праці бачити фундаментальну, базисну потребу, яка не могла бути задоволена через долюдські форми життєдіяльності, а під працею розуміти спосіб продуктивного відношення до світу, докорінно новий різновид життєдіяльності, спрямований на задоволення саме таких матеріальних потреб наших далеких предків, то визначальна роль потреб щодо становлення людини і суспільства як нової форми організації матерії стає безсумнівною. «Та чи інша організація матеріального життя залежить, звичайно, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — кожного разу від розвинутих уже потреб, а породження цих потреб, так само як і їх задоволення, теж є історичний процес...»^{9а}. Отже, соціогенна роль потреб тісно пов'язана з їх культурогенною функцією, друга впливає з першої. Адже спосіб організації діяльності, про яку тут пишуть К. Маркс і Ф. Енгельс, належить в суспільстві власне до сфери культури як досвіду організації специфічно людської продуктивної діяльності.

У марксистсько-ленінській науці культура розглядається на різних рівнях. З'ясовуючи її зв'язки з потребами суспільства і детермінованою ними діяльністю, ми бачимо в культурі передусім сформовані в суспільній практиці стійкі способи людської діяльності, які об'єктивуються у різних формах збереження і трансляції суспільного досвіду (засобах і механізмах діяльності, цінностях та інститутах), що є регуляторами та інструментами діяльності і водночас її продуктами. Діяльність, спрямована на розв'язання певних суперечностей буття, що лежать в основі потреби, передбачала певні способи свого здійснення, які виступали як історично необхідні. Такі способи вимагали відповідної — культурної — фіксації. Вона конче потрібна для самовизначення і самоусвідомлення суспільного суб'єкта, особливо на перших етапах людської історії, а протягом усієї історії — для закріплення, збереження і розвитку цієї суспільної визначеності. Способи діяльності, розглядувані в генетичній площині, не створюються спонтанно і не є випадковими. Вони відбираються в процесі діяльності з погляду їх відповідності, з од-

в нашій науці спроб систематизації і класифікації потреб, називає 22 різноаспектні критерії. В руслі наших міркувань ми не торкаємося проблеми типологізації потреб в цілому. Ми виділяємо тільки той їх вид, який корелює з названими протилежностями всередині сутнісного змісту категорії потреб. Критерієм тут є кінцеве цільове спрямування діяльності, у якій ці потреби реалізуються, і необхідно зв'язаний з цим характер їх предмета (процесуальний або «речовий»). Цікаві міркування про відповідні аспекти потреб див. в ст.: Г. Г. Дилігенський. Проблемы теории человеческого потребностей.— Вопросы философии, 1977, № 2, с. 120—123.

^{9а} Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.—Твори, т. 3, с. 66.

ного боку, людській природі, можливостям суб'єкта, а з другого — об'єктивним умовам діяльності. Звісно, способи діяльності не тільки створюються відповідно до людської природи, а й формують її, розвиваючись і збагачуючись, забезпечують її розвиток.

Зрозуміло, що спосіб діяльності — це спосіб і її організації, і керування нею, і координації та регламентації зусиль людей в ході її здійснення тощо. Закріплюючись в культурі, способи «знятої», згорнутої тут у досвіді діяльності існують в таких функціональних утвореннях, які виконують передусім регулятивну роль. Культура (насамперед духовна, але не тільки вона) безпосередньо співвідноситься з управлінським, керуючим рівнем діяльності, зі структурами її регулювання. Це стосується не лише спеціальних культурних форм збереження і передачі суспільного досвіду (зразки, приписи, норми, традиції та інші цінності), що становлять елементи духовної культури, а й безпосередніх предметних носіїв досвіду людської діяльності, в яких він втілюється «мимоволі», спонтанно, роблячи їх згустками опредмечених знань, умінь та інших здатностей суб'єкта. Ці предметні носії є здебільшого елементами матеріальної культури.

У з'ясуванні культурогенної ролі потреб заслуговує на увагу така обставина. Якщо базисна матеріальна потреба детермінувала визначальну щодо всіх інших сторін життя суспільства форму діяльності — матеріально-виробничу, то в ході цієї діяльності відбувається соціалізація потреб і створюються нові потреби, а серед них і потреби в культурі. «...Сама задоволена перша потреба, — підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс, — дія задоволення і вже набуте знаряддя задоволення ведуть до нових потреб, і це породження нових потреб є першим історичним актом»¹⁰. Новизна потреб, пов'язаних з першими історичними актами, полягала в тому, що вони мали суспільний характер, були продуктом трансформації досуспільних потреб, властивих вищим тваринам і гомінідам, у потреби суспільні.

Розвиток діяльності приводить до того, що зумовлена природою необхідність зникає у своїй безпосередній формі, бо на місце зумовленої природою потреби стає потреба, створена історично¹¹. Можна вважати, що це були передусім потреби у засобах, механізмах і способах здійснення необхідної матеріально-виробничої діяльності. Першим історичним актом було «вироблення засобів, необхідних для задоволення цих потреб»¹². Водночас це були потреби у засобах та способах інтеграції людей в соціум, який виступає дійсним суб'єктом колективної діяльності, носієм суспільних потреб; і в способах збереження цього координованого діючого соціального організму як у його горизонтальному, так і в вертикальному, діахронному зрізі. Кінець кінцем це були й потреби у спеціально сформованих способах і механізмах передачі найціннішого в досвіді соціуму — здатності суспільного суб'єкта до продуктивно-творчого ставлення до світу, здатності опановувати природу і свої власні, суспільні зв'язки.

Саме ця сукупність потреб, вже суспільних за характером, детермінувала перші форми культури, в яких закріплювалися способи ново-сформованої людської діяльності. І хоча суспільні потреби стають чин-

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 26.

¹¹ Див.: Маркс К. Критика политической экономии (черновой набросок 1857—1858 годов). — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд., т. 46, ч. 1, с. 281. Це положення К. Маркса сформульоване в зв'язку з аналізом перетворення потреб в умовах капіталістичного виробництва, але воно застосовне до розгляду соціалізації потреб взагалі, виявляє істотну тенденцію їх розвитку.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 25.

ником статистичної детермінації, тоді як природні переважно здійснювали жорсткіший (ригідний) каузальний зв'язок, усе ж і дія цих перших характеризується необхідністю — атрибутом всякої детермінації. Необхідною була і потреба в духовному утвердженні людського способу діяльності. Вона задовольнялась через духовну стимуляцію довершених, досконалих зразків діяльності, а отже і дальшого розвитку цієї вищої цінності суспільства, яке формувалося. Інакше кажучи, з широкої потреби у збереженні та закріпленні власне суспільних, людських досягнень починала вичленовуватися соціальна потреба у регулятивно-орієнтувальних цінностях, які б, утверджуючи суспільний, людський спосіб діяльності, спрямовували на його безперервний розвиток, збагачення. Є підстави вважати, що це була історично перша форма естетичної потреби суспільства. Її відокремлення з первісно єдиної потреби в культурі тільки накреслювалося, і предмет свого задоволення вона знаходила в певних гранях сукупної діяльності соціуму, не поділеної ні спеціалізацією, ні соціальними дихотоміями.

До цієї ж сукупності культурних потреб належить і близька за змістом з уже визначеною потребою потреба в усвідомленні суспільним суб'єктом новизни, специфічності свого способу діяльності стосовно життєдіяльності позасуспільної чи — точніше — досуспільної. Таке самоусвідомлення суспільства як нового напрямку розвитку, хоча у межах первісної культури воно здійснювалось примітивним, не завжди адекватним чином, було особливо необхідним на перших етапах його становлення. Коли б потреби в самоусвідомленні та духовному утвердженні специфічності людського способу діяльності не знаходили свого задоволення в рамках культури, то не було б вагомих перешкод дії «сил розчеплення філогенетичного стовбура (людства.— І. Л.), сил розкладу його на незалежні види»¹³, що діяли в процесі видоутворення на попередніх стадіях існування живого. Якби не культура — матеріальна і духовна, то видова єдність людства виявилась би розірваною¹⁴, а його історична перспектива — надто проблематичною.

Здійснюване через культурну діяльність утвердження самобутності суспільства — це виявлення своєрідності взаємодії соціуму з природою і специфіки взаємних стосунків між індивідами, які складали суспільне ціле. Тут йдеться про ту сторону людської діяльності, яку, наприклад, Е. С. Маркарян вважає одним із аспектів змісту культури і визначає як «комплексне вираження активно-творчого характеру людської діяльності»¹⁵. Це, крім того, вираження колективного, суспільного характеру цієї діяльності. Не випадково К. Маркс підкреслював, що культуру створює праця, але тільки як суспільна праця¹⁶. Це і вираження того, що в ході діяльності людина прагне оволодіти не тільки природними, а й власними, суспільними силами. Людина, на думку Ф. Енгельса, лише тоді остаточно виділяється з царства тварин, коли вона (як рід, суспільство) починає панувати над засобами виробництва і власними суспільними відносинами¹⁷.

Отже, будучи генетично першим різновидом суспільної історичної практики, матеріально-виробнича діяльність започаткувала новий на-

¹³ Семенов С. А., Петров В. С., Рыбаков Р. Б. О древнейшем периоде человеческой истории.— Вопросы философии, 1977, № 7, с. 134.

¹⁴ Див.: там же, с. 135—136.

¹⁵ Маркарян Э. С. Очерки теории культуры.— Ереван: Изд-во АН АССР, 1969, с. 85.

¹⁶ Див.: Маркс К. Критика Готської програми.— Маркс К., Енгельс Ф.— Твори, т. 19, с. 16.

¹⁷ Див.: Енгельс Ф. Анти-Дюринг.— Маркс К., Енгельс Ф.— Твори, т. 20, с. 278.

прям розвитку і стала сферою зародження нових суспільних потреб, а серед них — потреби в культурі. Культура є не просто наслідком дії потреб, їх реалізації через діяльність, але й продуктом соціалізації потреб і водночас чинником такої соціалізації. Інакше кажучи, культуру як форму збереження і передачі продуктивних можливостей людства могли викликати тільки суспільні, соціалізовані потреби, але й соціалізація потреб здійснюється лише в певному культурному полі. Становлення діяльно-практичної суспільно-історичної сутності людини і соціалізація потреб — це єдиний процес, в якому діяльність детермінується потребами і сама детермінує їх розвиток, передусім їх «культуризацію». Саме таким чином «потреба людини стала людською потребою»¹⁸, а завдяки цьому будь-яке людське діяння, з погляду К. М. Долгова, виступає «як культура і в формах культури»¹⁹. Як організація людської діяльності, правильніше — досвід такої організації та засоби його збереження і передачі, культура є інтегральною характеристикою своєрідності людської, суспільної творчо-продуктивної діяльності і водночас у своїх конкретно-історичних реалізаціях — такою ж характеристикою своєрідності певних історичних суспільних форм.

Потреби в культурі відрізняються від базисної матеріальної потреби ще й тим, що вони є продуктивними, неспоживчими, тоді як матеріальна потреба тісніше пов'язана з біологічними потребами і має споживчий характер. Спільною ж рисою тих і інших суспільних потреб є об'єктивність.

Очевидно, потреби організаційні, комунікативні, пізнавальні, регулятивні, орієнтаційні у досконалості способів дії тощо виникали поступово. Задоволення одних із них спричинювало виникнення інших. Але з'ясування послідовності формування потреб — спеціальне питання, що належить до компетенції істориків культури. Для нас важливо, що всі ці функціональні потреби, разом узяті, детермінували первісну культуру і знаходили задоволення, свій предмет в її рамках.

При реконструкції початкового змісту потреб у культурі важко уникнути певної його модернізації. Вона виявляється у спробах диференціювати зміст цих потреб, чітко окреслити його компоненти. Можна гадати, що спочатку цей зміст був дуже аморфним і внутрішньо нерозчленованим, що й зумовило недиференційований, синкретичний характер первісної культури. Її ядро становлять засоби і способи власне людської, перетворюючої діяльності, які (тільки історично) сприяють прогресові суспільства і мають гуманістичний характер²⁰. Матеріальна і духовна сторони у ній ще не віддиференційовані одна від одної (хоча, зрозуміло, тотожність цих сторін не абсолютна). Адже духовне виробництво тоді безпосередньо впліталось у матеріальну діяльність²¹, а творчо-продуктивне ставлення людини до світу, яке формувалось й повинно було закріплюватись і транслюватись культурою, виявлялось через здатність суспільного суб'єкта не тільки до матеріально-виробничої, а до будь-якої суспільної форми діяльності, в тому числі й духовної.

До історично перших форм слід, очевидно, залічити і сам механізм розширеного відтворення суспільних потреб, однією із специфіч-

¹⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К.: Політвидав України, 1973, с. 546.

¹⁹ Долгов К. М. Духовная культура развитого социализма.— Вопросы философии, 1977, № 4, с. 14.

²⁰ Див.: Гончаренко М. В. Ленінізм і філософські питання сучасної культури.— К.: Політвидав України, 1970, с. 25—26.

²¹ Див.: Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 23.

них ознак яких є їх здатність відроджуватися, збагачуватися, розвиватися після (і в процесі) їх задоволення. У первісній культурі такий механізм тільки створювався, тому конкретизація предметного змісту потреб і їх еволюція, а звідси і розвиток самої культури характеризувались дуже низькими темпами.

І все ж початково єдина, власне неструктурована суспільна потреба в культурі внаслідок розвитку матеріального виробництва і ускладнення суспільних відносин змінюється. З першим поділом праці виникає потреба у взаємному обміні діяльністю між людьми, яка детермінує формування соціальних спільностей різних рангів і, в свою чергу, породжує потребу в засобах соціальної комунікації та інтеграції. Діє сформульований В. І. Леніним закон підвищення потреб²². На розглядуваному етапі він виявляється передусім через диференціацію колись єдиної функціональної суспільної потреби у засобах і способах діяльності. Реалізує себе раніше тільки накреслений (а то й вичленований лише в ретроспективі) поділ на матеріальні та духовні потреби, які тут ще органічно доповнюють одна одну. Проте цей поділ вже детермінує певне — спочатку функціональне — розмежування між матеріальною та духовною культурою. При цьому зростає серед суспільних потреб питома вага потреб духовних.

Визначається і структура потреби в духовній культурі, набувають відносною самостійності пізнавальна, комунікативна, регулятивна, орієнтувальна та інші потреби. Вони зумовлюють диференціацію духовної культури на елементи, спеціалізацію їх функцій. Остання здійснюється у двох планах: специфікується виконання кожним із елементів духовної культури загальнокультурних функцій (наприклад, інтегративної, соціалізуючої та ін.), здійснюється власна функціональна спеціалізація у відповідь на конкретну потребу (компенсативну, пізнавальну, регулятивну, орієнтувальну та ін.).

Така спеціалізація, особливо у другому з названих аспектів, посилюється в ході конкретизації засобів задоволення потреб як необхідної ланки у системі «потреба — виробництво — споживання». Ця конкретизація викликана тим, що кожна потреба може задовольнятися різними способами (як і предметами), особливо на початкових стадіях свого формування. Серед цих способів і засобів є як оптимальні, так і неефективні, а то й шкідливі. В ході задоволення потреби перші закріплюються, останні — елімінуються з практики. З другого боку, у процесі такої конкретизації остаточно формується, уточнюється сутнісний зміст самої потреби, що викликає певні зміни, іноді досить істотні, у предметі потреби, і навпаки.

Отже, збагачення потреб відбувається не тільки екстенсивно — завдяки їх кількісному збільшенню, а й внаслідок змін у їх структурі, поглиблення і уточнення, а отже, і звуження кожної. Саме в цьому руслі формуються моральна і естетична потреби, потреба в поясненні світу, релігійна та інші, а згодом і художня потреба суспільства як потреба в мистецтві.

Оскільки потреби, як і причина в наслідку, подані у згорнутому вигляді в предметах, зміст потреб реконструюється за їх предметом, його суспільними функціями. Труднощі тут виникають у зв'язку з поліфункціональністю предметів і конкретно-історичними модифікаціями змістового ядра (інваріанта) цих функцій, що інтегрує більш-менш адекватно зміст відповідної детермінанти-потреби. Врахуємо

²² Див.: Ленін В. І. З приводу так званого поняття про ринки.— Повне збір. творів, т. 1, с. 94—95.

також згадувану варіативність предметів і способів задоволення самої потреби. Не можна нехтувати генезисом самої потреби: щодо функціональних потреб це означає врахувати спосіб діяльності, в процесі якої вони формуються, їх початковий, як звичайно, більш широкий і аморфний зміст. Кінець кінцем, що особливо важливо, слід брати до уваги те, що вирішальною умовою формування суспільних (та й індивідуальних) потреб, як і їх задоволення, виступають існуючі суспільні відносини, котрі відображаються в інтересах певних класів, тих чи інших соціальних спільностей. Інтереси опосередковують мету, а, отже, й саму діяльність, детерміновану потребами. К. Маркс довів, що потреби людей визначаються їх «суспільним становищем, яке залежить в свою чергу, від організації суспільства в цілому»²³.

Важливість цього чинника виявляється хоча б в тому, що він — з виникненням антагоністичних класів — закріплює поділ культури на матеріальну і духовну, на основі чого можна судити і про його вплив на диференціацію відповідних потреб. Цей же чинник спричинює виникнення і посилення в антагоністичних формаціях протилежності між суспільними, груповими та індивідуальними потребами. Створюється величезний розрив між ступенем задоволення потреб протилежними класами. Потреби пануючих класів експлуаторського суспільства задовольняються за рахунок пригноблених. К. Маркс писав, що тут «витонченість потреб і засобів для їх задоволення, що має місце на одному боці, породжує на другому боці скотське здичавіння, цілковите, грубе, абстрактне спрощення потреб...»²⁴ За цих умов у людей, що належать до різних класів, соціальних груп, а також в суспільствах із приблизно однаковим рівнем розвитку виробництва, але різними соціальними відносинами, можуть формуватися відмінні, іноді діаметрально протилежні потреби. Особливо відчутний вплив соціальних відносин під час розгляду функціональних, зокрема духовних потреб.

Соціалістичні суспільні відносини, які формують принципіву спільність інтересів робітників, селян та інтелігенції, непорушний союз яких становить соціальну основу держави розвинутого соціалізму²⁵, спричинюють істотні зміни у здійсненні детермінуючої ролі суспільних потреб, в тому числі потреб у культурі. Вони виявляються в тому, що зв'язок між потребою і суспільним функціонуванням її предмета позбавляються тих деформуючих опосередкувань, які зумовлювалися соціальними антагонізмами. Тому в соціалістичній культурі порівняно з іншими історичними типами культури об'єктивні закономірності детермінації суспільними потребами функцій тих чи інших форм культури, культурних процесів виявляються більш адекватно. Крім того, якщо з розвитком суспільства посилюється тенденція до трансформації об'єктивних потреб суспільства у його завдання²⁶, тобто зростає рівень їх усвідомлення суспільним суб'єктом, то ця тенденція в умовах розвинутого соціалістичного суспільства стає історичною закономірністю. Тут культурні потреби суспільства, виступаючи як його соціальне завдання, дістають закріплення в Основному Законі держави²⁷, а культурний розвиток разом з соціально-економічним відображається в головних на-

²³ Маркс К. Злидненість філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 79.

²⁴ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року.— Маркс К., Енгельс Ф. З раних творів. К.: Політвидав України, 1973, с. 558.

²⁵ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К.: Політвидав України, 1977.— Ст. 19, с. 11.

²⁶ Див.: Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма.— К.: Наукова думка, 1972.

²⁷ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— Ст. 39, с. 18.

прямах суспільного процесу. Отже, потреби суспільства, виражаючи історичну необхідність, виступають особливим механізмом детермінації людської діяльності та культурно-історичних форм її здійснення. Культурний процес детермінується потребами діяльного суспільного суб'єкта, які, в свою чергу, стають «людськими потребами» (К. Маркс), соціалізуються в опосередкованому суспільною діяльністю, культурно-історичному світі. Конкретне взаємоопосередкування цих сторіць єдиного процесу визначається історично даними суспільними відносинами.

* * *

Общественные потребности являются особым механизмом общественной детерминации, таким ее звеном, посредством которого осуществляется трансформация внешнего для общественного субъекта во внутреннее, переход от детерминации деятельности к ее мотивации. Отводя в составе культуры особое место способам деятельности, необходимо отметить единство генезиса человеческой деятельности, общественных потребностей и культуры, взаимную опосредованность этих сторон единого процесса. Так, социализация потребностей происходит в складывающемся культурном поле, обуславливается развитием культуры и в то же время это развитие детерминируется соответствующими потребностями становящегося общественного субъекта.

М. О. БУЛАТОВ

ТИПОЛОГІЯ КАТЕГОРІЙ

В. І. Ленін, вирізняючи у «Філософських зошитах» ті галузі знання, з яких повинна складатися теорія пізнання і діалектика, відніс до них історію філософії і окремих наук, історію мови та розумового розвитку дитини, психологію й інші науки, які можуть дати відповідний матеріал з цього питання¹. Це положення В. І. Леніна має значущість і щодо категорій, оскільки вони утворюють кістяк або ядро теорії пізнання, становлять внутрішній зміст діалектичної логіки, а закони діалектики з логічного боку є не що інше, як певні зв'язки категорій.

Ідеї В. І. Леніна відкривають великі можливості для дослідження багатьох питань марксистсько-ленінської теорії категорій, таких як виникнення і формування категорій, їх розвиток в історії культури, роль предметно-практичної діяльності і соціального спілкування як основи категоріального освоєння світу та ін. До найважливіших і малорозроблених належить питання про типологію категорій. Використання даних з історії філософії, генетичної і соціальної психології та ін. дозволяє виділити категорії, які функціонують не лише у власне науковому пізнанні, але й в масовій свідомості, в предметно-практичному перетворенні світу, тобто розкрити різні типи категорій, з'ясувати їх субординацію і розвиток. Аналіз цього питання й становить зміст цієї статті.

Розмежування категорій на різні типи має давню традицію в історії філософської думки і ґрунтується на тому, що категорії були певними засобами для розв'язання теоретико-пізнавальних, світоглядних й інших загальних питань духовної культури. Так, наприклад, розвиток усвідомлення граней між матеріальним світом і сферою його духовного освоєння, виділення різних пізнавальних здатностей і відповідних їм галузей дійсності не могли не викликати певного групування категорій.

Сама постановка питання про різнотипність категорій бере свій початок ще в працях Плотіна. Як показав П. П. Блонський, цей грецький мислитель критикував аристотелівське вчення про категорії за те, що в ньому не розрізнялися категорії чуттєвого та умосягнутого світу, що різні категорії перетинаються між собою і підводяться під одну категорію сутності². Це відзначає і Д. В. Джохадзе³. Плотинівський поділ, у свою чергу, сягає у вчення Платона, який серед інших категорій вирізняв п'ять найважливіших з них: суще, рух, спокій, тотожність, відмінність.

Певне розмежування категорій, відзначають дослідники, відбувається в самому ході розвитку філософської думки. Так, Д. В. Джохадзе в іншій своїй праці «Діалектика Аристотеля» принципово розрізняє категорії піфагорейської, елеатичної і аристотелівської філософії, стверджуючи при цьому, що хоча і «можуть бути названі категоріями

¹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 296.

² Блонський П. П. Філософія Плотина. СПб, 1918, с. 229—230.

³ Джохадзе Д. В. Основные этапы развития античной философии. К анализу диалектики историко-философского процесса.— М.: Наука, 1977, с. 257, 258.

«єдине» і «множина», «буття» і «небуття» та інші поняття філософії елеатів, але «вони не є такими в аристотелівському значенні, і категорії елеатської діалектики мають мало чи навіть не мають нічого спільного з системою Арістотеля»⁴. Подібно до цього, зауважує автор, «можна дивитися на піфагорейську таблицю десяти протилежних понять, як на спробу перелічення категорій: кінечне і безкінечне, парне і непарне, окреме і множина, світло і тінь, благо і зло, квадрат і решта фігур, праве і ліве, чоловіче і жіноче, криве і пряме, спокій і рух». Однак згідно з Джохадзе ця таблиця не має «нічого спільного з аристотелівським ученням про категорії. Мало того, жодного терміна, що подибується в піфагорейській таблиці, ми не знаходимо в Арістотеля»⁵.

На різних етапах історичного розвитку дійсно панівними в практичній і духовній діяльності є ті чи інші типи категорій. Так, як спостерігається і в історії давньогрецької думки, натурфілософія передуює появі філософії в її сформованому вигляді, відповідно і натурфілософські категорії виникають раніше суто філософських універсалій, а обом цим типам передують категорії міфологічної свідомості. Якісне розрізнення усіх цих ступенів розвитку категорій очевидне. Але важливо також бачити певну спадкоємність в їхньому розвитку. Навряд чи правильно, що між ученнями елеатів і ученням Арістотеля про категорії немає нічого спільного. Так, категорії єдине і множинне, буття і небуття Арістотель докладно досліджує в «Метафізиці» (кн. 5, розділ 6; кн. 6, розділ 4; кн. 9, розділ 10; кн. 10, розділ 1 і 6 та ін.). З погляду розвитку різномісних категорій дуже цікава таблиця категорій піфагорейської філософії. У ній є категорії усіх трьох названих етапів розвитку: міфологічні (чоловіче і жіноче), натурфілософські (світло і тінь, парне і непарне, криве і пряме) і власне філософські (межа і безмежне, або кінечне і безкінечне, окреме і множина, спокій і рух), які не тільки термінологічно існують в ученні Арістотеля, але й докладно ним проаналізовані у «Метафізиці» (книжки 10, 11 і 12 та ін.).

У дальшій історії філософії також можна знайти значний матеріал з розглядуваного питання. Так у вченні Канта фактично виділяються категорії споглядання, розсудку, рефлексії і розуму, а також наявний поділ категорій на більш загальні і менш загальні, виражений в його таблиці. Досить показова щодо цього концепція Гегеля, який власне категорії відрізняє від рефлексивних визначень і понять.

У марксистсько-ленінській філософії питання про типи категорій пов'язується на якісно новій світоглядній основі з їх систематизацією в реальному пізнавальному процесі, з їх місцем у системі діалектичного матеріалізму та ін. В. І. Ленін, аналізуючи форму відображення природи в пізнанні людини, писав, що «ця форма і є поняття, закони, категорії etc.»⁶, розрізняючи, отже, категорії та інші форми думки. У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» він виділяв спеціально категорії матерії і свідомості як найзагальніші серед усіх категорій філософії.

У працях філософів-марксистів можна вирізнити ряд аспектів аналізу категорій, пов'язаного з їх типологією. Так, виділяються основні і неосновні категорії (що пов'язано з аналогічним поділом законів діалектики), онтологічні і гносеологічні, категорії діалектичної логіки, практичної діяльності, категорії філософії та поняття спеціальних на-

⁴ Джохадзе Д. В. Диалектика Аристотеля.— М.: Наука, 1971, с. 112.

⁵ Там же, с. 112.

⁶ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 153.

ук та ін. Цей поділ здійснюється згідно з певним членуванням філософії на ті чи інші теорії, з різноманітністю її аспектів, відмінністю від конкретних наук і та ін.

Типологія категорій є предметом дослідження не тільки філософії, але й психології. Вивчення розумового розвитку дитини, якісно відмінних стадій цього розвитку неминуче поставило питання про різні типи категорій, які відповідають стадіям розвитку. Л. С. Виготський виділив загалом дві групи категорій: «життєвські» і наукові; у Ж. Піаже накреслюються практичні і теоретичні, конкретні і абстрактні, логічні і інфралогічні категорії⁷⁻⁸. Останній поділ свідчить про певний зв'язок типології категорій Піаже з ученням Канта, оскільки інфралогічні — це просторово-часові категорії або «категорії тільки феноменальної, наочної реальної дійсності»⁹.

Важливі питання, що стосуються типології категорій, порушує А. Р. Лурія. У книжці «Про історичний розвиток пізнавальних процесів. Експериментально-психологічне дослідження» він виділяє предметно-практичний та інші типи категоризації дійсності, аналізує праці Гольдштейна, Піаже та інших учених з питань класифікації речей і їх властивостей.

Виходячи з результатів філософських, психологічних та інших досліджень, спробуємо вичлентити різні типи категоризації дійсності й встановити існуючий між ними зв'язок. При цьому розглянемо не тільки філософські категорії, але й всі ті рубрикації дійсності і її духовного відтворення, які генетично передували їм і підводять різноманітність людського досвіду під загальні схеми його синтезу. Природно, що за такої постановки питання слід почати з первинної категоризації (номінації) предметного світу.

Мова виникла історично, в певний період розвитку людини. Це означає, що і лексичний склад мови — не вічне явище. Проте кожне слово, оскільки воно узагальнює, виконує роль категорії для відповідної сукупності речей або явищ, їх властивостей та ін. Це пояснює постановку питання про даний тип категоризації — початкове виникнення категорій-слів, під які підводиться або з допомогою яких членується дійсність.

Таке становлення категорій відбувалося безпосередньо на основі практичної взаємодії з речами природи. К. Маркс спеціально підкреслював це у зауваженнях на підручник політичної економії Вагнера. Він критикує Вагнера за те, що відношення людей до природи цей учений розглядає не як практичні, а як теоретичні, і доводить, що люди починають не з теоретичного відношення до дійсності, а з того, що активно діють з предметами світу і задовольняють свої потреби. Повторення цього процесу приводить до того, що люди і «теоретично» навчаються розрізняти ці предмети, виділяти їх з опредметненого світу. «На певному рівні дальшого розвитку, після того як примножилися й далі розвинулися тим часом потреби людей і види діяльності, за допомогою яких вони задовольняються, люди дають окремі назви цілим класам цих предметів, які вони вже відрізняють на досвіді від решти зовнішнього світу»¹⁰. Цю категоризацію К. Маркс вважає неминучою тому, що люди між собою перебувають в постійному трудовому зв'язку, тобто в спілкуванні, а останнє органічно пов'язане з узагаль-

⁷⁻⁸ Див.: Піаже Ж. Избр. психологич. труды.— М.: Просвещение, 1969, с. 199.

⁹ Див.: Флейвелл Дж. Генетическая психология Жана Пиаже. Пер. с англ.— М.: Просвещение, 1967, с. 270.

¹⁰ Див.: Маркс К. Зауваження на книгу Вагнера «Підручник політичної економії».— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 365.

ненням і утворенням категорій, бо без узагальнення люди не могли б передавати один одному інформацію про предмети зовнішнього світу.

Крім того, дуже важлива думка К. Маркса про функції самої предметної діяльності в узагальнюючому найменуванні речей, про те, що «словесна назва лише виражає у вигляді уявлення те, що повторювана діяльність перетворила в досвід...». К. Маркс тут свідомо зв'язує повторення діяльності і загальність назви: «люди дають предметам особливу (родову) назву», бо вони намагаються «з допомогою більш або менш часто повторюваної діяльності оволодіти ними...»¹¹. Як бачимо, глибока думка Л. С. Виготського про зв'язок спілкування і узагальнення потребує доповнення положенням відносно узагальнюючої ролі практики, яке розвиває К. Маркс. Цю ж роль практики, процесу її багатомільярдного повторення для утворення «фігур логіки» (а також логічних і нелогічних категорій) підкреслював у «Філософських зошитах» В. І. Ленін¹².

В умовах, коли мова склалася, категоризація типу номінації може здійснюватися в кількох формах, які вивчаються в лінгвістиці і психології. Сюди належить явище утворення нових слів в історії суспільства, пов'язаних з виникненням нових речей, зміною предметного світу, його пізнанням та ін. Можна назвати також первинне засвоєння лексичного складу мови, яке вивчає генетична психологія, а також експерименти щодо формування понять у дітей і дорослих. Психологи розрізняють тут штучні і реальні поняття. Свого часу Л. С. Виготський і його співробітники розробили метод формування понять, за яким створювалися не тільки штучні слова, але й відповідні їм предмети за допомогою штучного поєднання ознак. На противагу цьому в дослідженнях Р. Г. Натадзе та ін. «ці групи (предметів) є реальними категоріями» і хоча таких понять (штучно створених.— М. Б.) і немає в нашій мові, «проте людська думка виділяє ці категорії явищ» (йдеться про різновиди транспорту)¹³. Такі експерименти мають кілька етапів: класифікація предметів і позначення їх штучними словами, віднесення нових об'єктів до цих новоутворених категорій, закріплення найменування через бесіди, узагальнення видових понять в родові за ярусами (тобто ієрархія категорій). Вони спрямовані на виявлення закономірностей утворення такої первинної (з огляду на її штучність) категоризації.

Наступним типологічним рівнем є наочно-дійова категоризація предметного світу. Ця форма членування реальності має бути однією з базових, оскільки практична діяльність, спрямована на зміну природи, в кінцевому підсумку лежить в основі всієї людської життєдіяльності. Найпростіша форма такої категоризації ретельно досліджена у згаданій праці А. Р. Лурія. Її особливість полягає в тому, що предмети групуються на основі не якоїсь абстрактної ознаки (кольору, форми та ін.), а певного трудового акту, в якому вони «разом працюють». Лурія наводить приклад, як досліджувані особи (це були дехкани віддалених кишлаків), одержавши завдання «підібрати подібні предмети», заміняли його іншим — «підібрати придатні для відомої мети предмети»; вони виходили з того, що «це потрібно для того-то», а «це буває потрібне для того-то». Предмети об'єднувалися на основі їх введення в певну практичну ситуацію. Так, сокира, пилка,

¹¹ Там же, с. 365.

¹² Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 160.

¹³ Натадзе Р. Г. Методи експериментального дослід. формування реальних понять.— Вопр. психології, 1975, № 5, с. 154.

молоток і поліно об'єднувалися в одну групу предметів, тому що всі вони потрібні для відповідної трудової операції. Якщо досліджуваним пояснювали, що хтось перші три предмети об'єднав в одне (бо всі вони належать до категорії «знаряддя праці»), а поліно не взяв, то була відповідь: «Мабуть, у нього багато дров! Якщо у нас не буде дров, то ми не зможемо нічого робити». Якщо, далі, їм заперечували, що молоток, пила, сокира — інструменти, то дехкани відповідали: «Так, але якщо у нас є інструменти, то потрібне дерево, без нього ми нічого не побудуємо»¹⁴. Слово для них саме по собі не відігравало істотної ролі. Коли експериментатор говорив, що ось ці три речі можна назвати одним словом («інструменти»), йому заперечували: «Який же сенс називати їх одним словом, якщо вони не будуть разом працювати?»

А. Р. Лурія резюмує: «Спроби одержати в цієї групи досліджуваних теоретичну операцію класифікації предметів, підводячи предмети під абстрактну категорію, є марними. Досліджувані, навіть знаючи, які предмети мають «подібність», не надають їй вирішального значення, виходять, як правило, з принципу «практичної корисності» речей і замінюють операцію підведення під загальну категорію операцією введення предметів у загальну практичну ситуацію»¹⁵. Характерно, що на питання: а чи можна дані предмети об'єднати? — звичайно відповідають так: якщо кожен не має своєї роботи, то предмети можна разом поставити. Інакше кажучи, категоризація на основі їх предметної (а не операціональної) подібності допускається, якщо предмети вилучаються з акту праці, з практичного їх функціонування.

Аналогічне явище спостерігається протягом всього історичного розвитку людства. Народи, які перебувають на відповідному ступені розвитку, виявляють схоже членування дійсності. Відомо, що з трьох різновидів класифікації (функціональної, семантичної, таксономічної) в усіх досліджуваних архаїчних культурах переважає функціональний спосіб класифікації — з практичних ситуацій.

У цій формі категоризації всі речі, з якими має справу людина, розчленяються на безліч груп чи сукупностей відповідно до різноманітності актів праці, трудових операцій, здійснюваних з метою їх перетворення. Невід'ємною рисою названої категоризації є те, що класифікації або групуванню піддаються не тільки речі природи, але й створені людиною речі, особливо знаряддя праці. Останні становлять центри категоризації, навколо яких синтезуються ті предмети, які «підходять» відповідним знаряддям.

Зв'язок різних сукупностей предметів визначається в основному зв'язком між знаряддями праці і тими операціями, з допомогою яких вони здійснюються, а весь світ, який є предметом свідомості людини, пов'язаний в ціле, становить єдність тією мірою, якою він залучений в структуру технології. Очевидно, що така його єдність посилюється разом з прогресом технологічної діяльності, зростанням її цілісності, взаємозалежності різних знарядь праці й трудових операцій. Навпаки, розкиданість, розпорошеність практичної діяльності, її стихійність призводить до того, що світ також виступає як розрізнена сукупність окремих центрів і пов'язаних з ними предметів. Система технології є тут тією сіттю, з допомогою якої освітлюється природа, а поділ, членування і пов'язування явищ природи відповідно до реальної діяльності, тобто її предметно-практична категоризація, є засіб, з допомогою

¹⁴ Лурія А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. Экспериментально-психологическое исследование. — М.: Наука, 1974, с. 67—69.

¹⁵ Там же, с. 71.

якого людина взагалі виділяється з природи, як про це писав В. І. Ленін.

В історії розумового розвитку дитини також є подібна форма категоризації дійсності. Ж. Піаже і Б. Інельдер називають її стадією «фігурних сукупностей», а Л. С. Виготський—синкретами і комплексами, за якими йдуть далші ступені узагальнення: псевдопоняття і поняття.

Під синкретами Л. С. Виготський розуміє неформлену і неупорядковану множину, виділення купки предметів без достатньої внутрішньої підстави. Синтетичне зчеплення окремих предметів відбувається на основі синкретизму сприйняття і дії. Це — суб'єктивна категоризація, або класифікація предметів; вона полягає в тому, що спорідненість предметів установлюється на основі враження про їх просторові і часові зв'язки.

Комплекси («мислення в комплексах») — це об'єднання предметів уже на основі об'єктивних зв'язків, виявлених у безпосередньому досвіді. Виготський виділяє такі комплекси: асоціативний, де один предмет становить ядро, навколо якого на основі асоціацій (за кольором, формою та ін.) групуються інші елементи; комплекс-колекція, в якому підбір предметів здійснюється за однією ознакою, наприклад, кольором, і вони доповнюють даний предмет; ланцюговий комплекс (про нього говорить і Піаже) — той, в якому під час переходу від одного предмета до іншого принцип класифікації змінюється; дифузний комплекс, зібраний на основі невизначених зв'язків (до трикутника дитина підбирає трапеції, бо вони нагадують їй трикутники з відрізаною вершиною, до трапеції — квадрати та ін.); кінець кінцем «поняття — комплекс, чи псевдопоняття»¹⁶.

Перехід від даної форми категоризації до наступної відбувається через проміжну стадію, на якій переважає змішане членування дійсності. Ця стадія виділяється у Піаже (нефігурні сукупності) і у Виготського (псевдопоняття, або поняття — комплекс), на цій проміжній стадії, хоча мислення ще зберігає ситуативний, наочно-дійовий характер, можна досягти класифікації предметів через підведення під певну категорію.

Наявність такої предметно-практичної орієнтації мислення не є, як показав А. Р. Лурія, вродженою; вона зумовлена слабким розвитком суспільства, відображенням якого і є, згідно з К. Марксом, загальна свідомість. Конкретно-діяльнісна опосередкованість думки ґрунтується також на недостатньому розвитку абстрактного, «теоретичного» мислення, тобто мислення, яке виходить за межі елементарних форм суспільної практики і яке формується в процесі навчання, що має справу з предметами, які відсутні «тут і тепер». Останнє досягається через форми пізнання, які потребують розвитку уяви, вміння утримувати в розумі ті або інші абстрактні властивості, відношення тощо. Ця стадія відбувається тією мірою, якою здійснюється «зміна практики, включення людей у досконаліші форми суспільного життя, оволодіння грамотою...»¹⁷. На її основі в онтогенетичному і соціально-історичному розвитку людини виділяється новий тип членування дійсності.

Таким типом є абстрагуюча категоризація. Суть її полягає в тому, що предмети об'єднуються не через те, що вони входять

¹⁶ Виготський Л. С. Избр. психологические исследования.— М.: Изд-во АПН РСФСР, 1956, с. 165—181.

¹⁷ Лурія А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов..., с. 88.

в практичну ситуацію, а тому, що вони подібні за якоюсь ознакою. Виділення, абстрагування, ізоляція окремих елементів, розчленування, аналіз — це, як показав Л. С. Виготський, «генетична функція» даного ступеня. Він вирізняє три ступені в розвитку поняття, характеризуючи перший із них у тих рисах, які відповідають розглядуваному нами типові абстрактної категоризації. Йдеться про об'єднання конкретних предметів на основі максимальної подібності між їх елементами, коли ознаки диференціюються на ті, які ставляться в центр, і ті, які відходять на периферію¹⁸.

Якби речі були незмінними, то і в ідеальному плані не було б можливе ізолювання їхніх властивостей. Але для людини безпосередньою реальною основою ізолювання є не стільки природа сама по собі, скільки зміна її в процесі практики. Остання є також цілеспрямованою зміною речей, в ході якої одні властивості речей немов згащують, знімаються, інші усталюються, що й відображається у свідомості у вигляді такої її властивості, як здатність до абстрагування.

У мові назване абстрагування закріплюється, фіксується і продовжує існувати вже не тільки в речовій, але й в ідеальній формі. Оскільки властивості відокремлюються від речей, вони набувають абстрактного, узагальненого характеру і слугують скороченнями для багатьох схожих речей (тут можна нагадати відповідну думку В. І. Леніна про узагальнюючу силу слова і поняття, мислення). В цьому розумінні практика є взагалі невід'ємною онтологією категоріальності мислення, що набуває різної форми на різних рівнях категоріального пізнання.

А. Р. Лурія, висловлюючи аналогічну ідею, визначає два шляхи переходу до абстрактної категоризації: через практичне виділення єдиної ознаки (так, досліджувані можуть об'єднати предмети в одну групу тому, що, наприклад, «в усі предмети можна наливати воду») і через введення узагальнюючої назви («усе можна назвати знаряд-дям») ¹⁹.

Своєрідний характер має погляд Ж. Піаже на це питання. Річ у тім, що, на думку цього вченого, «між першою стадією, яка характеризується фігурними сукупностями, і третьою — стадією логічних операцій, які утворюють ієрархічні класифікації з відношеннями включення, пролягає друга стадія, стосовно якої можна говорити не про «класи» у власному розумінні слова (із-за відсутності відношень включаючої ієрархії), а лише про «сукупності», однак ці сукупності не є вже фігурними і становлять невеликі агрегати, засновані на одних відношеннях подібності»²⁰. «Друга стадія» Піаже відповідає розглядуваному щойно типові категоризації. Погляди цього вченого дають підстави для виділення наступного, більш розвинутого ступеня категоризації, а саме класифікації як її різновиду.

Ми бачили, що категоризація, тобто підведення предмета під категорію, передбачає абстрагування якості або кількості від самого предмета, взагалі абстрагування будь-якої властивості. Але водночас таке абстрагування властивості від предмета є також відокремлення однієї властивості від іншої. У предметі всі його властивості злиті одна з одною — не в розумінні їх нерозрізнуваності, а в значенні нероздільності: так, не може існувати предмет, який був би червоним, але не мав би форми або розмірів і навпаки. Таке буття властивості

¹⁸ Виготский Л. С. Избр. психологические исследования, с. 198.

¹⁹ Лурья А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов..., с. 82.

²⁰ Пиаже Ж. и Инельдер Б. Генезис элементарных логических структур. Классификации и сериации.— М.: Изд-во иностр. л-ры, 1963, с. 74.

є буття її в категорії, а не в самому предметі. Однак, відокремлюючи властивість «червоне» від предмета, ми тим самим відокремлюємо його й від «форми», «розміру» та ін.

Інакше кажучи, утворення однієї категорії є так чи інакше й утворення інших категорій. І коли останні дані, можна предмет підвести під них. При цьому підведення може бути одностороннім (коли предмет відноситься до однієї якоїсь категорії) чи багатостороннім. Так, «червона троянда» або «протяжне тіло» одностороння категоризація. Остання взагалі здійснюється у формі того чи іншого судження. Для всебічної категоризації киче потрібна певна кількість суджень, що відповідають «багатоякісності речей». Наприклад, «червона троянда», «троянда має аромат», «троянда має гарну форму» та ін. застосовуються залежно від того, скільки властивостей виділяється і які вони.

Однак категоризації підлягають не тільки окремі речі, але й сукупності їх. При цьому також виділяється дві форми. Одна полягає у підведенні багатьох речей під одну категорію. Так, згідно з К. Марксом, «категорія життєвих засобів» стосується дуже багатьох корисних і потрібних людині речей, об'єднаних в одну загальну рубрику чи групу. Але можна цю загальність диференціювати, виділити в ній «засоби харчування», «одяг», «житло» тощо і поділити предмети за цими конкретнішими рубриками. «Засоби харчування» та ін.— також категорії, якщо вони виконують вже описану функцію, але конкретніші. Порівняно з загальною вони можуть бути названі «специфікувальними категоріями».

Підведення сукупності речей під такі диференційовані категорії є класифікація. Отже, класифікація є різновид категоризації. А. Валлон пов'язує її з кількісними і якісними визначеностями речей і пише, що пізнання, поряд з іншими умовами, потребує «розпізнавання предметів і їх класифікацій, тобто рознесення за різними рубриками відповідно до їх якості й кількості»²¹.

Оскільки найхарактернішим для класифікації є наявність відношень включаючої ієрархії, тобто поділ класів на підкласи і, відповідно, поділ співвіднесених з першими категорій на підкатегорії, як і навпаки — синтезування особливих категорій в загальні з ряду ступенів загальності, то низка фактів історії традиційної логіки і філософії виявляється також пов'язаною з проблемою категорій. Відзначимо щодо цього, скажімо, вчення формальної логіки про «поділ понять» на більш загальні й менш загальні і їх субординацію, саме трактування поняття, яке утворюється на основі виділення з певної множини речей їх «істотних ознак» і підведення цієї множини під утворене таким чином поняття.

Звернемо увагу також на категоріальний зміст відомих ідей Порфирія в його праці «Вступ до «Категорій» Арістотеля». Справді, поняття, які розглядає тут давньогрецький філософ, — рід, вид, розрізняюча, власна, випадкова ознаки, — видаються зовсім слабо пов'язаними з проблематикою теорії категорій і стоять ближче до вчення формальної логіки, особливо таких її розділів, як утворення і поділ понять. Проте ідейні погляди Порфирія виступають як дальший розвиток уявлень про категоризацію.

По-перше, рід і вид — це певні групи, рубрики або категорії речей, рубрики або категорії, під які підводяться ті чи інші класи предметів. По-друге, найвищі роди суцього, про які пише Порфирій, він ототожнює

²¹ Див.: Валлон А. Психическое развитие ребенка.— М.: Просвещение, 1967, с. 174.

з десятима аристотелівськими категоріями. По-третє, вчення про розрізняючу ознаку прямо пов'язане з проблемою категорій, оскільки останні дають певне розмежування, розрізнення речей, для чого завжди потрібна відповідна ознака. По-четверте, власна (або субстанціальна), а також випадкова ознака за самим своїм змістом є категорією випадкового і необхідного або субстанціального та ін.

Нарешті, рід і вид категоріальні і в іншому значенні. Вони утворюють ступені ієрархії, тому якщо якась загальна категорія підпорядковує собі кілька підкатегорій, а під останні підводяться відповідні сукупності речей, то перша категорія є рід щодо решти, які в цьому разі виступають видами. Інакше кажучи, якщо категорії займають відповідне місце в ієрархічній структурі, вони називаються родами і видами, тобто рід і вид — це функції і місце категорій в ієрархічному членуванні дійсності. Чітко ця функціональна співвіднесеність родів, видів і категорій виражена також в такому положенні Ф. Бекона: на його думку, все знання має ієрархічний порядок, в якому сукупність індивідів об'єднуються у види, ті — в роди, а останні, «піднімаючись дедалі вище, поєднуються в більш загальні категорії»²². Із цього випливає, що роди і види — також категорії, однак не найзагальніші і розрізняються тільки за своїм місцем щодо рівнів членування світу.

Зауважимо, що положення Порфірія бере свій початок в ученні Платона про ієрархії ідей, що становлять своєрідні категорії. Ця ієрархія утворюється завдяки співвідношенню родів і видів як більш і менш загальних категорій. Категоризація дійсності у Платона має відповідну спрямованість: вона, з одного боку, іде до все більшої загальності, а з другого — спускається до далі неподільних елементів. Ступені цієї ієрархії утворюють категорії різної загальності. Такий підхід є, за Платоном, методом, якому відповідає «діалектика» — уміння «піднести окреме до загального і із загального діставати окреме»²³.

Ієрархічна будова категорій прокладає шлях до наступного типу розвитку категорій, який можна назвати всезагальною категоризацією одиничних речей.

Попередні ступені її стосувалися речей та їх властивостей, причому «над речами» ставився ряд рівнів категорій різного виду загальності. Для речей знаходилися види, під які підводилися речі, для цих видів — роди, і так до самої вершини «піраміди», до граничної єдності. При переході до останньої філософи виявили, хоча й в абстрактній формі, якісний переворот у мисленні і пізнанні.

На попередніх стадіях категоризації виділяється якась особлива визначеність, властива багатьом речам. Підведенням їх під неї здійснюється поділ речей на різні групи чи сукупності. Зовсім інакше стоїть справа, якщо береться визначеність всезагальна, якщо основа категоризації є гранично загальною. Оскільки в цьому разі така визначеність притаманна всім речам (наприклад, якість, кількість та ін.), членувати речі стає неможливо (бо всі вони мають якість, кількість та ін.). Адже весь світ речей підводиться під таку категорію. А якщо категорій береться кілька, то розчленуванню підлягають, знову-таки, не речі на групи, а кожна з них кілька разів категоризується, тобто в пізнанні вона багатосторонньо членується у погодженні з ними. Це — той тип категоризації дійсності, який поданий в ученні Аристотеля.

²² Див.: Бекон Ф. О мудрости древних.— Соч.: в 2-х т. М.: Мысль, 1972,— т. 2, с. 272.

²³ Див.: Платон. Соч.: в 3-х т.— М.: Мысль, 1970, т. 2, с. 534—535.

Категорії можуть бути застосовані до кожного предмета і стати засобами його осмислення. Однак це приводить до нового рівня, коли категоризація виступає як членування загальних визначеностей буття.

Річ у тім, що коли всі категорії можуть бути застосовані до будь-яких предметів, останні стають нерозрізнюваними з погляду категорій, і поділу підлягають уже не окремі речі, а вся сфера буття, об'єктивно існуючої дійсності: вона має цілу систему загальних, атрибутивних визначеностей, які дістають своє відображення в логічних формах мислення — філософських категоріях.

Зі зміною предмета змінюється і така істотна риса категорій, як їх загальність. Ми бачили, що в ієрархії категорій їх загальність відносна, і можна вважати, що з цього боку граничну загальність мають філософські категорії, у співвідношенні з якими інші типи категорій і поняття конкретних наук менш загальні. Це їх відношення загальновідоме; відзначимо в цьому зв'язку лише такі факти з історії філософії, як категоріальна класифікація наук у Фіхте або субординація їх у Гегеля.

Фіхте співвідносив ту чи іншу конкретну науку з відповідною категорією, а місце останньої було визначене в загальній системі категорій через виявлення її внутрішніх зв'язків з іншими категоріями. Цим визначалося і місце даної конкретної науки серед інших наук. Аналогічно підходив до питання і Гегель у «Філософії природи». І перший і другий специфічні окремі поняття наук зіставляли з об'ємною їх категоріальною визначеністю. Цей підхід до категорій цілком правомірний, оскільки існують категорії різного ступеня загальності щодо розглядуваних предметів або їх систем.

Але розрізнення ступеня загальності є і всередині поля самих категорій, і всередині буття, осмислення якого в них відбувається. Так, однаково властиві всім предметам якість, буття, становлення та ін. І водночас «якість» охоплює буття, становлення й інші категорії, включає в себе цілий їх ланцюг. Аналогічно міра включає в себе якість і кількість та ін.

Отже, слід розрізняти загальність в об'ємному значенні — підведення під ту чи іншу категорію конкретних предметів, які всі мають загальні визначеності або атрибути, і всезагальність в розумінні генетичної повноти: абстрактне «буття» або «становлення» не вичерпують тієї частини реального буття, яка вичерпується якістю, якість не вичерпує його міри та ін.

Незважаючи на певну спорідненість, два останніх типи категоризації мають різний характер; обидва вони мають значення у певних рамках дослідження. Предметом останнього може бути і все буття, і окремі його сфери, і навіть окремі предмети. В. І. Ленін, наприклад, указував на потребу вивчення історії думки, «з точки зору розвитку і застосування загальних понять і категорій», виділяючи як такі предмети історію техніки, «Капітал», для розуміння якого потрібне знання «всієї Логіки Гегеля...», тобто всієї системи категорій, та ін.²⁴

Результат дослідження при цьому також буде різним: філософське осягнення дійсності в її всезагальних зв'язках і визначеностях дає логіку чи систему категорій, а вивчення конкретного предмета — його поняття і його своерідну логіку.

²⁴ Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 123, 148, 151.

Розглядаючи цей якісний поворот у розвитку категоризації дійсності, не можна не відзначити ті зусилля, яких доклав до його осмислення Давид Анахт у своєму творі «Аналіз «Вступу» Порфірія». Аналізуючи, з одного боку, думку Платона, що суще є родом, а з другого — думку Арістотеля і Порфірія, що воно — не рід, а «однойменне висловлювання», сам Давид Анахт дотримувався того, що суще є єдине, а не множина, тобто не поділяється на індивіди як рід або вид; але водночас воно не є щось неподільне («однойменне»), «а підрозділяється, виходячи з єдиного і зводячись до нього»²⁵. В іншій праці — «Визначення філософії» — цю тезу він формулює так: «Суще виявляється в десяти значеннях, тобто в десяти категоріях»²⁶. Для нас важливо підкреслити, що в усьому 17-му розділі твору Давида Анахта, де тлумачиться розглядуване питання, послідовно проводиться думка, що суще членується «не так», як роди і види, і цілком визначено виділяються два якісно відмінних типи категоризації дійсності.

Тому можна сказати, що після родо-видового членування світу настає якісний поворот, виникає новий тип категоризації — поділ не речей, а всього (єдиного) сущого, і цей поділ виражається у філософських категоріях.

У сфері філософського мислення, аналогічно до того, як це було зроблено вище, також можна вирізнити кілька типів, або родів категорій. Річ у тім, що, як бачимо зі всього попереднього аналізу, категорія виконує подвійну функцію. З одного боку, певна множина речей чи визначеностей підводиться під категорію і об'єднується в єдине ціле. Це — інтегральний момент категорій. З другого боку, внаслідок відповідного змісту категорій таке групування речей, поєднання їх у сукупності або класи є водночас і відрізнення даної сукупності від інших. Це — диференціюючий момент категорій. Чим менша загальність останніх, тим більше таких груп; навпаки, зростання їх загальності кількість груп зменшує і в кінцевому підсумку розбивання речей на групи припиняється. Можна сказати, що внаслідок зростання загальності категорій домінуючим стає синтезуючий момент категорій, тоді як у зворотному напрямі збільшується роль роз'єднання, аналізу.

Наявність двох згаданих моментів віддає належне аналогічному рухові і всередині філософських категорій. Саме це спонукало вже Гегеля поставити питання про те, що існують думки «тройкого роду: 1) категорії, 2) визначення рефлексії, 3) поняття»²⁷.

Особливість категорії як роду думки полягає в тому, що вона відокремлює одну визначеність від іншої. У ній на першому плані — відокремленість одного від іншого. «Категорія, — пише Гегель, — покладає буття в якійсь визначеності як у межі»²⁸. Інакше кажучи, вона відмежовує одну визначеність (чи одну сукупність, якщо йдеться про речі) від іншої, тому, якщо це якість, то вона — не кількість, не міра, не сутність та ін. І це виражено в тому, що поняття, скажімо, якості не покладає поняття кількості, і зв'язок їх є перехід від першого до другого.

Інший характер мають визначення рефлексії. Ці визначення не існують самостійно («для себе»), перебувають у єдності одне з одним. Рефлексивність означає тут співвіднесеність і виражає зв'язки таких форм думки, як позитивне і негативне, тотожність і відмінність

²⁵ Анахт Давид. Аналіз «Введення» Порфірія. — Соч. М.: Мысль, 1975, с. 147.

²⁶ Анахт Давид. Определение философии. — Соч. М.: Мысль, 1975, с. 34.

²⁷ Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет. — М.: Мысль, 1971, т. 2, с. 93.

²⁸ Там же, с. 117.

та ін., з яких зміст однієї покладає іншу. Це — два полярних ряди логічних форм, які взаємно відображаються один в одному.

Кінець кінцем поняття — така форма думки, така всезагальність («тотальність»), з якої випливають всі її визначення. Поняття виражає чи відображає іманентний, внутрішній зв'язок усіх сторін, властивостей, відношень («визначень») предмета.

Отже, від категорій до понять бачимо тенденцію — зростання зв'язності, цілісності логічних форм: у категоріях ця зв'язність здійснюється ще взаємопереходом, у рефлексивних визначеннях вона відображає одні полярні поняття в інших, у понятті визначення розвиваються з деякого цілого, основи.

Усе вищевикладене дозволяє зробити висновок про те, що категорії розвиваються через ряд типів, починаючи з найпростішої категоризації предметів і кінчаючи поняттям. Як показує аналіз, в цьому розвитку є внутрішній зв'язок, який визначає місце кожного типу в низці інших. Увесь рух членується на два цикли типів категорій: від початку до всезагальної категоризації одиничних речей і від неї до поняття. Цикли виділяються тому, що на цих двох етапах відбувається поступове наростання синтезуючого або інтегрального моментів категорій — від його мінімуму до максимуму, а під час переходу від одного до іншого категоризація якісно змінюється — членування речей змінюється членуванням всього буття. Останній пункт, у напрямі якого здійснюється розвиток, — поняття, свідчить про те, що категорії різних типів, узяті в їх сукупності, є засобами, з допомогою яких здійснюється осягнення предмета або, в кінцевому підсумку, філософське розуміння дійсності.

* * *

В. И. Ленин, намечая основные области знания, на основе которых должно происходить развитие теории познания и диалектики, раскрыл основную проблематику дальнейшей разработки учения о категориях как основных моментах познавательного процесса и внутреннего содержания диалектической логики. К числу важнейших, неисследованных областей этой проблематики относится исследование типологии категорий. Использование данных истории философии и специальных наук, на необходимость которого указывал В. И. Ленин, позволяет выделить категории, которые функционируют не только в собственно научном познании, но и в массовом сознании, в предметно-практическом преобразовании действительности, вообще выделить разные их типы, вскрыть их субординацию и развитие.

К основным типам категоризации действительности относятся: номинация объективной действительности, ее предметно-практическая, а затем абстрактная категоризация, классификация, всеобщая категоризация единичных вещей, категоризация как членение всей действительности в качестве целого, резюмирующаяся в собственно философских категориях, которые, в свою очередь, отличаются от рефлексивных определений и, далее, понятий. Все движение членится на два цикла: от первичной до всеобщей категоризации единичных вещей и от последней до понятия. При переходе от первого цикла ко второму характер категоризации качественно меняется: членение вещей сменяется членением всего бытия.

Ю. М. ПАХОМОВ

ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН СОЦІАЛІЗМУ

Прогнозування розвитку виробничих відносин соціалістичного суспільства є актуальним завданням, яке стоїть перед радянським суспільствознавством взагалі і політекономічною наукою зокрема. Товариш Л. І. Брежнев, підкреслюючи ту обставину, що етап зрілого соціалізму є необхідною ланкою соціальних перетворень і відносно тривалою смугою розвитку на шляху від капіталізму до комунізму, відзначив важливість досліджень тенденцій розвитку соціалізму на власній основі, «пізнання і використання всіх можливостей розвинутого соціалізму»¹.

Проблема прогнозування розвитку виробничих відносин соціалізму має свої особливості. Насамперед це стосується методу, розробка і використання якого мають бути підпорядковані завданню відтворити у певній концептуальній системі високоорганізовану соціальну реальність, яка швидко розвивається, відобразити в цій системі майбутній стан виробничих відносин, який на сучасному етапі проглядає лише в деяких окремих до кінця не розпізнаних тенденціях. Цей метод покликаний також сприяти створенню цілісної картини соціально-економічного розвитку на перспективу. Спираючись на наявну систему категорій і законів політичної економії соціалізму, метод прогнозування розвитку виробничих відносин має стати важливим засобом вироблення нових фундаментальних теоретичних понять, дальшого збагачення категоріальної сітки політекономії соціалізму, а отже — і необхідною передумовою створення картини майбутніх виробничих відносин в онтологічному аспекті. Проте створення загальної картини майбутнього соціально-економічного прогресу на основі тих окремих фрагментів сучасного стану виробничих відносин соціалізму, які є носіями перспективних тенденцій їх розвитку, натрапляє на теоретичні і методологічні труднощі. Подолання їх великою мірою залежить від того, наскільки свідомо, коректно і «тонко» використовуватиметься діалектико-матеріалістична методологія у соціальному пізнанні, насамперед у вивченні таких важливих питань, як співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, матеріального й ідеального, свідомого у соціально-історичному процесі, в дослідженні соціального аспекту таких філософських категорій, як форма і зміст, необхідність і випадковість та ін. Оволодіння матеріалістичною діалектикою як логікою і теорією пізнання є тут важливою передумовою розв'язання проблемних вузлів досліджуваних питань.

У політичній економії протягом тривалого часу тенденції майбутнього розглядалися переважно в плані безпосереднього переростання соціалізму в комунізм. Відповідно — і метод прогнозування, оскільки він детермінований змістом розглядуваних питань, вироблявся з урахуванням завдання дослідити саме тенденції розвитку комуністичних суспільних начал.

Зазначене завдання є винятково актуальним. Але поряд із вивченням тенденцій безпосереднього переростання соціалізму в комунізм у прогнозуванні майбутнього важливо всебічно розкривати особливості розвитку соціалізму на власній основі, які значною мірою впливають на характер функціонування і ефективність суспільного виробництва. Грунтовне вивчення цих процесів є ефективним засобом збагачення методу прогнозування виробничих відносин соціалізму.

¹ Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. — В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К. : Політвидав України, 1978, т. 6, с. 607.

За розвинутого соціалізму вся сукупність елементів економічної структури виявляється повною мірою. У прогнозованому майбутньому (як певній стадії розвинутого соціалізму) неминуче даліше підвищення зрілості соціалістичних начал і, отже, одночасне посилення не тільки загальнокомуністичних (властивих обом фазам комунізму), а й власне соціалістичних закономірностей. За цих умов соціально-економічний прогрес закономірно супроводиться все більшою взаємодією, взаємопроникненням елементів економічної структури, їх взаємним збагаченням й інтеграцією, наповненням форм, що перейшли з минулого (товарні відносини), новим змістом та ін. Такі зміни відбуваються в суспільстві розвинутого соціалізму на всіх рівнях, в усіх сферах економіки. Візьмемо, наприклад, зміни, яких зазнають соціально-економічні процеси у зв'язку з розвитком госпрозрахункових відносин. Механізм розвитку заснований тут на взаємодії й взаємопроникненні сутностей різного порядку, факторів різної соціально-економічної зрілості, а саме: безпосередньо суспільних (планованих) начал, притаманних обом фазам комунізму, а також специфічної тільки для соціалізму вартісної і трудової (розподіл за працею) еквівалентності. Розвиваючи (посилюючи) господарський розрахунок, суспільство активізує використання товарних відносин і водночас плановірно оволодіває рухом вартості. Прямими планованими діями (за допомогою системи нормативів) воно наперед визначає формування густої мережі розподільчих і обмінних процесів і тим самим приводить у рух механізм планового поділу створеної на підприємстві (об'єднанні) вартості на структурні частини різного призначення. Тому, незважаючи на приховано суспільний характер вияву абстрактної праці і зведення індивідуальної праці до суспільно необхідної, рух вартісних потоків набирає здебільшого форми плановірно спрямованого, такого, що обслуговує плановірно пропорційність. Тут плановірно оволодіння суспільством товарними відносинами виявляється не тільки на завершальному етапі формування вартості продукту підприємства (об'єднання). Воно наявне ще раніше, до початку виробництва, оскільки процесові створення вартості в кожному окремому випадку передують планові акції на основі прямих зв'язків, які на поверхні виражаються, наприклад, в нормативному регулюванні цін, кредиту, натуральних затрат та ін. Внаслідок цього рух вартості набирає характеру всебічно контрольованого суспільством, і, отже, прагнення підприємства одержати більше вартості (з допомогою збільшення прибутку, рентабельності та ін.) вводиться у річище плановірності. Взаємодія планованих і товарних начал, яка відбувається тут, забезпечує розсунення меж, своєрідне «подовження» плановірності на ґрунті наповнення товарної форми новим соціально-економічним змістом. Прямі планові регулюючі дії держави, спрямовуючи рух вартісних потоків (і відповідні рушійні сили колективів) у потрібних для держави напрямках, забезпечують тим самим досягнення запланованих результатів не тільки за рахунок плановірних (у вузькому значенні) форм, а й, певною мірою, за рахунок товарних відносин.

Водночас плановірного управління рухом вартості самого по собі недостатньо для посилення господарського розрахунку. Більше того, одностороннє централізоване присвоєння вартості, як це неодноразово підтверджувала практика, зводить нанівець системи госпрозрахункових стимулів. Наповнення товарних відносин новим змістом передбачає не просто включення вартості у річище загальнонародного присвоєння, але й забезпечення такого впливу на інтереси осіб і колективів, який спричинив би посилення стимулів трудової діяльності на основі принципу розподілу за працею. А це означає насамперед необхідність такого плановірного розчленування вартісних результатів виробництва, яке забезпечило б відокремлення на користь колективу частини вартості продукту, відповідної його трудовому внескові, і вилучення всього, що досягнуте за рахунок зовнішніх стосовно живої праці факторів (наприклад вигідної спеціалізації, розміщення, переваг у технічному оснащенні та ін.). У даному разі механізм прямих плановірних зв'язків формує новий зміст товарних відносин з допомогою забезпечення взаємодії вартісної еквівалентності і розподілу за працею. І цей, другий із відзначених моментів нового змісту товарних відносин, викликаний до життя розвитком господарського розрахунку, також зумовлений взаємодією, взаємопроникненням різних елементів економічної структури соціалістичного суспільства.

Аналіз господарської практики, що дістала розвиток у зрілому соціалістичному суспільстві, підтверджує, отже, положення про те, що саме пізнання взаємодії і взаємопереходу сутностей різного порядку дає ключ до розуміння як суцільності, так і поєднання інтересів осіб; колективів і суспільства. Активізація ж інтересів окремих працівників і колективів, здійснювана відповідно до загальнонародних інтересів — важливий засіб забезпечення сталості, скоординованості і високої ефективності функціонування економічної системи розвинутого соціалізму.

У перспективі взаємодія факторів, що лежать в основі господарського розрахунку, зростатиме. Стратегія вдосконалення господарського механізму в десятих п'ятирічці передбачає «комплексний вплив плану, економічних підойм і стимулів, усієї системи управління на прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення якості продукції, підвищення ефективності суспільного виробництва, досягнення кінцевих народногосподарських результатів»².

Зміни, що відбуваються в системі соціалістичного господарювання, націлюють також на аналіз тенденцій взаємодії різних сторін виробничих відносин (тому що в господарських формах виявляються соціально-економічні відносини). Тут нині назріла необхідність у перенесенні центра ваги з велими поширеного елементаристського підходу (логічне розчленування системи) на комплексне дослідження механізмів взаємодії і взаємопереходу одних сутностей в інші і на здійснення категоріального синтезу у виробленні нових понять. В. І. Ленін, вважаючи взаємопереходи, як і суперечності, суттю діалектики³, надавав їм (переходам, взаємопереходам) особливого значення саме як засобу пізнання процесів становлення і розвитку. Не випадково в концепті «Науки логіки» Гегеля В. І. Ленін виділяв формулювання «Перехід є те саме, що становлення»⁴. Категоріальний синтез логічно завершує пізнання явищ з боку взаємопереходів і взаємодії. Так, наприклад, форма руху праці, що викликана до життя планомірно регульованою взаємодією розподілу за працею і товарних відносин, не укладається в жодну із згаданих категорій. Тут потрібно, очевидно, виробити нове поняття.

Своєрідність прогнозу виробничих відносин багато в чому визначається тим, що розгляд реальних процесів у динаміці потребує відповідного «розгорнення» у часі і самого методу. Це спричиняє зміни характеру вивчення досліджуваного об'єкта. Якщо, скажімо, використання системного аналізу виробничих відносин під час дослідження їх у статичній формі потребує розчленування системи на елементи, то здійснення того ж підходу до соціально-економічних процесів, узятих в динаміці, означає акцентування уваги на економічній системі як цілісності. Про це, зокрема, свідчить та обставина, що процеси соціально-економічного розвитку супроводяться дедалі більшою інтеграцією елементів економічної структури соціалістичного суспільства. І саме фіксація рівня інтеграції виробничих відносин, тобто досягнутого ступеня формування цілісності, допомагає знайти критерій соціально-економічного прогресу. Щоб виявити такі зміни, важливо і метод системного аналізу використати таким чином, щоб структурне членування виробничих відносин було підпорядковане створенню інтегративної картини цих відносин, тобто вивченню тенденцій взаємопроникнення, складання виробничих відносин у цілісність.

Застосування системного аналізу до процесів розвитку виробничих відносин соціалізму як цілісності позначається і на характері побудови теоретичної системи, і на виборі об'єктів дослідження в самій реальній дійсності. Концептуальне відтворення цілісності потребує посиленої уваги до системоутворюючих категорій (вихідного, основного відношень та ін.), до проблем, які виникають у зв'язку з підвищенням ролі загальнокомуністичних економічних закономірностей, до міжелементарних залежностей в рамках економічної структури та ін. Водночас малопринятим виявляється поширений нині ізольований розгляд законів і категорій, а також конкретних економічних

² Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки.— В кн.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1976, с. 191.

³ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 92, 187—188.

⁴ Там же, с. 90.

форм, в яких виробничі відносини виступають на поверхні явищ в обернених формах вивау (форми планування, оплата праці, госпрозрахунк та ін.).

Поміж факторів, які під час прогнозу етапів розвитку виробничих відносин у певну цілісність набувають особливого значення, потрібно насамперед вказати на практику дальшого усупільнення соціалістичного виробництва. Йдеться про такі явища, відзначені XXIV і XXV з'їздами КПРС, як розвиток міжгалузевих виробничих зв'язків, широка взаємозамінність, багатоваріантність видів техніки, технології, сировини й енергії, інтеграція виробництва і науки, прискорене формування виробничо-територіальних комплексів та інших виробничих утворень. Розвиток таких явищ зумовлює зрушення в системі господарювання: активне формування об'єднань, використання міжгалузевих комплексних програм, форм управління групами суміжних галузей та ін. Усе це впливає на вибір об'єктів прогнозування виробничих відносин.

Використання системного підходу в соціально-економічному прогнозуванні зумовлене також і тим, що теоретичне відтворення передбачуваних етапів розвитку виробничих відносин потребує врахування всього комплексу об'єктивних і суб'єктивних соціальних факторів, що впливають на їх розвиток.

В умовах науково-технічної революції зміцнюється технічна єдність і взаємодія виробничих процесів. На передових ділянках поєднання науки з виробництвом досягається строге кількісне співвідношення взаємодіючих компонентів виробництва; регулювання виробничих процесів поступово перекладається на автоматичні пристрої із зворотним зв'язком. Автоматизація виробництва робить істотний вплив на перебіг економічних процесів. Йдеться не тільки про можливість досягнення більшої відповідності у відносинах обміну і розподілу, а й про адаптацію форм планомірного управління виробництвом до зростаючої багатоваріантності виробничих процесів і про формування в рамках безпосередньо суспільного регулювання праці соціально-економічних механізмів реалізації зворотного зв'язку. Прогноз цих змін може засновуватися на доповненні традиційних для політичної економії методів компонентами специфічних методів, застосовуваних під час вивчення закономірностей функціонування технічних систем.

Методи конкретно-наукових дисциплін можуть використовуватися в економічному прогнозі лише в певних рамках і з урахуванням особливостей об'єкта дослідження. Розвиток таких тенденцій, як, наприклад, кібернетизація управління виробництвом, перетворюючи економічну сферу, сприяє широкому застосуванню змістових аналогів таких наріжних понять системного підходу, як зворотний зв'язок, дерево цілей, міжелементарні зв'язки та ін. Певне застосування в умовах зростаючої багатоваріантності виробничих процесів можуть дістати і аналоги тих природничонаукових методів, які пов'язані з пізнанням імовірнісних процесів.

Незрівняншо більшого розмаху має набрати використання у прогнозуванні методів соціальних наук, інтегрування методів політекономічного аналізу з методами, які застосовуються у соціології, психології та інших науках, що вивчають явища соціальної сфери (ті, які виходять за межі економіки). Зростання взаємодії економічних і соціальних процесів характерне і для тих економічних систем, які за своїми масштабами виходять за межі окремих колективів, охоплюючи великі комплекси, галузі і регіони, все народне господарство в цілому. Зазначимо, що інколи навіть окремі, здавалося б, локальні перетворення потребують для свого успішного здійснення поєднання економічних заходів із соціальними в широких народногосподарських масштабах. Наприклад, реалізація заходів, аналогічних Щокінському досвіду (стимулювання процесу вивільнення робочої сили на основі використання досягнень науково-технічної революції), дедалі більшою мірою визначатиметься не тільки станом локальних господарських форм, а й системою соціальних заходів народногосподарського значення. У перспективі розв'язання проблеми рухомості робочої сили визначатиметься: а) швидкістю стирання різких відмінностей у соціальному престижі окремих професій і спеціальностей; б) темпами подолання істотних соціально-економічних відмінностей між містом і селом, а також людьми розумової і фізичної праці; в) вирівнюванням культурно-побутових і соціальних відмінностей в умовах життя у різних територіальних регіонах; г) створенням такого соціального механізму, який гарантував би нормальне,

безперервне задоволення всіх потреб, що склалися, при переміщенні працівників усередині окремих територіальних регіонів і між ними. Крім того, необхідність комплексного підходу до прогнозування виробничих відносин засвідчують якісні зміни, що відбулися у сфері трудової діяльності людини. Тут дедалі більшого значення набирають поряд з економічними стимули, засновані на посиленні потреби в праці і творчому пошуку, розвиткові начал колективізму, участі у дедалі ширшому колі виробничо-економічних процесів. Праця, яка супроводиться великим напруженням творчих сил, збільшує потребу в нормальному соціально-психологічному кліматі в колективі, спонукає повніше спиратися на використання не тільки виробничо-економічних факторів, а й таких, здавалося б, віддалених від виробництва факторів, як естетичне середовище моральні, духовні якості особи, загальний рівень культури.

Збагачення методу політичної економії елементами конкретних методів інших соціальних наук зумовлене також і тим, що фундаментальні соціально-економічні закономірності соціалізму реалізуються у мікропроцесах (наприклад, у відносинах трудових колективів) не безпосередньо, а через складні конкретні «передаточні» механізми, дія яких може бути вивчена тільки на основі залучення великого арсеналу часткових методів. Своєрідність вияву фундаментальних закономірностей в рамках окремих підсистем (скажімо, трудових колективів) немінуча, оскільки самий перехід від одних масштабів реалізації соціально-економічних процесів до інших завжди супроводиться включенням у дію компонентів мікропроцесів, що істотно модифікують глобальні закономірності. Ці «передаточні» механізми у вигляді багатоманітних організаційно-господарських форм покликані забезпечити своєрідне «доведення» переваг цілісної системи до трудових колективів різних масштабів і народногосподарських рівнів. Зазначимо, що на передових ділянках науково-технічного прогресу, на яких відбувається інтенсивна взаємодія економічних і соціальних процесів, потреба вдосконалення таких «передаточних» механізмів є особливо гострою. Так, наприклад, залежність виробничих показників працівників високоінтелектуальної, творчої праці від соціально-психологічного, морального клімату породжує необхідність здійснення широкого спектру не тільки економічних, а й соціальних заходів на основі розвитку усіх ланок господарського механізму. Нині функції впливу на соціально-психологічний клімат і всебічний розвиток особи покладені в основному на плани соціального розвитку колективів. Але можливості такого впливу є у кожній конкретній економічній формі (чи то ціна, план, заробітна плата, чи заохочувальні госпрозрахункові фонди). Те саме стосується організаційних ланок народного господарства. Добре налагоджена організація праці сприяє не тільки високопродуктивній діяльності, а й професійному зростанню, підвищенню культурно-технічного рівня, розвитку соціальної активності працівників, відносин довіря, взаємодопомоги та ін. У перспективі вся сукупність господарських форм немінуче вдосконалюватиметься в цьому напрямі.

Важливі особливості прогнозування виробничих відносин виявляються під час аналізу перспективних зрушень у системі соціалістичного господарювання.

Виробничі відносини виявляються через конкретні організаційно-економічні форми, тобто ланки механізму господарювання. Тому й ознаки зрушень, що намітилися в системі виробничих відносин, виявляються здебільшого на основі фіксації потреб і тенденцій удосконалення господарського механізму. Відповідно — і метод пізнання перспектив розвитку виробничих відносин важливо розробляти стосовно завдань дослідження майбутніх змін у господарській системі, що розглядається крізь призму соціально-економічних процесів.

Зміни у формах господарювання можуть бути часткові, комплексні або загальні. Зумовлені потребами розвитку виробничих відносин конкретні організаційно-економічні форми вдосконалюються спершу на окремих, як звичайно, передових з погляду техніки ділянках виробництва. Проте соціально-економічний прогрес не може засновуватися на часткових змінах, навіть якщо кількість цих окремо здійснених акцій дуже значна. Відповідність виробничих відносин рівневі і характеру продуктивних сил у рамках способу виробництва на цьому ґрунті не досягається. Тільки комплексне, загальне, взаємопов'язане вдосконалення ланок господарського механізму в межах усі-

еї економічної системи забезпечує справжній простір функціонуванню виробничих відносин відповідно до потреб науково-технічного прогресу. У нашій країні комплексне вдосконалення виробничих відносин як цілісної системи здійснювалось неодноразово. Саме такі перетворення супроводили процес індустріалізації на початку 30-х років; господарська реформа 1965 р. також становила собою зміну, що зачепила значну сукупність елементів економічної структури соціалістичного суспільства. В умовах зростання динаміки науково-технічних перетворень періоди, що відділяють одну загальну господарську реформу від другої, скорочуватимуться.

Сказане свідчить про те, що, прогнозуючи виробничі відносини, потрібно розрізняти періоди, коли наявне нагромадження передумов для здійснення загальних комплексних перетворень господарської системи (тобто відбуваються локальні зміни), від етапів, коли ці перетворення (господарські реформи) безпосередньо поставлені на порядок денний. Під час розв'язання цих завдань прогнозування має виявитися ті тенденції зміни в соціально-економічних процесах, які забезпечують досягнення відповідності виробничих відносин рівневі і характеру продуктивних сил.

Умовою успішного прогнозування є дослідження тих елементів економічної структури суспільства, які є генетично вихідними, тобто найбільшою мірою наперед визначають зміни в системі виробничих відносин.

Гадаємо, що об'єктом пильної уваги мають бути в цьому разі відносини обміну (діяльностей, здібностей та ін.) як компоненти процесу усупільнення. Відносини обміну в усіх соціально-економічних формаціях є своєрідним каталізатором змін в інших елементах виробничих відносин, і насамперед — в розподілі, тобто в тій сфері економічної структури суспільства, яка найбезпосередніше (щодо засобів виробництва⁵) зникається з відносинами власності. «Матеріалістичне розуміння історії виходить з того положення, що виробництво, а слідом за виробництвом обмін його продуктів, становить основу всякого суспільного ладу; що в кожному суспільстві, яке виступає в історії, розподіл продуктів, а разом з ним і поділ суспільства на класи або стани, визначається тим, що і як виробляється, і як ці продукти виробництва обмінюються»⁶.

Революціонізуючий вплив відносин обміну на сукупність інших сторін виробничих відносин виявляється в дії конкретних економічних механізмів, що ними є, насамперед, процеси розгортання і ускладнення виробничих зв'язків. В сучасних умовах під впливом науково-технічної революції відбувається надзвичайно швидке розширення виробничих зв'язків у вигляді потоків продукції, інформаційних потоків, зв'язків у трудовій діяльності. Стан виробничих зв'язків — їх динаміка, ступінь ускладнення і розчленування на якісно різні види — чутливий барометр розвитку продуктивних сил і прискорювач удосконалення виробничих відносин, а також усієї сукупності адекватних їм конкретних організаційно-економічних форм. Комплекс виробничих зв'язків, який розглядається з погляду продуктивних сил, становить, сказати б, кістяк виробничих відносин, що розвиваються, а їх ускладнення — своєрідний механізм передавання змін від безпосереднього виробництва до всієї сукупності елементів економічної структури суспільства і ланок механізму соціалістичного господарювання. І якщо ускладнення зв'язків не супроводиться відповідними (локальними, а потім і загальними) зрушеннями в економічній системі, процес планомірного управління соціально-економічним розвитком істотно утруднюється. І навпаки — досягнення гармонії виробничих зв'язків і соціально-економічних процесів перетворює фактор ускладнення зв'язків із джерела труднощів і перешкод на могутній прискорювач науково-технічного і соціального прогресу. Однак слід зазначити, що виробничі відносини не слідують за зв'язками автоматично. Моменти невідповідності періодично нарастають і долаються на основі вдосконалення господарського механізму за допомогою загальних і комплексних перет-

⁵ К. Маркс характеризував власність в одному з її аспектів як «відношення самого виробництва до розподілу знарядь виробництва» (Маркс К. Злиденність філософії.— Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 4, с. 163).

⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 263.

ворень сукупності його ланок. Внаслідок цього досягається відповідність виробничих відносин продуктивним силам і темпи прогресу зростають.

Роль, яка у прогнозуванні виробничих відносин покладається на виробничі зв'язки, їх властивість як катализаторів розвитку і «передаточних» механізмів соціально-економічних зрушень, спонукає активно брати на озброєння і пристосовувати до завдань політико-економічного аналізу ті елементи системного підходу, які пов'язані із системоутворюючими функціями зв'язків. Саме на основі застосування системного аналізу досягнуті істотні успіхи в розрізненні механізмів забезпечення стабільності (тобто утримання системи в межах певної якості) і механізмів розвитку, які діють в певному розумінні автономно. Дослідження цих механізмів має базуватися на методі, який виходить з певної типологічної характеристики зв'язків.

Прогнозування виробничих відносин в умовах зрілого соціалізму дедалі більше переплітається з питаннями соціально-економічного планування їх розвитку. Останнє завдання є дуже важливим з погляду визначення найближчих перспектив «буття» виробничих відносин. Проте окреслити чіткі кількісні параметри цього існування досить важко, оскільки виробничі відносини самі по собі не виступають у чистому вигляді. Тому при плануванні розвитку виробничих відносин доводиться орієнтуватися на непрямі, побічні форми їх вияву (ціна, заробітна плата, план, суспільні фонди споживання тощо), а також на показники, які відображують динаміку зростання добробуту, всебічного розвитку особи, підвищення культурно-технічного рівня працівників та ін. При цьому виявляється, що застосування системного аналізу й тут є плідним засобом передбачення розвитку виробничих відносин. Так, розробляючи і реалізуючи плани соціального розвитку трудових колективів, перспективи розвитку виробничих відносин можна виявити у всій їх повноті лише за умов застосування комплексного, системного підходу. Він дає змогу послідовно простежити, як соціально-економічні відносини виявляються у мікропроцесах, тобто проаналізувати трудовий колектив як таку підсистему, в якій певним чином відображуються зв'язки елементів більш загальної системи.

Отже, застосування системного підходу є однією з головних умов успішного прогнозування розвитку соціально-економічних процесів. На XXIV і XXV з'їздах КПРС підкреслювалось, що комплексний підхід до планування розвитку економіки, управління науково-технічним прогресом, справи комуністичного виховання — нагальна вимога часу, запорука успішного втілення в життя грандіозної соціальної програми КПРС.

* * *

Разработка методологических проблем прогнозирования производственных отношений социализма является одной из актуальных задач, стоящих перед обществознанием в целом и политэкономической наукой в частности.

Метод прогнозирования развития производственных отношений, опираясь на систему категорий и законов политической экономии социализма, должен быть направлен, с одной стороны, на исследование тенденций непосредственного перерастания социализма в коммунизм, а с другой — на изучение закономерностей развития социализма на собственной основе. В условиях развитого социализма прогнозирование изменений, происходящих в системе социалистического производства, нацеливает на анализ механизмов взаимодействия различных сторон производственных отношений. Осуществить этот анализ невозможно без перенесения центра тяжести с распространяемого ныне элементаристского подхода (логическое расчленение системы) на комплексное исследование механизмов перехода от сущностей одного порядка к сущностям другого порядка. Использование системного подхода в социально-экономическом прогнозировании обусловлено также тем, что теоретическое воссоздание прогнозируемых этапов развития производственных отношений требует учета всего комплекса объективных и субъективных факторов. Эффективность прогнозирования производственных отношений социализма во многом зависит от степени интеграции методов политэкономического анализа и методов других социальных наук.

А. Н. НИСАНБАЕВ, У. А. РАДЖАБОВ

ПРО ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРИНЦИПІВ ДОПОВНЯЛЬНОСТІ І ВІДПОВІДНОСТІ

(до 100-річчя з дня народження А. Ейнштейна)

В умовах інтенсивної математизації і теоретизації сучасного наукового знання зріс інтерес учених до методологічних принципів формування і розвитку наукових теорій. Учені посилено досліджують статус принципів перманентності, відповідності, доповняльності та інваріантності, а також закономірності їх взаємозв'язку в процесі побудови теоретичного знання.

У зв'язку з розвитком квантовомеханічних уявлень в сучасному природознавстві жваво обговорюються сформульовані Н. Бором принцип доповняльності і принцип відповідності. Актуальність такого розгляду цих принципів пов'язана з висвітленням тих методологічних питань сучасної фізики, які були в центрі уваги відомої полеміки А. Ейнштейна та Н. Бора з приводу оцінки теоретичного статусу квантової механіки. Нині, коли в зв'язку з 100-річчям з дня народження А. Ейнштейна відбувається теоретичне переосмислення багатьох моментів цього диспуту класиків сучасного природознавства¹, аналіз співвідношення принципів відповідності і доповняльності сприяє виявленню розбіжностей та зближення позицій Бора і Ейнштейна. Адже принцип доповняльності характеризує специфічність квантовомеханічного підходу до фізичної реальності, тимчасом як принцип відповідності розкриває конкретні умови наступності у розвитку фізичних теорій. Тому, хоч принцип відповідності і був явно сформульований Н. Бором, але фактично він працював на погляді А. Ейнштейна та становив лише прийнятний у фізиці варіант класичного підходу до оцінки нових ідей в науці, який використовувався дуже виразно ще М. І. Лобачевським.

Однією з основних ідей, якими керувався М. І. Лобачевський, розробляючи нову, узагальнюючу геометричну систему, була ідея відповідності між евклідовою і неевклідовою геометриями. Було показано, що, якщо параметр «К» (так званий радіус кривизни простору), специфічний для геометрії Лобачевського, прагне до безкопечності, то ця геометрія переходить в евклідову планіметрію. Згодом цю ідею відповідності М. І. Лобачевський намагався застосувати і в побудові узагальненої системи механіки, а також в інших галузях математичної науки. Дальший розвиток геометрії і математичної науки загалом асимілював цю плідну ідею М. І. Лобачевського. Так, виникли сучасні форми неевклідової геометрії Рімана, Вейля, Картана та ін., новітні математичні теорії, а також квантова механіка, загальна теорія відносності, релятивістська механіка та ін. Використання ідеї відповідності нових і базових теорій, підкреслює академік О. Д. Александров, стимулювало розвиток сучасної науки. «Таке співвідношення теорій,— підкреслює він,— постійно виявляється в розвитку математики і природознавства: нова теорія включає стару як крайній випадок відповідно рухові пізнання від більш часткових випадків до більш загальних»².

Принцип відповідності показує, що якісно нові теорії, які виникли в процесі розвитку наукового пізнання, не відкидають старі, як щось непотрібне, а включають їх у себе як граничний випадок. Перехід від старої теорії до нової і навпаки — від нової

¹ Див. публікації виступів М. Е. Омеляновського, І. С. Алексеєва, В. П. Візгіна, Б. М. Болотовського, В. Я. Френкеля та ін. в зв'язку з сучасною оцінкою диспуту А. Ейнштейна та Н. Бора.— *Вопросы философии*, 1979, № 1.

² *Математика, ее содержание, методы и значение.*— М.: Изд-во Академии наук СССР, 1956, т. III, с. 109.

теорії — до старої — означає їх генетичний синтез, а водночас і рухливість, гнучкість окремих рівнів наукового пізнання. Встановлення глибокого зв'язку між якісно різними теоріями і розкриття переходу між ними в граничній формі — неодмінна умова конкретного науково-теоретичного пізнання.

Принцип відповідності не виявляється в галузі екстенсивного розвитку, який приводить до предметного розширення обсягу існуючих теорій і понять; його дія можлива тільки в сфері інтенсивного розвитку пізнання від сутності нижчого порядку до сутності вищого порядку, що водночас спричинює якісну зміну як обсягу, так і змісту старих теорій і понять. Принцип відповідності допомагає побачити специфічні риси нової теорії під час її побудови на основі вихідної теорії, а також дає змогу перенести знання з однієї галузі в іншу, загальнішу. Він є основою математичної екстраполяції і важливим засобом побудови елементів нової теорії на базі старої. Одна теорія в її генетичному розвитку є ґносеологічною основою виникнення і формування іншої теорії. Критика старої теорії — важливий етап створення нової. Характерною особливістю цього принципу є остаточний перехід нових теорій в старі при відповідному значенні характеристичного параметра, який органічно входить у структуру нової теорії і робить її більш конкретною і змістовнішою порівняно зі старою теорією.

Принцип відповідності — визначне досягнення не тільки теоретичної фізики ХХ ст., а й математичної науки ХІХ і ХХ ст. Його перехід з галузі математики у велику галузь теоретичної фізики пов'язаний з інтенсивним процесом математизації фізики (зокрема, з проникненням геометричних і теоретико-групових ідей) у період новітньої революції в природознавстві.

Не менше значення в сучасному природознавстві має принцип доповняльності. Він не тільки визначає міру «некласичності» нових теоретичних уявлень, але й реалізує зв'язок класичних понять з цими новими уявленнями. Інакше кажучи, принцип відповідності і принцип доповняльності поєднуються в тій частині свого змісту, яка пов'язана з аналізом синтезу і єдності понять і концептуальних систем різних рівнів. На цю істотну обставину у функціонуванні зазначених принципів у літературі звертається ще недостатня увага. А для наявних спроб аналізу зв'язку обох принципів характерна тенденція до ієрархічно-субординованого розгляду, за якого принцип відповідності характеризується як менш загальний постулат, що наближається за змістом до принципу доповняльності. Щоправда, існує й інший погляд, за яким принцип доповняльності оголошується формою вияву загального принципу відповідності. На нашу думку, такий підхід, хоч і є певним зрушенням у розумінні єдності концепцій доповняльності і відповідності, відображуючи якісь моменти їхнього взаємозв'язку, проте не вичерпує всю їхню глибину діалектики. Зрозуміло, що більш-менш повне з'ясування діалектичної взаємозумовленості принципів доповняльності і відповідності — завдання надто складне для того, щоб бути розв'язаним у рамках однієї статті. Ми маємо на меті окреслити, хоча б ескізно, деякі грані стикання і взаємопов'язаності понять відповідності і доповняльності; вони регулюють різні сторони єдиного процесу інтеграції і синтезу наукового знання, що розвивається.

Принцип відповідності діє активно між теоріями, що перебувають на якісно різних структурних рівнях пізнання. Так, він відіграє важливу роль у формуванні апарата квантової механіки як узагальнення класичних рівнів. При цьому виявилось, що, наприклад, рівняння Шредінгера переходить в класичне рівняння Гамільтона — Якобі, коли постійна Планка прагне до нуля, а перетворення «дужок» Пуассона дозволяє перейти до рівнянь Максвелла.

Проте принцип відповідності, пояснюючи логіко-математичний аспект квантово-механічного узагальнення класичної теорії, давав обмежені можливості для фізичної інтерпретації цього принципу. Тут потрібен був принцип доповняльності. Показова щодо цього оцінка А. Ф. Іоффе ґносеологічної позиції Н. Бора, який «висував ідею доповняльності, що остаточно поривала з прагненням до наочності. Мені здається, — підкреслює А. Ф. Іоффе, — що для нього це було загальним розв'язком принципу доповняльності (розрядка наша. — Авт.), який допоміг йому свого часу систематизувати квантові закони в їх зв'язку з положеннями класичної фізики. Не заперечуючи реаль-

ності зовнішнього світу, Бор намагається встановити своєрідність його пізнаваності, або, правильніше, односторонність відомостей, які ми здатні одержати від будь-якого окремого методу спостереження»³.

Тільки на основі системного і цілісного використання принципів доповняльності і відповідності стало можливим дати несуперечливе тлумачення квантовомеханічних експериментів, подолати дуалізм, що існує у джерел квантової механіки, пояснити імовірнісні закони і неможливість однозначного визначення явищ мікросвіту. Не випадково під час виникнення квантової механіки і її філософського обґрунтування Н. Бор протягом багатьох років застосовував обидва принципи. Коли була вироблена формальна теорія квантів, яка привела до повної відмови від концепції електронних орбіт, постало питання про гносеологічні аспекти квантової проблеми. Важливим гносеологічним фактом стала та обставина, що квантовий формалізм був найтісніше пов'язаний з класичною схемою фізики і становить її математичне узагальнення. Водночас виявилася і принципова відмінність класичної і квантової фізики. Адже відсутність у мікрооб'єктів згідно з квантовомеханічним описом певної траєкторії позбавляє його динамічних характеристик. Тому для кількісного опису мікрочастинки потрібен класичний об'єкт — прилад. Ця обставина і враховувалась під час формування принципу доповняльності.

Процес взаємодії приладу з квантовим об'єктом являє собою вимір. Але, як показав В. Гейзенберг, дані про стан атомної системи відзначаються своєрідною «невизначеністю»: чим точніше ми вимірюватимемо положення об'єкта в просторі, тим більшою буде невизначеність його імпульсно-енергетичних характеристик. Ці невизначеності вимірювання координат і імпульсу становлять відоме співвідношення невизначеностей Гейзенберга. До математичних нерівностей Гейзенберга, які пов'язують невизначеності координат об'єкта з невизначеностями його кількістю руху, потрібно залічити і нерівність Гейзенберга — Бора, яка пов'язує невизначеність енергії об'єкта з невизначеністю моментів часу, коли була передана енергія. Як відзначає В. О. Фок, додаткові відношення між двома аспектами явища, характеризованого нерівностями Гейзенберга, є зміст принципу доповняльності Бора.

Н. Бор виходив з ідеї, що електрони можна описати з допомогою корпускулярної і хвильової картини. Він показав, що різні описи, які суперечать один одному, можна використати водночас тільки тому, що співвідношення невизначеності — наслідок існування кванта дії — не дозволяють цим двом образам вступити в пряму суперечність. Чим більше намагаються в процесі спостереження уточнити одну картину, тим незрозумілішою стає інша. Коли довжина хвилі електрона така, що істотну роль може відігравати явище інтерференції, його не можна вважати локалізованим і використовувати корпускулярні явища. Навпаки, коли електрон строго локалізований, інтерференційні властивості зникають і його більше не можна описувати з хвильового погляду, хвильові і корпускулярні властивості ніколи не вступають у конфлікт, бо вони не існують одночасно. «Поняття електрона так само, як і інші елементарні фізичні поняття, — писав Луї де Бройль, — має, як бачимо, два суперечливих аспекти, до яких, однак, треба звертатись по черзі, щоб пояснити всі його властивості. Вони подібні до двох сторін одного предмета, які ніколи не можна побачити одночасно і які, проте, потрібно оглянути по черзі, щоб повністю описати цей предмет. Ці два аспекти Бор і назвав додатковими, розуміючи під цим, що вони, з одного боку, суперечать один одному, а з другого — один одного доповнюють»⁴.

Концепція доповняльності на відміну від ідеї відповідності зустріла у фізиків досить сильну опозицію, насамперед з боку А. Ейнштейна. Причому ця опозиція в тій чи іншій формі існує і тепер. Цікаво, що, незважаючи на думку, за якою відомий спір Н. Бора і А. Ейнштейна щодо інтерпретації квантової механіки виграв Бор, його принцип додатковості, який становить по суті ядро копенгагенської інтерпретації, не має загального визнання.

³ Иоффе А. Ф. Встречи с физиками. М.: Физматгиз, 1962, с. 95.

⁴ Бройль Луи. Революция в физике.— М.: Атомиздат, 1965, с. 185, 186.

У цьому розумінні перемога Бора була, звичайно, частковою. Тому становить інтерес зіставлення його позиції з позицією А. Ейнштейна щодо квантової механіки. Ейнштейн загалом уявляв фізику як ієрархічну систему, що розвивається. Перший рівень — це повсякденне мислення, яке не має логічної єдності і безпосередньо пов'язане з чуттєвими даними. Наукове мислення — це насамперед подолання рівня повсякденного мислення, створення нової, «вторинної системи» з меншою кількістю логічно незалежних понять і співвідношень. В результаті, процес розвитку знання породжує стратифіковану систему рівнів пізнання, відповідних «різним стадіям прогресу». Проти цієї тези, мабуть, не заперечував би і Бор.

Як писали Ейнштейн і Інфельд, «створення нової теорії не схоже на руйнування старого амбару і зведення на його місці хмарочосу. Воно скоріше схоже на сходження на гору, яке відкриває нові й нові широкі краєвиди, що показують несподівані зв'язки між нашою відправною точкою і багатим оточенням»⁵. Ейнштейн вважав, що стосовно кінцевої мети проміжні рівні мають лише тимчасовий характер. Зрештою вони мають зникнути, як такі, що не стосуються справи. Інакше кажучи, якщо застосувати образ сходження на вершину, про який йшлося, то ідеал пізнання асоціюватиметься з досягненням вершини, з якої світ загалом уявляється як абсолютно інваріантний об'єкт, щодо якого суб'єкт пізнання займає позицію ізольованого, або, за висловом В. Паулі, відособленого спостерігача. Через це разом з досягненням ідеалу абсолютно об'єктивного фізичного знання розв'язувалась і проблема його єдності. Ейнштейн характеризував цю єдність як найбільшу з усіх цілей дійсності, яку можна досягти хоч і не остаточно, але з дуже високим наближенням. Стосовно цього позиція Н. Бора і А. Ейнштейна має істотну розбіжність.

Бор завжди підкреслював якісну новизну пізнавальної ситуації у фізиці, пов'язану з фактом універсальності і неподільності кванта дії. Розповідаючи про історію формування ідеї квантової механіки, він писав: «Я розвинув погляд, який коротко можна охарактеризувати словом «доповняльність». Цей погляд дозволяє, з одного боку, охопити характерну для квантових процесів рису неподільності і, з другого боку, пояснити наявні в цій галузі особливості постановки завдання про спостереження. Для цього вирішальним є визнання такого основного положення: хоч би як далеко виходили явища за рамки класичного фізичного пояснення, всі досвідні дані мають описуватись за допомогою класичних понять»⁶. Тут ідея цілісності і ідея відповідності органічно входять у зміст учення Бора про доповняльність.

Відкриття універсального кванта дії по-новому ставить питання про співвідношення аналізу і синтезу у фізиці. В описі квантової системи ми не можемо виходити з можливості необмежено деталізувати події. Звична для власне квантових явищ риса цілісності дістає своє вираження в тому, що будь-яка спроба певним чином поділити дане явище вимагала б змін в експериментальній установці — змін несумісних з визначенням даного явища. Для Бора принцип доповняльності — насамперед необоротний крок на шляху справжньої гармонії між синтезом і аналізом фізичних явищ.

В певному розумінні принцип доповняльності можна розглядати за будовою як ієрархічний. Аспект цілісності і індивідуальності квантових явищ, будучи вихідним і фундаментальним, домінує, обмежуючи зверху застосовність класичних уявлень. Водночас ця обставина не означає відмови від докладного аналізу в розгляді атомних явищ, що неодноразово відзначав Бор. У галузі квантових явищ аналіз реалізується через синтез добре визначених експериментальних умов. Змінюючи ці умови і переходячи від однієї сукупності до іншої, ми одержуємо дискретну послідовність окремих індивідуальних і цілісних явищ.

Важливо зрозуміти, підкреслював Бор, що формальний апарат квантової механіки допускає однозначне застосування його саме до таких завершених явищ. В інтерпретації Бора квантова механіка є першою фізичною теорією нового синтетичного етапу розвитку фізики. Квантовомеханічна ідея цілісності спричинила якісно інший погляд

⁵ Ейнштейн А. Собр. науч. трудов. — М.: Наука, 1965, т. II, с. 65.

⁶ Бор Н. Квантовый постулат и новейшее развитие атомной теории. — Избр. науч. труды. М.: Наука, 1971, т. II, с. 30

на процес фізичного пізнання, коли було поставлено завдання «включення спостерігача і умов досвіду у фізичний опис природи». З цим А. Ейнштейн погодитися не зміг.

Новий погляд на способи фізичного опису ґрунтується на гнучкішому діалектичному розумінні взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного, відкриває перед фізикою принципово нові можливості синтезу різних сторін об'єктивної реальності. Квантова механіка, знявши ідеалізацію ізольованого спостерігача, зробила, очевидно, лише один крок у цьому напрямі. Гадаємо, що В. Паулі був правий, коли говорив, що, на його думку, спостерігач у сучасній фізиці ізольований ще досить сильно і фізика все далі відходить від класичних зразків.

Для правильного розуміння суті справи підкреслимо, що йдеться тут зовсім не про відмову від ідеалу об'єктивного наукового знання (в цьому розумінні позиції Ейнштейна і Бора збігаються), а скоріше про шляхи його досягнення, хоча проблема цілком до цього і не зводиться.

Порівнюючи позиції Бора і Ейнштейна, можна побачити ряд спільних моментів. Обидва великі фізики були далекі від емпіризму і добре усвідомлювали активну, діяльну природу людської свідомості, спрямованої на осягнення об'єктивної реальності. Одна із відмінностей їхніх позицій щодо квантової механіки полягає, на нашу думку, в тому, що Бор більше уваги звертав на засоби, за допомогою яких досягається об'єктивне знання. Для нього шлях до об'єкта пізнання лежав через усвідомлення і об'єктивізацію процедур пізнання, рефлексію над самим способом здобуття знань. Бор усвідомлював діалектику об'єктивного і суб'єктивного в цьому процесі, виражену з допомогою ідеї доповняльності. Він підкреслював, що аналіз будь-якого поняття і його безпосереднє застосування взаємно виключають одне одного, ілюструючи цю тезу прикладом з орієнтацією в темній кімнаті за допомогою палки. «Якщо тримати палку вільно, ми відчуваємо її як зовнішній предмет, якщо міцно — почуття чужого втрачається і відчуття стикання локалізується безпосередньо в точці, де палка торкається тіла»⁷ Пояснюючи теоретико-пізнавальний зміст концепції доповняльності, Бор відзначив, що вся проблема полягає в тому, що, з одного боку, «опис нашої мислительної діяльності потребує протиставлення об'єктивно заданого змісту і мислячого суб'єкта, а з другого, — як уже зрозуміло, — що не можна строго розмежувати об'єкт і суб'єкт, оскільки останнє поняття також стосується змісту»⁸.

Інакше кажучи, в пізнавальній ситуації ми маємо справу зі взаємовиключаючими і взаємодоповнюючими відношеннями між рефлексією над способом здобуття знання і його застосуванням. Цю думку можна висловити чіткіше, якщо уявити суб'єкт пізнання як двох спостерігачів. В його ролі виступає експериментальний пристрій, в якому акумульована по суті вся попередня діяльність людства, реалізована ціла сукупність теоретичних уявлень. Цей, за словами В. Паулі, технічно узагальнений суб'єкт пізнання є синонімом цілеспрямовано організованого експериментального макрооточення. І, по-друге, нам додатково конче потрібний метаспостерігач, учасник, з одного боку, зовнішній, а з другого — пов'язаний з усією пізнавальною ситуацією загалом. Саме так і здійснюється подолання суб'єктивного моменту в пізнанні. Завдання зовнішнього спостерігача — об'єктивувати всю сукупність дій і операцій, здійснюваних спостерігачем — учасником взаємодії з об'єктом. Тоді об'єкт може бути реконструйований як система параметрів щодо відрефлектованої системи операцій як річ саму по собі. Звідси зрозуміло, що діяльність завжди йде попереду об'єктивізації і що подолання суб'єктивного є процес, який не має остаточно встановленої межі.

Трохи спрощуючи, можна сказати, що ми маємо справу з конструктивною моделлю пізнавальної ситуації, в якій діяльність спостерігача — учасника замінюється абстрагованою системою операцій, що їх він виконує. Але пізнання не може обмежитися цією моделлю і виникає потреба у переході з площини поєднання абстрактних об'єктів і системи операцій над ними в площину самого об'єкта.⁹ Щодо цього правий Бор, який

⁷ Бор Н. Квант действия и описания природы: там же, с. 58.

⁸ Там же.

⁹ Див.: Лекторский В. А. Принципы воспроизведения объекта в знании. — В кн.: Вопросы теории познания. М., 1969, вып. 1.

наполягав на неминучості введення додаткової ситуації в пізнанні. Але правий був і А. Ейнштейн, коли твердив, що ми не можемо відмовитися від програми здобуття знання у вигляді системи, яка не залежить від акту спостереження або існування спостерігача. Йдеться про різні етапи процесу пізнання. У цьому розумінні конфронтація поглядів Н. Бора і А. Ейнштейна неминуча.

Бор застосував свою концепцію доповняльності у двох значеннях: як широке теоретико-пізнавальне узагальнення, як вираження того факту, що ми завжди будемо і свідками, і учасниками великої картини буття. І як така доповняльність неодмінно існуватиме на будь-яких етапах пізнання. Проте концепція доповняльності, розглядувана як основа інтерпретації квантової механіки, буде, мабуть, значною мірою модифікована і переосмислена в ході того, як буде чітко виявлена операціональна структура квантової механіки. Ми не можемо виключати можливість більш стереоскопічного бачення її об'єкта. Як ми уже відзначили, А. Ейнштейн намагався наблизити квантову механіку до її об'єкта на основі точного формулювання принципу доповняльності, але без успіху. Як підкреслює академік АН УРСР М. Е. Омеляновський, він «підходив до фізичного змісту квантової механіки з погляду основоположних ідей класичної фізики, тобто приблизно так, як підходили до його теорії відносності противники фізичного релятивізму»¹⁰.

Відзначимо також іншу відмінність позицій А. Ейнштейна і Н. Бора. Як ми бачили, для Ейнштейна попередні рівні знання мають тимчасовий характер. Звідси випливає, що і принцип відповідності, який інтегрує рівні знання в єдине ціле, теж має тимчасовий характер, відіграючи роль лише евристичних сходів. Проте картина світу, пов'язана з доповняльністю, спричинює відмову від єдиної ейнштейнівської вершини знання на користь іншої картини прогресу людського знання. Її теж можна асоціювати з образом сходження, але при цьому слід відмовитися від абсолютизації будь-якої перспективи, будь-якого горизонту, який відкривається перед нами на тому чи іншому етапі пізнання. І в цьому контексті принцип доповняльності і собі має бути доповнений принципом відповідності, який дає нам можливість уникнути крайності релятивізму, забезпечуючи відповідні правила переходу від одного погляду до іншого.

Обидва принципи — відповідності і доповняльності — не зводяться один до одного, у кожного з них своя специфіка і сфера дії. Принцип доповняльності потребує залучення для опису того самого об'єкта різних теоретичних уявлень. Він був сформульований для розв'язання геоологічних труднощів, що виникли під час опису фізичної природи мікрочастинок, коли була зроблена спроба поєднати в одній картині їх взаємовиключаючі сторони. Принцип відповідності встановлює наступний зв'язок між теоріями в генетичній структурі наукового знання, які логічно йдуть одна за одною. Зауважимо, що закономірності встановлення зв'язків між мікросистемами і макрооточенням (квантові — і класичні уявлення) виступають рівноправними традиціями в теорії, хоча в крайньому випадку квантова механіка і переходить в класичну, як у таку, що вужче тлумачить дійсний світ.

Принципи доповняльності і відповідності можуть діяти в процесі розвитку знання у фізиці паралельно. В ході історичного розвитку, як показують Я. А. Смородинський, М. І. Підгорецький і Л. Тіссе, схема встановлення «ієрархічно доповняльних співвідношень» виглядає так. Спочатку ізольовано одна від одної розвиваються кілька теоретичних систем. Але потім суперечність зустрічі зменшується виникненням теорії вищого рівня, яка домінує або над обома старими системами, або над однією і узгоджується з іншою. Наприклад, спеціальна теорія відносності (СТВ) переважає над класичною механікою, як своїм крайнім випадком, і узгоджується з електродинамікою. Неузгодженість між теорією тяжіння Ньютона і СТВ була знята теорією вищого рівня — загальною теорією відносності (ЗТВ). Як твердять учені, дальший прогрес фізики був пов'язаний з синтезом таких, нині погано сумішуваних теорій, як квантова

¹⁰ Омеляновский М. Э. Диалектика в современной физике.— М.: Наука, 1973, с. 58.

теорія і ЗТВ, а принцип відповідності має формулюватись уже в рамках математичної теорії категорій — як вимога функторіальності відображень математичних структур однієї фізичної теорії в математичні структури іншої фізичної теорії.

Підсумовуючи розгляд взаємозв'язку евристичних принципів в сучасній фізиці, можна твердити, що принцип доповняльності розкриває одне з можливих джерел розвитку, а принцип відповідності характеризує напрям розвитку наукового знання на певному рівні пізнання матерії. Принципи доповняльності і відповідності є взаємопов'язаними методами теоретичного пізнання. Це дозволяє сподіватися на можливість їх методологічного узагальнення в контексті фізичних теорій вищого рангу абстракцій.

* * *

Проблема взаимоотношения принципа соответствия и принципа дополнительности актуализируется в настоящее время в связи с теоретическим переосмыслением многих моментов знаменитого спора А. Эйнштейна и Н. Бора по методологическим вопросам развития современной физики и оценке квантовой теории. А. Эйнштейн сравнивал переход от старой теории к новой с восхождением на гору, которая открывает новые горизонты и новые окружения известного «классического ландшафта» познания. В этой связи он и рассматривал принцип соответствия как принцип единства знания, ведущего в идеале к абсолютной вершине инвариантного, освобожденного от всякой субъективности, представления физической реальности. Однако картина мира, связанная с идеей дополнительности, предполагает отказ от абсолютизации любой перспективы или горизонта естественно-научного познания. В этом отношении принцип соответствия должен быть скорректирован с принципом дополнительности, что позволяет в специальных случаях избежать крайностей релятивизма или догматизма при оценке конкретнаучных теорий.

А. П. САБОЩУК

КОНСТРУКТИВНИЙ І ОБРАЗНИЙ АСПЕКТИ МИСЛЕННЯ

Принципові установки діалектико-матеріалістичної методології передбачають такий підхід до теорії пізнання, коли ідеальне розглядається в «контексті» духовного виробництва як продукт суспільно-історичної практики. При цьому сама практика береться як з боку своєї матеріальної основи, так і з боку «внутрішнього досвіду» історії пізнання, що акумулює на рівні логічних форм «зовнішній досвід» активного освоєння дійсності.

Відповідно, не тільки мислення, але й ширше — вся сфера духовного відображення світу — виступає процесуально, в діяльному функціонуванні людини. Розкриваючи цю особливість марксистсько-ленінського підходу до вивчення ідеального, відомий радянський психолог С. Л. Рубінштейн писав: «... основним способом існування психічного є його існування як процесу або діяльності»¹.

Разом з тим мислення розглядається діалектико-матеріалістичною теорією пізнання як відображення предметів матеріального світу, їх властивостей і відношень. «Основна відмінність матеріаліста, — писав В. І. Ленін, — від прихильника ідеалістичної філософії полягає в тому, що відчуття, сприйняття, уявлення і взагалі свідомість людини приймається за образ об'єктивної реальності».²

¹ Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования. М., Изд-во АН СССР, 1958, с. 25.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 261.

Отже, мислительна діяльність може з погляду марксистсько-ленінської гносеології розглядатися двоаспектно. Мислительні процеси виступають як відображення, образ дійсності і водночас виявляються як сукупність конструктивних дій, спрямованих на формування і функціонування образу зовнішнього світу. І хоча ці сторони єдиної мислительної діяльності нероздільні, вони мають різний логіко-гносеологічний статус.

Образ і розумова дія відрізняється одне від одного. Розумова дія виступає як аналог практичної діяльності суб'єкта, а образ формується завдяки цій діяльності як відображення її об'єктів.

Відмінність думки-дії і думки-образу виявляється вже під час логічного аналізу мови науки. Так, предикатор допускає подвійну інтерпретацію: і як пропозиціональна функція, яка реалізує себе на заданій області індивідів, і як мислена ознака (властивості, відношення), приписувана цим індивідам. Наприклад, предикатор «однаково» можна приймати і як розумовий процес порівняння двох мислених предметів, виражений функцією $Sg (ix-y)$ і як судження $a=e$, в якому відображається відношення рівності між об'єктами a і e .

Нааявність у мисленні цих двох складових його сторін і висуває проблему з'ясування тих відношень, в яких перебувають конструктивна активність розуму, яка виявляється в розумових діях, і його образність. Наукове розв'язання цієї проблеми має принципове значення для теорії пізнання діалектичного матеріалізму. Адже без розкриття логіко-гносеологічних механізмів переходу від розумової дії до образу аналіз процесу відображення не може бути досить повним. Так, відсутність розв'язання цього питання в домарксистській філософії призводила до того, що з аналізу відображальної діяльності випадала істотна ланка, опосередкований зв'язок між образом і об'єктом — ті дії (практичного і теоретичного плану), які стимулюють відтворення дійсності в мисленні.

Цілісна теорія походження гносеологічних образів була створена лише діалектичним матеріалізмом, який пов'язав конструктивну активність відображальної діяльності з практичними основами людського освоєння світу. «...Найістотношою і найближчою основою людського мислення,— підкреслював Ф. Енгельс,— є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчилася змінювати природу»³.

Матеріальна дійсність безконечна в просторі, вічна в часі і якісно невичерпна. Вона відображається у свідомості людини не зразу, не абсолютно, а поступово і відносно. І те, які предмети і властивості й відношення, що їх характеризують, стають пізнаними в даний історичний момент, залежить, головним чином, від рівня розвитку матеріальної практики і насамперед від стану продуктивних сил суспільства. Взаємодія людини з зовнішнім світом, яка виступає у формі суспільно-історичної практики, визначає глибину проникнення свідомості в сутність об'єкта, зумовлює собою те коло явищ, які відображаються в пізнанні.

У цьому зв'язку К. Маркс і підкреслював, що освоювану людиною дійсність треба розглядати не споглядало, а чуттєво-практично, через матеріальну діяльність⁴.

Положення про те, що матеріальна практика опосередковує як саму здатність мислення, так і його функціонування і розвиток, спирається на міцну фактичну базу. В системі наукового обґрунтування марксистсько-ленінського вчення про практику можна виділити такі пункти.

1. Мислення як вища форма відображення світу у свідомості людини виникає під час переходу від пасивної пристосувальної діяльності тварин до виробничої трудової діяльності людини.

2. Основні чинники, що впливають на процес виникнення думки, а саме: мова, розвиток кори мозку гомінід, перцептивне відображення — залежні від матеріальної практики.

³ Енгельс Ф. Діалектика природи.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 507.

⁴ Див.: Маркс К. Тези про Фейербаха.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 1.

3. Багатівіковий досвід інтелектуального виховання показує, що попередньою умовою всякого розумового навчання є вироблення певних способів використання і побудови предметів, що підлягають пізнанню.

Для позначення психологічного механізму переходу від зовнішніх предметних дій до мислення слугує поняття «інтеріоризація». Найповніше його зміст розкривається у створеній радянським психологом П. Я. Гальперінім теорії поетапного формування розумової дії. Основне положення даної теорії полягає в тому, що інтеріоризація зовнішніх матеріальних дій здійснюється через низку етапів, головними з яких є такі: дія з предметом, дія в голосній розгорнутій мові, дія в розумі, виражена у внутрішній усученій мові. Поняття «інтеріоризація» є тим самим конкретним підтвердженням положення марксистсько-ленінської гносеології про те, що практика виступає основою мислення. Воно показує, що розумова діяльність є результатом перенесення матеріальних дій в плані відображення, свідомості.

Більшість радянських психологів у розв'язанні проблеми генезису мислення стоять на позиції інтеріоризації, розглядають її як закономірний процес онтогенетичного розвитку людського інтелекту. Водночас деякі автори вважають, що інтеріоризація істотно лише на ранніх ступенях розумового розвитку. Так, С. Л. Рубінштейн вважав, що нехтування діалектичною взаємозумовленістю навчання і розвитку мислення становить «істотну хибу концепції, згідно з якою основним механізмом утворення розумової діяльності є «інтеріоризація» зовнішніх дій. Разом з тим «інтеріоризація», виражаючи деяку тенденцію розвитку, пояснення якої потребує розкриття його механізмів, сама ніяк не є таким»⁶.

Теорія інтеріоризації не заперечує зумовленості розвитку мислення засвоєнням знань, нагромаджених у процесі суспільно-історичного розвитку. Вона тільки обмежує цю зумовленість такими рамками, в яких засвоєння знання насправді робить вплив на розвиток інтелекту. Людина може успішно засвоювати тільки таке знання, яке відповідає рівню мислення, що склалося, тобто може бути без звернення до досвіду дискурсивно виведене з уже наявного у неї знання. Що стосується принципово нових мислительних процесів, то вони не можуть сформуватися зразу в розумі, поза практичним контекстом дій. Взагалі, закономірності практично-дійової детермінації генезису мислення в процесі сапієнтації, олюднення наших предків не тотожні діяльнісному здійсненню мислительних актів в логічному ракурсі сучасного пізнання. Історично сформоване мислення має власний категоріальний лад, логічний апарат та методологічну базу, що дозволяє здійснювати йому евристичну функцію випереджаючого відображення, передбачення віддалених наслідків сьогоденних ситуацій практичної та розумової дії.

Але практичні та розумові дії не втрачають при цьому свого істотного значення. Через акти реального чи мисленого експерименту, технічного чи логічного конструювання певних засобів пізнання, алгоритмізації чи моделювання завдань та цілей пізнання вони виступають чинником відображуючої діяльності пізнання, який формоутворює гносеологічний образ. Отже, хоч роль практичних дій в генезисі мислення інша, ніж в сучасному пізнанні, вони зберігають значення важливого засобу формування гносеологічних образів на всіх щаблях пізнавального процесу.

Мислення породжується матеріальною діяльністю. Але водночас практичний зв'язок людини з предметним світом опосередковується свідомістю, функція якої полягає в тому, щоб орієнтувати суб'єкта в навколишній дійсності, прогнозувати хід подій.

І все ж такі предметна дія, як у філо,— так і в онтогенезі, як у суспільному, так і в особистому плані, багатша від опосередковуючої свідомості. Багатша в тому значенні, що містить в собі схеми, структури, які не передбачаються, не усвідомлюються на одному рівні пізнання і водночас стають у процесі інтеріоризації думкою на іншому, вищому рівні. «Вступаючи в пряме зіткнення з предметною дійсністю і підпорядковуючись їй, діяльність,— підкреслює О. Леонтьєв,— видозмінюється, збагачу-

⁶ Рубінштейн С. Л. Принцип детерминизма и психологическая теория мышления.— В кн.: Психологическая наука в СССР. М., 1959, т. 1, с. 318.

ється, у цій своїй збагаченості вона кристалізується в продукт. Здійснювана діяльність багатша, істинніша, ніж випереджаюча її свідомість»⁶.

Діяльність — це взаємодія об'єкта O і суб'єкта S . Вона характеризується певною мірою рівнем розвитку інструментальних знарядєвих засобів, потреб і знання людей, водночас підпорядковується об'єктові, відтворює його властивості. Розрив між двома цими істотними відношеннями $S \rightarrow O \rightarrow S$ становлять гносеологічну основу метафізичних підходів до розуміння мислення, історично пов'язаних з емпіризмом і суб'єктивним ідеалізмом.

Представники емпіричної гносеології і психології не враховували зворотної дії суб'єкта на об'єкт. Тому генезис мислення розглядався ними за формулою $O \rightarrow S$. За такого підходу думка виявляється продуктом безпосередньої дії об'єкта на пасивно споглядаючого суб'єкта. Внаслідок цього непояснюваним лишається той факт, що об'єкт досягається мисленням не прямо, не цілком, не абсолютно, а поступовими наближеннями, що здійснюються в процесі суспільно-історичної практики.

Представники ідеалізму нехтували залежністю суб'єкта від об'єкта, розглядали відношення між ними за формулою $S \rightarrow O$. При такому розумінні діяльність виявляється цілком залежною від мислення, яке, будучи позбавлене свого справжнього мислення (образ об'єкта), перетворюється в самостійний замкнутий в собі світ ідей, що розвивається за своїм власним законом.

Обидва підходи до розуміння проблеми формування людського інтелекту є науково неспроможними. Навіть деякі представники буржуазної психології змушені вчинити під тиском фактичного матеріалу відмовлятися від них. Так, Ж. Піаже внаслідок узагальнення значного масиву психологічних даних щодо розвитку мислительної діяльності доходить висновку про те, що «відштовхнутися від суб'єкта для того, щоб зрозуміти об'єкт — це значить зв'язати себе з емпіричною або позитивістською перспективою, яка не передбачає, що об'єкта можна досягнути лише послідовними наближеннями». Основою мислення, продовжує він, є ні O , ні S , а їх взаємозв'язок, характерний для дії. Саме на основі цієї діалектичної взаємодії і розкривається поступово об'єкт і його властивості⁷.

З визнання того, що найближчою основою мислення є взаємодія суб'єкта і об'єкта з необхідністю впливає, що предмет досягається думкою насамперед у формі розумової дії і лише потім за допомогою певних психологічних і логічних механізмів трансформується в образ предмета.

Розумова дія — це конструктивний процес, який дозволяє з вихідних абстрактних теоретичних об'єктів одержувати шуканий результат. Та сама розумова дія залежно від умов може здійснюватися по-різному. Спосіб здійснення дії утворює розумову операцію. Вона становить тією чи іншою мірою детерміновану послідовність елементарних кроків розумової дії, що йде від вихідних даних до кінцевого результату.

Однією з абстракцій, характерних для розумових операцій, є потенціальна здійснюваність. Вона полягає в абстрагуванні від чинників, які сковують можливість розвитку практики (обмеженість у просторі, часі, матеріалі, у можливостях людини та ін.).

Логічно це означає припущення того, що після n -го кроку побудови ми володіємо всіма можливими засобами здійснити $n+1$ крок. Завдяки такій абстракції мислительні конструктивні процеси є не тільки ідеальним відтворенням практичної діяльності, але і її духовним продовженням і завершенням.

Мислення має творчий характер. Воно здатне не лише виходити за межі того кола явищ, з якими взаємодіє людина, але і має принципово необмежені можливості проникнення в матеріальну дійсність. Тому поряд з практикою воно повинне мати свій внутрішній специфічний стимул. Розумова дія, будучи відтворенням матеріальної діяльності, і становить той процес, в якому кристалізуються думки-образи.

⁶ Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность.— М. : Политиздат, 1975, с. 129.

⁷ Піаже Ж. Роль действия в формировании мышления.— Вопросы психологии, 1956, № 6, с. 43.

Як відомо, мислення здатне відтворювати такі знання, які незважаючи на довгий ланцюг моментів, що опосередковують їх зв'язок з практикою, є істинними. Це стає можливим і завдяки тому, що мислення має свої внутрішні показники, індикатори наближення до істини. Таким індикатором є розумові дії. Будучи результатом інтеріоризації практичної діяльності, вони виконують роль внутрішнього специфічного визначника правильності теоретичного знання.

Отже, розумові дії є невід'ємною внутрішньою характеристикою мислення в його психологічному і гносеологічному (тобто пов'язаного з пізнанням істини) аспектах. Не тільки процесуальність, конструктивність мислительної діяльності, але і її відображувальна функція нерозривно пов'язані з розумовими діями.

Кожному образу відповідає певна розумова дія, яка його конструє. Так, вислідок реалізації пропозиціональної функції устанавлюється відношення належності ознаки предметові думки, виражене в судженні. Отже, пропозиціональна функція є спосіб утворення судження, вона належить до останнього як розумова дія до свого результату.

Перехід від розумової дії до образу виступає як актуалізація можливостей конструктивного об'єднання різних фрагментів відображення деяких реальних об'єктів, що утворюють спочатку певну множину елементів, які інтегруються в процесі дії над ними в єдиний образ предмета пізнання. Ця потенціалізація єдності гносеологічного образу та його актуалізація в процесі розумових дій існують не відірвано одне від одного, а в діалектичній єдності. Тому кожний крок потенціального процесу виступає в нашому мисленні як певний актуальний результат.

Абстракція актуалізації має об'єктивну основу в матеріальній практиці. У ній діяльність суб'єкта опредмечується, застигає в своєму об'єкті так, що готовий продукт у знятому вигляді містить як одночасно дані основні віхи свого становлення. К. Маркс писав, що в трудовому процесі праця постійно переходить з форми діяльності у форми буття, із форми руху в форму предметності⁸. Цей процес згасання діяльності в своєму результаті і має як свій ідеальний аналог абстракцію актуалізації, яка забезпечує перехід від конструктивної активності мислення до його образності.

Матеріальна діяльність підпорядковується об'єктові, відтворює його істотні характеристики. Вислідок цього в процесі актуалізації відбувається абстрагування від тих властивостей розумових дій, які відрізняють предметну діяльність від об'єктів, на зміну і перетворення яких вона спрямована. Через ці розумові операції трансформуються і мислительні образи, що відображають структуру матеріального буття, відбувається об'єктивізація думки. Отже, хоча мислення за своїм генезисом передбачає інтеріоризовану практичну діяльність, воно насамперед виступає як відображення матеріального світу.

Аналогічна картина спостерігається на рівні чуттєвого відображення дійсності в пізнанні. Так, хоча сприйняття і залежить від сенсорномоторних дій, які є інтеріоризацією дослідницьких рухів суб'єкта, воно передусім може бути охарактеризоване як відображення чуттєво сприйманого предмета. Це пояснюється тим, що успішна діяльність суб'єкта, яка забезпечує адаптацію організму до середовища, відповідає властивостям і відношенням фізичного світу. Тому сенсорномоторні дії в процесі актуалізації об'єктивуються, перетворюються в просторово-часову координацію чуттів, що відповідає властивостям відображуваного предмета.

Отже, дії (сенсорномоторні на рівні чуттєвого відображення, розумові — на рівні мислення) органічно опосередковують саму відображувальну здатність людської психіки. Будь-яке лехтування діалектикою взаємозв'язку образного і конструктивно-активного початку призводить до заперечення відображувальної специфіки людського знання. Про це свідчать, зокрема, концепції, що виникають у межах буржуазної методології науки.

Особливо рельєфно ця тенденція виявилася в операціоналізмі. Її adept, американський фізик і філософ П. У. Бріджмен, твердить, що на противагу загальноприй-

⁸ Див.: Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 178.

нятому поглядів, згідно з яким просторово-часові уявлення відображають властивості речей, справжній їх смисл полягає в сукупності операцій виміру. «Поняття довжини,— писав П. У. Бріджмен,— фіксоване, якщо фіксовані операції, за допомогою яких вимірюється довжина: інакше кажучи, поняття довжини не має в собі нічого іншого, як сукупності операцій, через які визначається довжина»⁹.

Перебільшення ролі розумових операцій характерне для епістемології Ж. Піаже. Відомий швейцарський психолог вважає, що фізичне знання поєднує в собі розумові дії з образами реальних предметів і явищ. Що ж стосується логіко-математичного мислення, то воно відбувається лише внаслідок дій суб'єкта і відображає не структуру об'єкта, а внутрішню координацію дій людини.

Переорієнтування ролі розумової дії характерне також для інтуїціоністського напрямку в обґрунтуванні математики. Інтуїціоністи (Л. Брауер, Г. Вейль, А. Гейтінг) розглядають математичне мислення, що є насамперед відображенням кількісних властивостей і відношень матеріального світу, як особливий рід діяльності, що відбувається в розумовій побудові різних об'єктів із натурального числа, яке уявляється інтуїтивно зрозумілим кожній грамотній людині. «Для математичної думки,— пише А. Гейтінг,— характерно, що вона не виражає істини про зовнішній світ, а пов'язана тільки з розумовими побудовами»¹⁰.

Зводячи математичне мислення до розумових побудов, інтуїціоністи заперечують правомірність застосування абстракції актуалізації і оснований на ній абстракцію актуальної безконечності, вважають, що єдино можливою для математики є абстракція потенціальної безконечності. Однак використання в математиці тільки абстракції потенціальної здійснюваності докорінно перетворює розуміння самої природи математичних суджень.

Представник класичної математики абстрагується як від засобів побудови математичних об'єктів, так і від засобів розпізнавання тих із них, які задовольняють пропозиціональній функції. Він розглядає судження математики як актуалізований результат розумових операцій. Так, для нього судження $a=b$ позначає існування двох об'єктів, пов'язаних між собою відношенням рівності.

Інтуїціоніст заперечує правомірність актуалізації. Для нього судження, так як воно розуміється в класичній математиці, зовсім не судження, а абстракція від нього, його схема. Тому $a=b$ — це не рівність двох математичних об'єктів, а сам процес порівняння. Для того щоб судження класичної математики набули пізнавальної цінності, слід їх доповнити тими розумовими операціями, від яких абстрагуються в процесі актуалізації.

З гносеологічного погляду неспроможність редукції мислення до розумових дій полягає в такому. Практика у певному розумінні може протиставлятися своєму об'єктові. Якщо вона становить розтягнутий у часі процес, то об'єкт існує як актуалізоване ціле, тобто характеризується одночасною даністю всіх своїх частин і елементів. Питання, як думка може стати образом предмета, якщо вона є тільки аналогом практичної дії, по суті відмінної від цього предмета? Цілком очевидно, що розширене тлумачення ролі розумових дій призводить до надмірної суб'єктивізації мислення, вносить в теорію пізнання елементи агностицизму, оскільки людське мислення є не тільки інтеріоризацією матеріальної діяльності суб'єкта, але й відображенням об'єкта, на перетворення якого вона спрямована.

Тільки завдяки єдності актуалізації і об'єктивізації, діяльної, конструктивної і образної сторони мислення виявляється можливим саме мислене відтворення дійсності. Ця єдність є гносеологічним вираженням органічної взаємозумовленості пізнавальної і практичної діяльності, процесів відображення і перетворення.

⁹ Bridgeman P. W. The logic of modern physics. New York, 1937, p. 2.

¹⁰ Гейтінг А. Интуиционизм. М.: Мир, 1957, с. 17.

* * *

Мыслительные процессы конституируются как отражение действительности. Они раскрываются как гносеологический образ объектов познания, но выступают деятельно, в системе определенных мыслительных операций и действий, которые определяют функционирование и формирование этого гносеологического образа. Образ и мыслительные действия неразрывно, диалектически связаны, хотя и отличаются друг от друга. Мыслительные действия — это аналог практики в мышлении человека, а образ формируется в мыслительной деятельности как отражение объектов мысли. Наличие в познании подобной двуаспектности образа и действий ставит проблему анализа отношений, в которых находится конструктивная активность мышления и его образность. Это диктуется задачей последовательного проведения принципа отражения, которая предусматривает раскрытие логико-гносеологического механизма перехода в мышлении от мыслительных действий к образу реальности. Изучение такого механизма связано с анализом интериоризации практической деятельности в мыслительные действия и рассмотрением последних как средства моделирования действительности в ее необходимости и возможности.

МАРІЯ НІКОЛОВА

ФІЛОСОФСЬКИЙ СТРУКТУРАЛІЗМ І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЙОГО МАРКСИСТСЬКОЇ КРИТИКИ

Філософія структуралізму (К. Леві-Стросс, М. Фуко, Ж. Лакан, Р. Барт, Л. Себаг, П. Декс та ін.) виникає і набуває поширення як одна зі спроб буржуазної свідомості подолати світоглядно-методологічну кризу сучасного ідеалізму, виступаючи водночас реакцією на крайній ірраціоналізм та суб'єктивізм екзистенціалізму. Загальною тенденцією його розвитку були і є намагання надмірно широко екстраполювати природничонаукові структурні методи на соціально-гуманітарні науки. І на початку свого виникнення, і на зрілому етапі структуралізм прокладає собі шлях як суперечливий, теоретично і методологічно не оформлений, позбавлений цілісності конгломерат ідей, підходів, установок, що претендує на статус методології аналізу в соціально-гуманітарних науках. Варто тільки розширити межі застосування цих ідей, підходів, установок, і вони відразу ж набувають характеру філософської тенденції.

В ґносеологічному плані структуралізм абсолютизує деякі властиві сучасній науці процеси і тенденції у взаємодії між природничонауковим і гуманітарним знанням. Йдеться, по-перше, про запозичення з природознавства певними галузями суспільствознавства (лінгвістикою, етнологією, економікою та ін.) методів і прийомів дослідження. По-друге, про посилення інтегративних процесів у сучасній науці, зближення і кооперування природознавства і суспільствознавства в ряді пунктів. По-третє, про виникнення на цій основі низки таких категорій, як система, структура, організація, функція, управління, інформація та ін. І кінець кінцем особливе значення для виникнення структуралізму мало надмірне піднесення його теоретиками ролі структурних методів аналізу на противагу субстратно-змістовому та історико-описовому підходам у науковому дослідженні.

Розвиток математичної логіки, семіотики, математичної лінгвістики, кібернетики, теорії інформації, теорії систем, широке застосування таких методів, як моделювання, формалізація, алгоритмізація відкрили значні можливості для використання структурного підходу в суспільствознавстві. За прикладом структурної лінгвістики було досягнуто істотних результатів в структурному аналізі етнології, антропології і інших, близьких до них дисциплінах. Ці часткові успіхи застосування структурного підходу сприяли створенню ілюзій стосовно можливості з його допомогою розв'язувати мало не всі проблеми суспільствознавства. Філософський структуралізм найбільше повно втілює цю ілюзію, протиставляючи структурний підхід, як ніби-то «єдино науковий»,— історичному і субстратно-змістовому методам аналізу, з одного боку, і всьому «традиційному» гуманітарному знанню, з другого.

Поширення структуралізму супроводжувалось декларативними претензіями піднести гуманітарне знання до «справді наукового» рівня. Так, наприклад, лідер структуралізму Леві-Стросс звинувачує в

емпіризмі всю традиційну етнологію за її спроби ототожнити соціальну структуру з сукупністю емпірично спостережуваних соціальних відносин. Натомість соціальні структури проголошуються ідеальними моделями, а соціальні відносини — «зовнішньою оболонкою», за якою дослідник має розкрити незмінні символічні (формальні) структури суспільних відносин¹. Причому йдеться не про очищення сутнісного вираження реальних соціальних структур від конкретних емпіричних нашарувань, а про протиставлення «ідеальної моделі» суспільства його реальним відносинам. Леві-Стросс намагається довести, що соціальна структура є за своєю природою суто інтелектуальною структурою, структурою розуму, а соціальні інститути і індивідуальна поведінка людей — «часовими модальностями універсальних законів, в яких наявна несвідома діяльність розуму»². Отже, антиемпіризм обертається у Леві-Стросса метафізичним протиставленням реальних структур ідеальним, яким надається онтологічний статус моделі, а свідомі дії людей протиставляються «колективно-несвідомим» структурам поведінки.

Досліджуючи такі надбудовні елементи, як міфи, релігію, мораль та ін., Леві-Стросс вважає їх самостійними ізольованими утвореннями, «буттєвими» структурами, які функціонують самі по собі, автономно, незалежно від економічного базису. Нехтуючи об'єктивно соціально-економічною детермінацією надбудови, Леві-Стросс твердить, що соціальні і культурні структури є продуктами несвідомої активності людського розуму, який витлумачується по-універсалістському. Намагаючись пояснити причини цієї універсальності розуму (до неї Леві-Стросс зводить інваріантність та ізоморфізм структур духовної культури різних культур і цивілізацій), він вбачає її джерела в психофізіологічних функціях людського мозку, які тотожні у людей всіх часів. В свою чергу в тому, що людський мозок є частиною природи і, як такий, має підкорятись її загальним законам, Леві-Стросс намагається виявити загальність явищ надбудови, соціальних явищ загалом. Отже, можна певно говорити про хитання Леві-Стросса між ідеалізмом і вульгарно-механістичним біологізмом, про намагання підмінити плоским біологізмом історико-матеріалістичне розуміння суспільства, що дуже часто переходить у відвертий ідеалізм.

Проте, якщо Леві-Строссу властиві хитання між матеріалізмом і ідеалізмом, то його послідовники М. Фуко, Л. Себаг та ін. стоять на явно виражених ідеалістичних позиціях. Так, наприклад, Фуко, який намагається інтерпретувати історію європейської культури в дусі ідей Леві-Стросса, доходить висновку, нібито в основі людського знання, культури, індивідуальної поведінки лежить якась несвідома, безособова, незалежна від суб'єктів ідеальна структура — *episteme*³. Остання, будучи, на думку Фуко, пізнавальною системою, становить комплекс відносин, які зберігаються і трансформуються незалежно від пов'язаних з ними речей, існують незалежно від людини і її думок⁴. Епістема, вважає Фуко, детермінує соціальні явища — науку, культуру та ін. — саме як ідеальна субстанція.

Відверто релятивістськими і непозитивістськими є погляди Л. Себага, який гадає, що говорити про первинність суспільного буття сто-

¹ Lévi-Strauss Cl. *Anthropologie structurale*. — Paris, 1958, p. 333—335.

² *Ibid.*, p. 28, 69—76.

³ Див.: Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — М.: Прогресс, 1977.

⁴ Foucault M. *Quinzaine Littéraire*. N. du 15 mai, 1969.

совно суспільної свідомості безпідставно, і твердить, нібито в суспільстві неможливо відкрити такі сили, які відігравали б визначальну роль⁵. Себаг намагається довести, буцімто відмінність між «інфраструктурою» та «суперструктурою» (тобто між економікою, політикою та іншими відносинами) існує лише в свідомості, продукується нею, не маючи реально ніякого значення. Водночас він проголошує первинність логіки «щодо різних рівнів соціальної організації», вважаючи суспільну організацію продуктом людського інтелекту, здатного конструювати в кожний момент різні дані⁶. Відкидаючи історичну закономірність, Себаг доходить до цілком певно вираженого історичного ідеалізму та антимарксизму.

Філософські погляди більшості представників структуралізму в ряді пунктів мають позитивістське забарвлення, що дозволяє характеризувати їх як «новий» варіант позитивізму в суспільствознавстві. Подібно до «класичного» позитивізму структуралізм дуже часто намагається уникнути прямої відповіді на основне питання філософії, претендуючи стати «вище» від боротьби двох основних напрямів у філософії. Проте визначальними в ньому є ідеалістичні або вульгарно-матеріалістичні тенденції в інтерпретації суспільства і соціальної структури. Протиставляючи структурний підхід усім іншим методам аналізу, прибічники структуралізму намагаються механістично поширити його на всі галузі гуманітарного знання, перетворити у загальну, універсальну методологію.

Структурний аналіз, в тому ж вигляді, в якому він застосовується у лінгвістиці, структуралісти проголошують «наукою-лоцманом в галузі людського»⁷, намагаються перетворити його в «чарівну паличку», з допомогою якої нібито можливо з'ясувати сутність таких різноманітних і специфічних явищ, як система сімейно-родинних відносин, психіка, література, мистецтво, наука, культура, мова, мода та ін. В усіх випадках йдеться про використання та універсалізацію того самого інструментарію, про намагання повністю пояснити відмінні явища з допомогою однотипної схеми, що — незалежно від деяких безсумнівних спеціальнонаукових результатів — призводить до огрублення досліджуваних явищ, однобічності, неправомірного перетворення структурного методу в метафізичний абсолют. Неправомірність структуралістських екстраполяцій полягає в механістичному перетворенні структурної лінгвістики в універсальну методологічну модель, в навіязуванні цієї моделі всім соціальним системам. Як наслідок, усі соціальні структури зводяться до формальних мовних структур, а соціальні явища проголошуються формами знакових комунікацій.

Теза про ізоморфізм мовних та інших (економічних, психічних тощо) соціальних структур зближує усіх представників структуралізму, становлячи загальний філософсько-методологічний зміст цієї течії. Це дає підставу зробити висновок про своєрідний лінгвістичний, або знаковий, механіцизм, що характеризує антидіалектичну суть структуралізму. З другого боку, обертання реальної залежності між працею, матеріальним виробництвом і мовою як носієм свідомості засвідчує історичний ідеалізм структуралізму, характеризує його як своєрідний лінгвістичний (знаковий) ідеалізм в поясненні суспільних явищ.

Намагаючись вивести суспільствознавство на рівень об'єктивності, властивої точним наукам, структуралісти проголошують, що тільки

⁵ Se b a g L. *Marxisme et structuralisme*.— Paris, 1964, p. 125.

⁶ *Ibid.*, p. 144, 149, etc.

⁷ «Petit discours» à L'ORTF, *Recherches*, N. 3, 4, 1966, p. 7.

методологія структурного аналізу є «наукою за своїм духом»⁸. Єдиним способом досягнення наукової об'єктивності гуманітарного пізнання структуралісти вважають відшукання не спостережуваних в емпіричній дійсності несвідомих структур. У свою чергу, теоретичне охоплення таких структур, вважають прибічники структуралізму, вимагає повного абстрагування від конкретної даності свідомо діючої людини як суб'єкта історії і пізнання. Отже, наука про людину нібито можлива лише за умови, якщо людина буде цілком розчинена в безособових несвідомих структурах. Виходячи з таких установок, структуралісти ототожнюють закони функціонування природи і культури, твердячи, що вимога науковості неодмінно пов'язана з ліквідацією відмінності між природою і людиною: за аналогією з природничими науками, які абстрагуються від свідомості суб'єкта, що пізнає, соціальні науки, а також нібито мають абстрагуватись від свідомості і розглядати свій предмет як несвідому структуру, як природний об'єкт. Тим самим суспільні відносини набувають в структуралістській концепції природно-речового характеру. «Свідомість, — твердить Леві-Стросс, — постає перед нами як прихований ворог науки»⁹. У тому ж дусі М. Фуко намагається довести, що наука про людину існує тільки тоді, коли аналізується неусвідомлювані норми, правила, знакові групи¹⁰.

Запропоноване структуралістами зведення специфіки соціальних явищ до природно-об'єктивних процесів, нібито повністю позбавлених моменту суб'єктивності, фальсифікує дійсний стан речей, ігнорує елемент свідомої діяльності людей (соціальних класів, груп), яка неодмінно присутня в усіх соціальних процесах. Йдеться про цілком специфічну суб'єктивну сторону суспільних явищ, без урахування якої неможливо з'ясувати їх суті: соціальні відносини формуються в процесі взаємодії конкретно-історичних суб'єктів, в процесі практики суспільних класів і груп. Намагання редукувати духовні явища до природних, встановити між ними повний ізоморфізм обертається у структуралістів ігноруванням специфіки соціального.

Претензії структуралізму перебудувати все соціально-гуманітарне знання на основі структурного методу неодмінно призводять до антиісторизму, незалежно від декларацій деяких його теоретиків про «допустимість діахронних структур»¹¹ у вивченні закономірностей процесів розвитку. Прибічники структуралізму явно недооцінюють або ж цілком відкидають історичний підхід, діахронний аналіз, абсолютно зуючи водночас синхронно-структурний розгляд суспільних явищ. Соціальні феномени вивчаються структуралістами не в процесі розвитку, формування, а як ізольовані в просторі і позачасові структури. Для Леві-Стросса, наприклад, історія — це «метод, якому не відповідає певний об'єкт»¹², а історичний підхід проголошується «псевдо-методом». Історичні факти (і взагалі відбір фактів) проголошуються абстракціями, створюваними тими, хто бере участь в подіях, або істориками. Загальна історія, твердить Леві-Стросс, — це хаос і... «завжди історія для когось»¹³.

Особливо яскраво виражена антиісторична спрямованість структуралізму у М. Фуко, який розцінює історію як «загальну і пусту кате-

⁸ Lévi-Strauss Cl. Critères scientifiques dans les disciplines sociales et humaines.— Rev. internationale des sciences sociales, 1964, vol. 16, N 4, p. 580.

⁹ Ibid., p. 583.

¹⁰ Див.: Фуко М. Слова и вещи, с. 414—422.

¹¹ Lévi-Strauss Cl. La Pensée sauvage.— Paris, 1962, p. 103—115.

¹² Ibid., p. 347.

¹³ Ibid., p. 208.

горію зміни», а історизм — як «передсуд, котрий має стати предметом дослідження в археології людської думки»¹⁴. М. Фуко намагається довести, нібито будь-яке історичне пізнання — це або «невловима містика», або «знароддя апологетики» і що в усіх випадках історію слід перекреслити «на користь стабільності, на користь статичних логічних структур»¹⁵. Виходячи з таких позицій, М. Фуко у своїй «археології гуманітарних наук» дає опис окремих пізнавальних неусвідомлюваних структур («епістем») в певній послідовності, відмовляючись розглядати їх виникнення, розвиток, історичну зумовленість, перехід від однієї системи мислення до іншої. Нехтуючи історичним підходом, він зображає соціальні явища як застигли, позбавлені суперечностей і динаміки структури. Прогрес продуктивних сил, зміна суспільних відносин, поява і зникнення суспільних класів, розвиток суспільства загалом — все це залічується М. Фуко до «сумнівних галузей» науки про людину, тобто ігнорується.

Войовничий антиісторизм властивий і іншим представникам структуралізму (Ж. Лакан, Р. Барт, Ф. Солерс, Ж. Деріда). Незважаючи на деякі відмінності в їх концепціях, вони однаково розчиняють історію в серії замкнених, абстрактно-ізолюваних пізнавальних структур, в наборі «позачасових» мислительних конфігурацій.

Об'єктивно-науковий аналіз суспільних явищ за самою своєю суттю є діалектико-матеріалістичним, передбачає нерозривну єдність історичного і логічного, діахронного і синхронного, не абсолютизуючи жодного з цих принципів. Він дає можливість розкрити внутрішню суть соціальних явищ в процесі їх розвитку через боротьбу протилежностей, реалізуючи в конкретній єдності вимоги системно-структурного, функціонального і субстратно-змістового аналізу. Як свідчить історія пізнання, універсалізація кожного з наведених підходів, перетворення його в абсолют призводить до хибних філософських висновків. Характерним прикладом такої ідеалістичної однобічності і виступають метафізичні схеми структуралізму. Вони з необхідністю породжують нерозв'язні суперечності.

Зіткнувшись з тим фактом, що всяка спроба виділити людину як самодостатнє утворення, відокремити її від об'єктивованих предметно-наявних продуктів її діяльності є теоретично суперечливою, призводить до суб'єктивізму і волюнтаризму, структуралісти, досліджуючи етнографічні, культурні явища і зводячи їх до «неусвідомлюваних структур», впадають в іншу крайність: вони розривають діалектичне відношення «суб'єкт — соціальна структура» і повністю ігнорують суб'єктивність людини. Соціальні відносини відриваються від людини і протиставляються їй.

Теоретики структуралізму заперечують не лише право людини бути суб'єктом і об'єктом наукового пізнання, але і її місце як суб'єкта історії. Заперечується будь-яка можливість людини діяти самостійно і автономно, змінювати, регулювати і регламентувати соціальні структури. В людя структуралізм вбачає лише пасивних і слухняних «акторів», а суспільство зображається як механізм, позбавлений життєвості. Трагування структуралізмом феномену суспільності виступає як сучасний варіант фаталістичних концепцій суспільного прогресу. Що ж стосується спроб структуралістів «викорінити антропологію» і саме поняття суб'єкта, то вони дозволяють кваліфікувати дану філософ-

¹⁴ Foucault M. Réponse du cercle d'épistémologie.— Lettres Françaises.— P., 10—16 juillet, 1968, N. 1240.

¹⁵ Foucault M. L'Archéologie du savoir.— Paris, 1969, p. 14—15.

ську течію як сучасний різновид буржуазного теоретичного антигуманізму¹⁶.

Сучасний структуралізм, як і більшість нинішніх буржуазних філософських концепцій, змушений визначати свої позиції стосовно найвпливовішої суспільно-політичної та ідейно-філософської течії — марксизму-ленінізму. Чимало представників структуралізму, намагаючись надати своїм поглядам більш обґрунтованого і, зокрема, «переконливішого» вигляду, використовують окремі положення і ідеї основоположників марксизму-ленінізму і передусім К. Маркса. У цьому розумінні структуралізм не стоїть осторонь типової для сучасної буржуазної соціально-філософської думки «неомарксистської» спрямованості, характеризуючись, як одна з численних спроб «збагачення», «розвитку», «добудови» марксизму загалом або ж окремих його положень. Так, наприклад, Леві-Стросс неодноразово запевняв, що його аналіз міфології, релігії та ін. — це «спроба зробити свій внесок у марксистське дослідження надбудови»¹⁷. П. Декс, продовжуючи міркування Леві-Стросса стосовно того, що «історія є метод, якому не відповідає власний об'єкт», прагне видати дане, ідеалістичне по суті, положення за діалектико-матеріалістичне, твердячи, зокрема, що «думка, прокламована Леві-Строссом, досить важлива для сучасного діалектичного марксизму»¹⁸. Відзначимо, що за зверненнями до марксизму, як і за псевдомарксистськими деклараціями, криються спроби структуралістів використати авторитет і величезний вплив марксизму для власного утвердження і здобуття популярності.

Слід мати на увазі, що ставлення структуралістів до марксизму не має однорідного характеру. Можна виділити такі відносно відмінні позиції структуралістів стосовно марксизму. По-перше, спроби деяких структуралістів, зокрема Леві-Стросса, запозичувати ті або інші марксистські положення до арсеналу власної методології. По-друге, структуралістський антимарксизм, зокрема намагання М. Фуко, Л. Себага, П. Декса критикувати марксизм і використовувати методологію структуралізму в антикомуністичних цілях. По-третє, спроби деяких авторів, які іменують себе марксистами (Л. Альтюссер, М. Годельє); «збагачувати» марксизм ідеями структуралізму, перетлумачити його в дусі структуралізму.

Спільним для усіх названих установок стосовно марксизму є претензія відшукати в ньому «ненаукові», «ідеологічні», «суб'єктивно-гуманістичні» елементи. З цього боку більшість структуралістів намагається довести, нібито марксизм, особливо на сучасному рівні свого розвитку, поєднує два різнопорядкових і чужих один одному компоненти: ідеологічний, гуманістичний (тобто ненауковий) і структуралістський, тобто «власне науковий». Виходячи з такого штучного, невластивого марксизму розмежування, три наведені угруповання структуралістів або беруть деякі компоненти марксизму і включають їх в структуралістські побудови (Леві-Стросс), або на основі «ідеологічного» моменту взагалі відкидають марксизм (Фуко, Себаг, Декс), або ж намагаються «подолати» штучно сконструйовану дихотомію власного «бачення» марксизму через усунення «гуманітарно-ідеологічних» компонентів,

¹⁶ В такому ж дусі інтерпретується людина і в модерністській естетичці, зокрема, в «новому романі», «новому театрі», «новій критиці» та ін. Тут, як і в структуралізмі, на перший план виносяться анонімно функціонуючі абстрактні структури. Див.: Barthes R. *Essais critiques*.— Paris, 1964; *La degré zéro de l'écriture suivi des éléments de semiologie*.— Paris, 1969; *Le plaisir du texte*.— Paris, 1973.

¹⁷ Lévi-Strauss Cl. *La Pensée sauvage*, p. 173.

¹⁸ Dax P. *L'Aveuglement devant la peinture*.— Paris, 1971, p. 205.

претендуючи тим самим на «збагачення» марксизму з наукового боку (Альтюссер, Годельє).

Альофоу і омеого структуралістських оцінок марксизму виступають теоретичний антигуманізм і претензії на позаідеологічність. Починаючи від Леві-Стросса, структуралісти намагаються обґрунтувати позаідеологічний характер таких суспільних наук, як філософія, політекономія, соціологія та ін. М. Фуко прямо заперечує положення про те, що філософія неможлива без політичного вибору, що всяка думка буває «прогресивною» або «реакційною», тобто класово зумовленою, такою, що виражає класову ідеологію¹⁹. На думку Фуко, ідеологічне виявляється лише там і тоді, коли в науці виникають «суперечності, пустота, теоретичні дефекти, помилки»²⁰; він, як і більшість структуралістів, вважає ідеологію спотвореним відображенням дійсності, а ідеологічність гуманітарного знання — несумісною з наукою. «Деідеологізаторські» зусилля призводять Фуко до відвертих антимарксистських виступів. (Він, зокрема, залічує марксизм до ідейних течій ХІХ ст., намагаючись довести, нібито в наш час марксизм втратив це значення. Фуко намагається зобразити марксизм як «цілковиту докритичну наївність» тощо).

На відміну від М. Фуко з його відверто антимарксистськими інсинуаціями, деякі прибічники структуралізму використовують більш витончені, диференційовані фальсифікації марксистської теорії. Для П. Декса, наприклад, «аутентичні» ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса не мають «суб'єктивно-ідеологічного» характеру. Такі риси він приписує «сучасному радянському марксизмові». Структуралізм і тут відтворює типові для буржуазної ідеології прийоми «критики» і неприйняття марксизму, вдаючись до протиставлення один одному різних етапів його розвитку, зокрема, ленінізму — марксизму. З таких позицій П. Декс і деякі інші структуралісти претендують «захистити» К. Маркса і Ф. Енгельса, відновити «аутентичність» їх поглядів, які нині, мовляв, «догматизовані», перетворені в знаряддя ідеологічного виправдання політичних структур, «втратили дух науковості»²¹. В руслі цих претензій Декс намагається (посилаючись, зокрема, на лист Ф. Енгельсу, П. Лафаргу від 11 серпня 1884 р.) довести несумісність суспільно-політичного ідеалу марксизму з духом неупередженого наукового пошуку, твердячи, що людина, яка керується ідеалом, не може бути представником науки, оскільки в неї завжди є готові попередні рішення. Бажання втілити ці рішення в практику нібито виступають нездоланною перепоною об'єктивного осмислення наукових результатів.

Насправді Декс інтерпретує думки К. Маркса і Ф. Енгельса цілком довільно, по-фальсифікаторському. Його твердження про те, що кожний, у когो є ідеал, не може досліджувати дійсність науково, нічого спільного не має з марксистськими положеннями. Адже К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали необхідність науково обґрунтованого ідеалу, теоретично довели можливість побудови такого ідеалу, який заснований на об'єктивно-науковому аналізі соціально-історичної дійсності. Ідеал комунізму, — всебічно обґрунтований основоположниками марксизму ідеал робітничого класу, — це ідеал, отриманий з життя, розроблений на основі наукового аналізу тенденцій історичного розвитку людського суспільства. Такий ідеал не може стати на заваді науковому пізнанню, він — умова його дальшого розвитку і збагачення.

¹⁹ Фуко М. Слова и вещи, с. 421.

²⁰ Foucault M. L'Archeologie du savoir. p. 242—243.

²¹ Daix P. Op. cit., p. 206—209.

Спеціального розгляду потребують спроби Альтюссера і Годельє «збагатити» марксизм ідеями структуралізму, зокрема їх намагання «структуралізувати» історичний матеріалізм за допомогою очищення його від «ідеологічних», «ненаукових» компонентів, довести, нібито структуралізм «надає діалектиці наукового характеру». Щодо цього структуралістські «реформатори» марксизму продовжують загальну лінію Леві-Стросса на елімінацію з суспільствознавства суб'єктивно-людських, діяльнісно-творчих моментів як єдиний засіб перетворення соціально-гуманітарного знання в «об'єктивну науку». Істотним моментом тут виступає те, що Альтюссер й інші структуралісти, які іменують себе марксистами, намагаючись показати докорінну відмінність своїх «наукових» інтерпретацій марксизму від різного його «ідеологічного» трактування (відмежуватись від абстрактно-гуманістичних, суб'єктивістсько-волюнтаристських концепцій Ж.-П. Сартра, Р. Гароді та ін.), взагалі відкидають принцип гуманізму, історизму, ставлять під сумнів правомірність їх використання в марксистсько-ленінській теорії. Альтюссер у зв'язку з цим наполягає на «новому прочитанні» К. Маркса, висуваючи парадоксальну вимогу: «читати Маркса як не-марксиста». Таке «прочитання» прокламується як засіб «оновлення» марксистської теорії²².

Відзначимо, що в останньому випадку сама по собі правомірна реакція проти суб'єктивістських, абстрактно-антропологічних та ін. хибних тлумачень марксизму обертається іншою крайністю, яка не меншою мірою чужа і ворожа духові послідовного марксизму.

Отже, незважаючи на окремі конкретно-наукові успіхи, які дає застосування структурного методу в аналізі деяких груп соціальних явищ (Леві-Стросс, Лакан та ін.), його філософсько-методологічна універсалізація є за своєю суттю антидіалектичною і антиматеріалістичною. Все це засвідчує, що структурний метод і результати його застосування неспроможні замінити діалектико-матеріалістичної методології наукового аналізу суспільних явищ, як це намагаються довести прибічники структуралізму. Будь-яка абсолютизація ролі цього методу, спроби його протиставлення іншим науковим методам неминуче призводять до односторонніх помилкових висновків, теоретичного санкціонування антигуманізму.

Єдиним способом розв'язання тих суперечностей і парадоксів, на які постійно натрапляють структуралісти, є розкриття реальної діалектики відношення між суспільними відносинами (соціальними структурами) і індивідами, що діють в конкретно-історичних умовах. Свідоме застосування діалектико-матеріалістичної методології дозволяє з науковою достовірністю встановити, що суспільні відносини (структури) формуються, розвиваються і виявляються тільки через діяльність людей. «Соціолог-матеріаліст,— підкреслював В. І. Ленін,— що робить предметом свого вивчення певні суспільні відносини людей, тим самим вже вивчає і реальних осіб, з дій яких і складаються ці відносини»²³. «Досліджуючи дійсні суспільні відносини і їх дійсний розвиток», відзначає В. І. Ленін, соціолог-марксист досліджує «саме продукт діяльності живих осіб»²⁴. Проте цими надзвичайно важливими і плідними методологічними положеннями марксизму структуралісти нехтують.

²² Althusser L., Balibar E., Establet R. Lire le Capital, t. 2, Paris, 1965, p. 24.

²³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Повне збір. творів, т. 1, с. 395.

²⁴ Там же, с. 398.

Структуралістський варіант неприйняття суб'єктивізму насправді є своєрідним санкціонуванням в абстрактно-філософській формі реального виключення людини з активного і творчого управління справами суспільства за капіталізму. Структуралістські уявлення про позаісторичність соціальних структур, їх неподільне панування над людиною, їх внутрішньостатичну гармонію (без руху, динаміки, суперечності, тобто без джерела розвитку) призводять до реакційних, буржуазно-апологетичних соціально-політичних висновків.

* * *

Лейтмотив творчества теоретиків структуралізму (К. Леві-Стросс, Ж. Лакан, Р. Барт і др.) складають декларації про необхідність вивести соціально-гуманітарне знання на рівень об'єктивної науки. Цю задачу структуралізм претендує вирішити при допомозі неоправданно широкої екстраполяції системно-структурного підходу, оказавшогося в деяких частинних областях науки, на всю сукупність соціально-гуманітарного знання. Філософію структуралізму його сторонники намагаються видати за єдину можливу методологію соціально-гуманітарних досліджень, протиставляючи її традиційному гуманітарному знанню. При найближчому розгляді, однак, це філософське течення виявляється протирічливим, концептуально не оформленим, позбавленим цілості і завершеності конгломератом ідей, установок, підходів, ідеалістически абсолютизуючим деякі процеси і тенденції, властиві сучасному етапу розвитку науки.

Сучасний структуралізм, як і більшість буржуазних концепцій, вимушений визначати свої позиції по відношенню до марксизму — найбільш впливального суспільно-політичного і ідейно-філософського течення. В цьому питанні теоретики структуралізму демонструють досить різноманітний спектр поглядів: від спроб включити деякі марксистські положення в свою методологію (К. Леві-Стросс), спроб «обогачити» марксизм ідеями структуралізму (Л. Альтюссер, М. Годельє), до воїнствующого антимарксизму (М. Фуко, Л. Себаг, П. Декс). В цілому ж всі ці установки вращаються в межах искусственно сконструированной структуралістами дилеми собственого «визнання» марксизму, в відповідності з якою він якби поєднує два різнопорядкових і чуждих компонентів: ідеологічний, т. є. «ненауковий» і «собственно науковий», т. є. структуралістський. Загальним напрямком структуралістських фальсифікацій марксизму виступають претензії на «вненауковість», т. є. спроби елімінувати з марксистської теорії гуманітарно-ідеологічні компоненти во ім'я її «наукового обогачення».

Абсолютизація структурного підходу з необхідністю веде структуралістів до антисторизму, коли історія, історичне розвиток людини і культури неправомірно розглядаються в абстрактно-ізолюованих познавательних структурах і мислительних конфігураціях. Така установка перетворює структуралізм в теоретическе санкціонування антигуманізму, в «безсуб'єктну» доктрину, отрицающую право людини бути предметом науки.

В. М. НАЙДИШ

ДО КРИТИКИ ГНОСЕОЛОГІЇ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОГО ПОСТПОЗИТИВІЗМУ

(Про інтерпретацію розвитку наукового знання
в гносеології П. Фейєрабенда)

Одна з найхарактерніших рис тих процесів, які спостерігаються в англо-американській «філософії науки», — намагання критичного переосмислення деяких догматів теоретичної платформи логічного позитивізму. Та обставина, що логічний позитивізм виявився неспроможним бути програмою дослідження природи наукового пізнання, є нині чи не найбільш визнаною серед колишніх прихильників (і навіть засновників) логічного позитивізму. Звідси — спроби перегляду деяких вихідних принципів програми «радикального емпіризму» («антиметафізичної настанови» або зведення філософії до логічного аналізу «мови науки», протиставлення аналітичних і синтетичних істин, «контексту відкриття» і «контексту підтвердження» та ін.)¹.

Як результат, в середині 60-х років в англо-американській «філософії науки» склалася ситуація певного «ідейного вакууму». В такій атмосфері актуалізується потреба у виробленні уявлень про сутність процесу наукового пізнання, які б стосувалися тих питань, які логічний позитивізм або повністю нехтував, або всіляко містифікував. Відповідно до цих потреб в 60—70-і роки в англо-американській «філософії науки» оформляється так звана постпозитивістська течія, представники якої (Т. Кун, П. Фейєрабанд, І. Лакатос, С. Тулмін та ін.) намагаються розглядати такі питання.

Логічний позитивізм вважав своїм головним завданням вивчення синхронії знання, його статички, водночас відмежовуючись від генетичного аспекту науки, історії розвитку знання. Саме в цьому представники постпозитивізму вбачають головну хибу програми неопозитивізму як вона була сформульована членами Віденського гуртка, Берлінської школи, а потім модифікувалась в концепціях конвенціоналізму, фізикалізму, «лінгвістичного аналізу» та ін. Спільними для цих тенденцій є намагання перенести головний акцент у дослідженні пізнавальної діяльності на аналіз генетичного розвитку наукового знання. Це, безперечно, новий момент в англо-американській «філософії науки».

Відзначимо, однак, що одна справа — зафіксувати факт детермінації структури пізнання його історією, а зовсім інша справа — створити концепцію, в якій була б реалізована ідея послідовної раціональної реконструкції розвитку пізнавально-наукової діяльності. Тут необхідне свідоме застосування принципів, законів і категорій матеріалістичної діалектики; нехтування, або незнання матеріалістичної діалектики, підміна її електизмом, — що властиве представникам постпозитивізму загалом, — призводить до формулювання обмежених, суперечливих і паліативних моделей розвитку наукового знання.

Йдеться, зокрема, про те, що провідні теоретики історичної школи «філософії науки», претендуючи на подолання найбільш очевидних суперечностей логічного позитивізму, не без підстав критикують його концепції. Однак ця критика не зачіпає ідеалістичних світоглядно-методологічних засад позитивізму. Самі постпозитивісти висувають не менш

¹ Див.: The Legacy of Logical Positivism. Baltimore, 1969.

суперечливі й однобічні концепції, які, в «нетрадиційних» формах, відворюють світоглядно-методологічну неспроможність ідеалізму. Показовим прикладом щодо цього є спроба реконструкції історичного процесу розвитку наукового знання в концепції «теоретичного і методологічного плюралізму» П. Фейєрабенда — одного з відомих представників історичної школи «філософії науки», що справив значний вплив на формування її дослідницької програми². Проаналізуємо її докладніше, оскільки в радянській філософській літературі концепція Фейєрабенда, зокрема його гносеологія, ще не виступала предметом систематичного критичного дослідження³.

Зміст вихідних положень концепції П. Фейєрабенда формується внаслідок претензій на критичний аналіз історії розвитку емпіричної традиції в історії філософії і методології природознавства. Спинимось докладніше на особливостях цієї критики. В історичній еволюції емпіризму він вирізняє три етапи: емпіризм античності, класичний емпіризм XVII—XVIII ст. і логічний позитивізм ХХ ст. Саме в епоху класичного емпіризму, на основі досягнень фізичної науки Галілея і Ньютона, вважає П. Фейєрабєнд, були закладені підвалини того догматично-емпіричного, або позитивістського, розуміння взаємозв'язку теорії і досвіду, яке і тепер ще переважає серед природодослідників.

Логічний позитивізм ХХ ст., як відзначає П. Фейєрабєнд, — це лише «дуже формалізована версія радикального емпіризму»⁴, якій властиве те, що вона тільки два типи теорій вважає прийнятними для наукового пізнання. Перший тип — це такі теорії, які вже вживались стосовно даної предметної області. Другий тип — це теорії, які сумісні з першими на тій же предметній області. Для дотримання ж вимоги сумісності слід, щоб терміни в теоріях використовувались у тому самому значенні. Більше того, логічний позитивізм вважає, що де і коли б цими термінами не послуговувалися в майбутніх теоріях, вони завжди мають вживатися з тим самим значенням.

Отже, Фейєрабєнд не розкриває дійсних методологічних хиб логічного позитивізму, вважаючи, нібито вони зосереджені лише у двох критеріях, які притаманні процесові наукового теоретизування: вимозі

² Концепція П. Фейєрабенда викладена в таких його працях: Feysrabend P. *Explanation, Reduction and Empiricism*.— In: «Minnesota Studies in the Philosophy of Science», vol. III, Minneapolis, 1962; Feysrabend P. *Problems of Empiricism*.— In: «Beyond the Edge of Certainty». New York, 1965; Feysrabend P. *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*.— In: «Minnesota Studies in the Philosophy of Science», vol. IV. Minneapolis, 1970; Feysrabend P. *Consolations for the Specialist*.— In: «Criticism and the Growth of Knowledge», Cambridge, 1970; Feysrabend P. *Problems of Empiricism. Part II*.— In: «The Nature and Function of Scientific Theory». Pittsburgh, 1970; Feysrabend P. On the Critique of Scientific Reason.— In: «Method and Appraisal in the Physical Sciences». Cambridge, 1976; та ін.

³ Марксистський аналіз поглядів представників історичної школи «філософії науки» міститься в працях: Маркова Л. А. Проблема революції в історії науки.— *Вопросы философии*, 1965, № 9; Акурин И. А., Мамчур Е. А. Логика открытия или психология исследования?— *Вопросы философии*, 1972, № 8, Легостаев В. М. Философская интерпретация развития науки Томаса Куна.— *Вопросы философии*, 1972, № 11; Лекторский В. А. Философия, наука, «философия науки».— *Вопросы философии*, 1973, № 4; Никифоров Л. А. Методологическая концепция П. Фейєрабенда.— *Вопросы философии*, 1976, № 8; Порус В. Н. «Структура научных революций» и диалектика развития науки.— *Философские науки*, 1977, № 2; Порус В. Н., Черткова Е. Л. Концепция эволюции науки С. Тулмина.— *Философские науки*, 1978, № 5; Родны й Н. И. Проблема научной революции в концепции развития науки Т. Куна.— В кн.: *Концепция науки в буржуазной философии и социологии*.— М.: Наука, 1973, а також в працях В. С. Швирьова, В. Л. Гінзбурга, А. Є. Левіна, Б. С. Грязнова, В. М. Садовського, Б. М. Кедрова та ін.

⁴ Feysrabend P. *Problems of Empiricism*, p. 163.

сумісності (іноді він її ще називає вимогою виведення) і вимозі інваріантності значення (іноді він її називає вимогою стабільності). П. Фейєрабенд вважає, що принциповою основою вимоги інваріантності значення є хибні уявлення про те, що «мова спостереження» може мати теоретично нейтральну, незалежну інтерпретацію, а вимога сумісності, аналогічно, є прямим наслідком хибного принципу редукціонізму, також однієї з наріжних догм логічного позитивізму.

П. Фейєрабенд намагається на конкретному історико-науковому матеріалі показати, що в науковому пізнанні нові теорії не пов'язані зі старими так, як це передбачено вимогами сумісності і інваріантності значення. І, зокрема, доходить висновку, що сформульовані логічними позитивістами критерії сумісності і інваріантності значення достатньо адекватно репрезентують відношення лише між найпростішими емпіричними узагальненнями типу « $\forall x S \in P$ ». Але вже на рівні науково-теоретичного мислення для таких пізнавальних структур, як аристотелівська теорія руху, «теорія імпетуса», ньютонівська небесна механіка, максвеллівська електродинаміка, теорія відносності і квантова теорія, ці критерії непридатні. Основний висновок П. Фейєрабенда полягає в тому, що доктрина емпіризму, і зокрема логічного позитивізму, недосконала, вона містить неадекватні вихідні припущення і має розглядатися лише як одна з можливих «космогонічних гіпотез відносно зв'язку між людиною і універсумом»⁵, яка принципово аж ніяк не ліпша за інших аналогічних гіпотез.

Щодо критики П. Фейєрабендом гносеологічної доктрини емпіризму, і, зокрема, логічного позитивізму, зазначимо, що вона багато в чому виправдана. Він має рацію, коли підкреслює обмеженості логічного позитивізму в розумінні природи досвіду (у зведенні його до «нейтральної мови спостереження»), у нехтуванні важливою роллю змістових теоретичних передпосилко пізнання, в гіпертрофуванні важливості і методологічного значення вимог сумісності, інваріантності змісту термінів різних наукових теорій та ін. Проте П. Фейєрабенд не піднімається до критичного перегляду ідеалістичних загальносвітоглядних засад емпіризму і логічного позитивізму. Його критика не зачіпає такі філософсько-світоглядні настанови логічного позитивізму, як вузький сцієнтизм, нехтування соціальною природою науки, споглядальність і водночас заперечення принципу відображення, нехтування суспільною практикою як основою пізнання, «гносеологічна робінзонада» та ін. Причина цього полягає в тому, що він не долає метафізично-ідеалістичної обмеженості сучасної буржуазної гносеології, лише намагається обґрунтувати «альтернативну» щодо емпіризму «космогонічну гіпотезу», виходячи із засад того ж емпіризму. Це спричинює спотворене трактування реальної історії пізнавально-наукової діяльності.

Обґрунтування власної методологічної концепції П. Фейєрабенд починає з того, що намагається переформулювати завдання, цілі і зміст позитивістської «філософії науки» за допомогою розширення вихідної емпіричної основи позитивістських моделей функціонування пізнавальної діяльності, тобто підключаючи до неї історію науки (насамперед історію природничих наук). Логічний позитивізм, пише П. Фейєрабенд, завжди убачав завдання філософа в раціональній реконструкції і поясненні теорій, методів, понять, які вже вироблені в науці, по-рабському слідував за науковими досягненнями і тому не міг виконувати ніякої евристичної функції. Настав час, вважає він, змінити такий стан справ у «філософії науки», для чого слід «замінити чудові, але непотрібні

⁵ Ibidem, p. 215.

формальні повітряні замки докладним вивченням головних джерел в історії науки».⁶

Слідом за К. Поппером і Т. Куном П. Фейєрабенд визнає нерозривність теорії і досвіду, а також вирішальну роль теорії стосовно даних спостереження. Якщо логічний позитивізм, відзначає він, виходив з того, що тільки терміни спостереження володіють значенням, а теорії самі по собі ніякого значення не мають і отримують інтерпретацію лише за допомогою поєднання з певною «нейтральною мовою спостереження», то згідно з його позицією «значення термінів спостереження зумовлені теоріями, з якими вони пов'язані. Значення ж теорії не залежні від спостережень; твердження спостереження безглузді, якщо вони не пов'язані з теоріями... Тому інтерпретації потребує не теорія, а терміни спостереження»⁷. Але тут ми подибуємо нову крайність. П. Фейєрабенд заперечує навіть відносну самостійність, автономію досвіду стосовно теорії і формулює абстрактно-радикальну позицію: значення термінів спостереження залежить від їх теоретичних контекстів цілком і повністю. Інакше кажучи, з погляду Фейєрабенда виходить нібито теоретичні передумови пізнання, беручи безпосередню активну участь в процесі пізнання, вичерпують собою весь зміст людського знання, все значення термінів мови (наукової і повсякденної) і забезпечують безпосередню інтерпретацію змісту чуттєвого досвіду індивіда. Фетишизувавши теоретичну активність суб'єкта, П. Фейєрабенд для того, щоб не збитись на відверто соліпсистські позиції, намагається з'ясувати ту основу, яка забезпечує взаємозв'язок чуттєвого і раціонального в пізнанні. Відомо, що об'єктивним фундаментом такої єдності є суспільно-історична практика, на основі якої відбувається відображення в свідомості людини загальних, універсальних зв'язків і відношень матеріальної дійсності як певних форм мислення, засобів раціонального освоєння світу, які в кожному конкретному акті чуттєвої взаємодії людини зі світом узагальнюють дані спостереження, досвіду і тим самим асимілюють їх у системі наявного теоретичного контексту.

Оскільки П. Фейєрабенд ігнорує цю загальну основу відповідності мислення і буття, він вводить в свою гносеологію різноманітні паліативні концептуальні форми опосередкування суб'єкта та об'єкта. Для цього він, зокрема, звертається до так званої «прагматичної теорії спостереження», яка розроблялась логічними позитивістами в 30-х роках, а також формулює тезу про «високорівневі засади теорії».

Згідно з «прагматичною теорією спостереження» терміни, що описують дані чуттєвого досвіду, мають конвенційний характер, тобто їх значення нібито залежить від тієї теорії, яку дослідник у даних умовах вважає найприйнятнішою. Але якщо логічні позитивісти вважали, що такою основою може бути лише одна теорія (яку вони розуміли як систему беззмістовних комунікацій між «термінами спостереження»), то П. Фейєрабенд вважає цілком можливим і навіть необхідним ввести в концепцію природи наукового знання принцип проліферації (розмноження) теорій. Оскільки, як гадає він, фіксація і опис кожного окремого факту залежить від певної теорії, то це нібито означає, що існують факти, які можуть бути виявлені лише за допомогою формулювання альтернативних теоретичних схем і які стають недійсними, коли відповідні альтернативні теоретичні схеми елімінуються. Інакше кажучи, з погляду П. Фейєрабенда, процес наукового пізнання — це співіснування і конкуренція низки альтернативних теоретичних конструкцій; кожна з

⁶ Feysrabend P. Philosophy of Science: A Subject with a Great Past.— In: «Minnesota Studies in the Philosophy of Science», vol. V. Minneapolis. 1970, p. 183.

⁷ Feysrabend P. Problems of Empiricism, p. 213.

них має свій специфічний емпіричний базис. Розвиток наукового знання обмежується тільки одержанням пайповнішого співвідношення теоретичних, концептуальних структур з фактами (лише таким чином нібито можна всебічно перевірити процес теоретизування на його відповідність досвіду). За Фейерабеном, єдиний шлях такої перевірки є одночасно і засобом виявлення всіх фактів даної предметної області. Вимога «теоретичного плюралізму» в моделі розвитку наукового знання П. Фейерабена полягає в конструюванні цілої системи внутрішньо несумісних, але таких, що частково перехрещуються на спільній предметній області теоретичних концептуальних схем. Можливість повсякчасно конструювати теорію, згідно з П. Фейерабеном,— це нібито визнання діяльного, творчого характеру наукового пізнання, головний чинник його розвитку.

Інший чинник, з допомогою якого П. Фейерабенд намагається забезпечити співвіднесення теорії і досвіду, шукається ним під час формулювання тези про «високорівневі засади теорії», в межах... самої теорії. Відзначимо, що Фейерабенд взагалі неправомірно широко розуміє природу теорії. Поняття «теорія», пише він, я вживаю «в широкому значенні, яке містить в собі звичайні переконання (наприклад, міф про одвічне повторення), релігійні переконання і таке інше. Коротко кажучи, будь-яка досить загальна точка зору стосовно фактичного стану справ буде вважатися теорією»⁸. При такому доволно розширеному розумінні природи теорії зникає якісна межа між власне теорією як формою організації знання і формою мислення, яка відображає цілісну систему загальносуттєвих зв'язків в певній сфері дійсності і тим «пізнавальним фоном» теорії, що містить у собі суб'єктивно-ціннісні передумови пізнання і сприяє її формуванню та розвитку. Такий теоретико-методологічний фон пізнання Фейерабенд також відносить до теорії, називаючи її «високорівневими засадами». Серед таких «засад» центральне місце, на його думку, посідає «власна онтологія теорії» дослідника, його суб'єктивне «бачення світу». З тих функцій, якими Фейерабенд наділяє «власну онтологію теорії», можна зробити висновок, що роль останньої виконує така логічна структура знання, як картина світу (окремої науки чи цілої галузі наук). Проте в даному випадку суть справи полягає не в тому, включати картину світу в структуру теорії чи не включати, а в самому розумінні характеру зумовленості її (картини світу) змісту. Фейерабенд неправомірно абсолютизує роль суб'єктивно-ціннісних моментів у змісті картини світу і водночас абстрагується від його об'єктивних елементів, суб'єктивізуючи тим самим «онтологічні засади теорії», трактуючи кожен теорію лише як несумісну з іншими альтернативними теоріями (тому вона нібито має свою власну онтологію, яка, в свою чергу, також цілком несумісна з «онтологіями» інших теорій). Така одна із головних хиб його релятивістської концепції.

Виходячи з таких світоглядно-методологічних засад, Фейерабенд робить суб'єктивістський висновок, що плюралістичні за своєю структурою як теоретичний рівень знання, так і засоби «бачення світу» і методологічні рецепти стосовно його пізнавального освоєння. На практиці це означає суб'єктивістську тезу, ніби кожна концептуальна конструкція призводить до повної трансформації картини світу і світогляду, тобто, що кожна людина має настільки «своє», власне бачення світу, що воно нібито цілком несумісне з тим, як сприймають дійсність всі інші люди.

Ця, соліпсистська по суті, позиція є прямим наслідком тієї відзначеної вище обставини, що Фейерабенду так і не вдалося знайти об'єктивну

⁸ Ibidem, p. 219

основу єдності теорії і досвіду, чуттєвого і раціонального. Нехтуючи принципом практично-відображальної природи пізнання, він неправомірно тривіалізує розв'язання цих проблем в напрямі суб'єктивного ідеалізму. «Наукові теорії, — пише він, зокрема, — є засобами бачення світу; їх прийняття зачіпає наші найбільш загальні переконання і очікування, а тим самим і наш життєвий досвід і наше поняття реальності. Ми можемо сказати: те, що розглядалось свого часу як «природа», є нашим власним продуктом в тому значенні, що всі властивості, які приписувались їй, спочатку були винайдені нами, а потім використані для привнесення порядку в те, що нас оточує»⁹. Фетишизуючи активність теоретичного мислення, Фейєрабенд ігнорує те, що властивості, які він має на увазі, — не довільний продукт людського розуму, а відображені властивостей, зв'язків і відношень самої об'єктивної реальності. Нехтуючи принципом об'єктивності змісту наукового знання, він все ж намагається обґрунтувати свою модель розвитку наукового знання.

«Реконструкцію» розвитку наукового пізнання Фейєрабенд намагається здійснити, спираючись головним чином на критику найпоширенішої тепер в англо-американській «філософії науки» кунівської концепції наукових революцій. Він висловлює недовіру до поняття про «нормальну науку», яка у Куна означає етап еволюційного розвитку наукового знання в період між науковими революціями. Істотною хибістю в змісті цього поняття, вважає Фейєрабенд, є те, що Кун, з одного боку, постулює авторитарний характер «нормальної науки» (маючи на увазі пізнавальну діяльність, яка не спрямована на пошук чогось нового, що б виходило за межі парадигми), а, з другого боку, нормальна наука все ж породжує альтернативи даній парадигмі. «Якщо нормальна наука насправді так монолітна, як її зображує Т. Кун, то звідки з'являються конкуруючі теорії?», — риторично запитує П. Фейєрабенд¹⁰⁻¹¹. У концепції Т. Куна його не влаштовує, по-перше, те що згідно з Куном моністична нормальна наука бажана і «співзвучна психології» вченого, а так звана плюралістична, наука і наука в стані кризи — небажана, по-друге, кунівська теза про те, що наукова революція — це лише фаза, яка приводить до нормальної науки, і тільки нормальна наука лишається метою наукової пізнавальної діяльності, по-третє, думка Куна про те, що кризи в науці може не бути, якщо попередня теорія сформульована з усіма застереженнями заходами. При цьому головною хибістю концепції Т. Куна П. Фейєрабенд вважає його переконаність у тому, що наука — це насамперед нормальна наука, а наукові кризи і революції — це тимчасове скрутне становище в розвитку нормальної науки, якого слід позбутися якомога швидше.

У полеміці Фейєрабенда з Куном виразно помітна конкуренція двох побічних підходів до процесу історичного розвитку науки.

Йдеться, зокрема, про те, що Т. Кун, претендуючи на подолання суперечностей логічного позитивізму, а також попперівської «логіки наукового відкриття», неправомірно підмінює вивчення об'єктивної основи логічно-теоретичних передумов історичного генезису наукового знання дослідженням його суб'єктивних ціннісно-психологічних передпосилок. Звідси — хибність кунівських уявлень про наукову революцію як про суто ірраціональний процес: перехід науки від однієї парадигми до іншої, гадає Кун, має прийматись науковою громадськістю на віру, подібно до релігійного «кодкровення».

Фейєрабенд намагається спростувати кунівське трактування парадигми і нормальної науки тим же зверненням до історії науки. Він ана-

⁹ Feyerabend P. Explanation, Reduction and Empiricism, p. 29.

¹⁰⁻¹¹ Feyerabend P. Consolations for the Specialist, p. 206.

лізує, зокрема, стан теоретичної фізики в другій половині XIX ст., тобто в період, який передував революції у фізиці, що почалася на межі XIX—XX ст., і доходить висновку, що для цього («нормального», за Куном) періоду розвитку фізичного пізнання було властиве суперництво трьох «парадигм», трьох альтернативних теоретичних схем: механіки, теорії теплоти і електродинаміки, і тільки «їх активна взаємодія сприяла занепадові класичної фізики».¹² Це означає, висновує Фейерабенд, що нормальна, або моністична, наука зовсім не обов'язково має передувати науковій революції. «Нормальні періоди,— пише він,— якщо вони взагалі існували, не можуть продовжуватись дуже довго і не можуть поширюватись над великими областями».¹³

Проте цей приклад і висновки Фейерабенда не відповідають дійсному стану справ. Річ у тім, що всі ті фізичні теорії, про які пише він, перебувають у відношенні не координації, а субординації. І теорія теплоти, і електродинаміка формувались і розвивались як теоретичні схеми, що описують свій предмет на основі принципів більш загальної фундаментальної системи знання — механіки Ньютона. Термодинаміка і електродинаміка виступали як часткові теоретичні схеми в межах класичної механіки, яка і зумовлювала моністичний характер фізичної науки в період, що передував революції у фізиці в кінці XIX — на початку XX ст.

Всупереч фактам Фейерабенд все ж намагається повністю позбутися уявлення про моністичний характер розвитку наукового знання. Звідки ж тоді походить «міф» про нормальну або моністичну науку? — запитує він. Відповідь на це питання він зводить до того, що розвиток наукового знання задовольняє не тільки вимозі проліферації теорій, але й водночас вимозі настійності вченого у обстоюванні тієї альтернативної теоретичної схеми, яку він пропонує. Те, що Т. Кун називає «нормальною наукою», вказує Фейерабенд, — це лише гіпертрофування одного з двох моментів розвитку процесу пізнання: моменту настійності вченого у обстоюванні теоретичної схеми. «Взаємодія між настійністю і проліферацією є істотною рисою дійсного розвитку науки»,¹⁴ — твердить він, вважаючи, нібито цей процес взаємодії лежить в основі зміни наукових теорій. За такого підходу утвердження однієї альтернативної теоретичної схеми не означає її тривалого панування: вона нібито відразу породжує нову серію альтернативних теорій і, отже, наука постійно перебуває у стані конкуренції множини альтернативних побудов. Причому, коли перемагає одна альтернативна теорія, це не означає, що всі інші були непотрібними або даремними. Кожна із альтернатив допомагає виділити відповідний аспект предметної області, елемент досвіду, реалізує певний напрям розв'язання проблеми і тим самим робить свій внесок у формулювання тієї теорії, яка в кінцевому підсумку і перемагає.

Цю гіпертрофовану релятивістську ідею теоретичного плюралізму Фейерабенд поширює і на галузь методологічної рефлексії, твердячи про те, що не існує і не повинно існувати також моністичних філософсько-методологічних концепцій розвитку наукового знання. Більше того, нібито навіть у межах тієї самої методологічної концепції можна (і слід) давати різні несумісні інтерпретації одному пізнавальному феномену.

Такий «методологічний анархізм» може бути яскраво продемонстрований на суб'єктивістському розумінні Фейерабендом природи наукової

¹² Ibidem, p. 208.

¹³ Ibidem, p. 207.

¹⁴ Ibidem, p. 209.

революції, коли він намагається довести, що оцінка певного явища в сфері наукового пізнання залежить від того, яку рису цього явища ми вважаємо за вихідну. Наприклад, якщо трактувати головну ознаку наукової революції як співіснування низки альтернативних теорій в даній науці (що, зокрема, робить Т. Кун), то тоді, згідно з вимогою проліферації, наука, по суті, постійно перебуває в стані революції. При такому підході до цього питання Фейерабеном і робиться цілком суб'єктивістський висновок, що «в науці бойове гасло повинне бути: Революція постійно!»¹⁵. Характерна особливість такого тлумачення розвитку науки, вважає П. Фейерабенд, полягає в тому, що цей розвиток уявляється як не детермінований об'єктивними закономірностями природи і суспільної практики і такий, що не має логічної визначеності, оскільки визначальними інгредієнтами наукової діяльності нібито є суб'єктивно-ціннісні, ірраціональні передумови. «Ідея про те, що наука може і має регулюватись згідно з деякими фіксованими правилами і що її раціональність полягає в відповідності таким правилам, є нереалістичною і хибною»¹⁶, — твердить він. Відповідно до цього іншим формулюванням природи наукових революцій є таке ж суб'єктивістське твердження, що в науці «революції — це зовнішній вияв зміни нормальної компоненти, яка не може бути пояснена ніяким раціональним засобом»¹⁷ і зумовлена випадковими і зовнішніми щодо науки чинниками, наприклад психологічними. Зрештою наукова революція, за П. Фейерабеном, це такий зовнішній вияв, який не спричинений ніякими глибокими структурними змінами. «Це — лише зміна інтересу і гласності»¹⁸.

Як бачимо, в розумінні природи наукових революцій Фейерабенд намагається слідувати центральній ідеї своєї суб'єктивістської концепції — ідеї теоретичного і методологічного плюралізму, тобто довільного конструювання альтернативних методологічних позицій щодо того самого предмета пізнання. Звідси ж походить і його висновок про розмаїття можливостей в трактуванні розвитку наукового знання відповідно до суб'єктивних вподобань дослідника. Безперечно, що таке плюралістичне, довільно суб'єктивізоване розуміння природи наукових революцій не може відігравати позитивної методологічної ролі ні щодо емпіричного опису і класифікації наукових революцій, що спостерігалися в історії природничих і гуманітарних наук, ні стосовно розробки адекватної цілісної концепції їх природи, ні в прогнозуванні дальшого розвитку наукового знання. Цей приклад показує також, що претензії Фейерабена на створення евристичної концепції розвитку наукового знання цілком безпідставні.

Слід, однак, відзначити одну показову деталь: при всій своїй суперечності, подекуди навіть скандальній екстравагантності, концепція Фейерабена становить певний інтерес з того погляду, що її автор майже доводить до логічного кінця вихідні світоглядно-методологічні принципи новітньої англо-американської «філософії науки», що є однією з причин формулювання низки претензійних тез, які демонструють головні хиби всього цього філософського напрямку. До цих хиб передусім належать ігнорування принципу суспільно-практичної природи наукового знання, принципу відображення, нерозуміння природи відносної і абсо-

¹⁵ Feyerabend P. Problems of Microphysics.— In: «Philosophy of Science Today», New York — London, 1962, p. 147.

¹⁶ Feyerabend P. Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge, p. 91.

¹⁷ Feyerabend P. Consolations for the Specialist, p. 214.

¹⁸ Ibidem, p. 209.

лютною істини і намагання взагалі відмовитись від уявлення про істину, ідеалістична абсолютизація теоретичної активності суб'єкта і протиставлення її чуттєвому досвіду та ін.

Водночас розглянута «анархістська епістемологія» містить у собі, так би мовити, і власне фейерабендівські фальсифікації. Передусім фейерабендівська ідея «теоретичного і методологічного» плюралізму, незважаючи на неодноразові заяви її автора про близькість її до діалектичного й історичного матеріалізму, нічого спільного з матеріалістичною діалектикою не має. Це цілком очевидно випливає з вищенаведеного. Крім того, низка вихідних теоретичних припущень Фейерабенда неадекватно відображує особливості процесу розвитку пізнавально-наукової діяльності. Насамперед це стосується принципу проліферації (розмноження) і вимоги несумісності альтернативних теоретичних конструкцій.

В науковій практиці спостерігається якісна різниця між фундаментальною науковою теорією, яка логічно відтворює істотні зв'язки і відношення цілісної предметної галузі (у фізиці, наприклад, класична механіка) і її частковими теоретичними схемами (стосовно класичної механіки — акустика, гідродинаміка, небесна механіка та ін.), які відтворюють структуру підсистем зв'язків у межах цієї більш загальної предметної області. Цією якісною різницею Фейерабенд нехтує, що і призводить до підміни субординаційного відношення фундаментальної теорії і її часткових теоретичних схем уявленням про координаційне відношення всіх взагалі теоретичних конструкцій. Така підміна породжує ілюзію, начебто розвиток наукового знання здійснюється за допомогою розмноження не пов'язаних в деяку єдність наукових теорій («теоретичний плюралізм»). Але оскільки предметна область теорії завжди становить «єдність різноманітного» (К. Маркс), то необхідною вимогою адекватної концепції розвитку наукового пізнання є врахування інтегративного моменту множини теоретичних формулювань, який відображається в логічних основах фундаментальної наукової теорії. Але саме цієї вимоги в своїй концепції П. Фейерабенд не дотримується.

До того ж, уявлення про несумісний характер альтернативних теорій також є наслідком нехтування якісною різницею між фундаментальною науковою теорією і її частковими теоретичними формулюваннями. Альтернативні теорії несумісні лише тією мірою, якою кожній з них відповідає свій, якісно специфічний фрагмент об'єктивної дійсності, і водночас сумісні, оскільки істотні риси всіх цих фрагментів зумовлені єдиним чинником — функціонуванням усіх цих фрагментів у цілісній системі зв'язків матеріального світу, який і є єдиною предметною областю загальної фундаментальної теорії. І тому абсолютної несумісності альтернативних теорій не існує; їх сумісність детермінується логічними основами фундаментальної наукової теорії, яка містить ці альтернативні теоретичні схеми як свої підпорядковані моменти.

Підсумовуючи, відзначимо, що постпозитивізм не є якісно новою фазою в розвитку «філософії науки», як це стверджують його представники, зокрема Фейерабенд. Теоретики постпозитивізму залишають без змін вихідні положення ідеалістичної гносеології, її хибні світоглядно-методологічні установки. Якщо логічний позитивізм абсолютизував чуттєвий досвід і ігнорував надемпіричний зміст знання, то постпозитивізм фетишизує теоретичну активність суб'єкта; якщо каменем спотикання для логічного позитивізму була проблема інтерсуб'єктивності, то постпозитивізм, ігноруючи соціально-практичну природу суб'єктивно-ціннісних чинників пізнавального процесу, ірраціоналізує процес пізнавальної діяльності.

Що ж стосується розширення емпіричної бази англо-американської «філософії науки», намагань враховувати дані історико-наукових досліджень, то воно, хоч і викликало її певну переорієнтацією (спроба врахувати соціологічні, психологічні та інші чинники, що впливають на процес наукового пізнання), водночас виявилось недостатнім для створення адекватних реальній науковій практиці методологічних концепцій розвитку наукового пізнання.

Створення таких концепцій можливе лише на ґрунті матеріалістичної діалектики, яка становить узагальнення історичних закономірностей розвитку практичного перетворення і пізнання світу. В такому своєму змісті у філософії максимізму-ленінізму діалектика виступає не тільки як теорія розвитку, але і як логіка та теорія пізнання. А ті галузі знання, з яких має скластися матеріалістична теорія пізнання і діалектика, як відзначав В. І. Ленін, не вичерпуються лише історією науки¹⁹. Історія науки належить до них (П. Фейєрабенд і інші постпозитивісти звертаються лише до історії природознавства, що ще більше звужує емпіричну основу їх досліджень) лише як один з багатьох складових компонентів.

* * *

В статті аналізується концепція розвитку научного знання одного із представителів новітньої англо-американської «філософії науки» П. Фейєрабенда. В качестве исходных абстракций логической реконструкции развития научного знания он выдвигает «принцип пролиферации» (размножения) теорий и «принцип твердости» в отстаивании сконструированных альтернативных несовместимых теорий. Абсолютизируя роль субъективно-ценностных элементов в структуре теоретических предпосылок познавательной деятельности, Фейєрабенд формулирует тезис о «теоретическом и методологическом плюрализме», в соответствии с которым методолог не должен связывать себя с определенными устойчивыми методологическими позициями, отстаивая относительно одного и того же познаваемого явления ряд альтернативных методологических концепций. В соответствии с этими субъективно-идеалистическими установками П. Фейєрабенд дает такую интерпретацию природы научных революций, при которой революция — это случайное осознание научным сообществом изменения «нормальной компоненты науки», которое может иметь место, а может и не иметь места, в зависимости от множества внешних для науки факторов.

Один из основных недостатков фейєрабендовской концепции «теоретического и методологического плюрализма» состоит в том, что в ней игнорируется качественное различие между фундаментальной научной теорией, логически воспроизводящей существенные связи и отношения целостной предметной области, и ее частными теоретическими схемами, отражающими структуру подсистем внутри такой общей предметной области фундаментальной теории. Это и приводит к подмене представления о субординационном отношении фундаментальной теории и ее частных теоретических схем — представлением о координационном отношении эквивалентных по своей познавательной значимости теорий, порождая в конце концов иллюзию, что развитие научного знания осуществляется посредством пролиферации не связанных в единство альтернативных теорий.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Філософські зошити.— Повне зібр. творів, т. 29, с. 296.

КОНФЕРЕНЦІЯ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЕСТЕТИКИ

В сучасних умовах особливо зростає значення марксистсько-ленінської філософії для теоретичного обґрунтування художньої творчості, осягнення всіх сторін мистецтва в їх органічній єдності. Як зазначено в партійних документах, нині збільшення темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення продуктивності праці значною мірою залежать від рівня розвитку духовної культури радянських людей, їх моральних якостей та переконань, естетичних поглядів і художніх смаків. Марксистсько-ленінська філософія покладана забезпечувати найефективнішу взаємодію всіх специфічних складових частин соціалістичної культури. Особливого значення набувають взаємозв'язки філософії і мистецтва, оскільки в центрі і філософських, і художніх шукань завжди була і залишається людина, проблема місця її в суспільстві, сенсу життя. Через філософське, світоглядне багатство мистецтва, перетворене в естетичне переживання світу, відбувається піднесення і розвиток духовних потреб людини соціалістичного суспільства. Мистецтво виступає одним із основних інструментів цілеспрямованого формування духовної культури особи. Саме тому взаємодія філософії і мистецтва не може залишатися сферою досліджень лише естетиків, вона потребує творчої співдружності і митців, і естетиків із спеціалістами в галузях діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму і історії філософії, етики, наукового атеїзму, логіки наукового пізнання. Це зумовлює актуальність проблематики Всесоюзної теоретичної конференції «Філософія і мистецтво розвинутого соціалізму» (організованої Філософським товариством СРСР та Науковою радою з проблем естетики при Президії АН СРСР), що відбулася 17—19 січня 1979 року в Москві.

Відкриваючи конференцію, президент Філософського товариства СРСР академік Ф. В. Константинов відзначив ту постільну увагу, яку приділяє Комуністична партія розвитку соціалістичної художньої культури, вихованню митців у дусі марксистсько-ленінського світогляду. В постановках ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972 р.), «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972 р.), «Про народні художні промисли» (1975 р.), «Про роботу з творчою молоддю» (1976 р.) та інших були ґрунтовно проаналізовані назрілі проблеми розвитку художньої культури, накреслені конкретні заходи щодо їх розв'язання. Визначним вкладом в розробку важливих питань соціалістичного мистецтва є доповіді і виступи товариша

Л. І. Брежнєва, його книги «Мала земля», «Відродження» і «Ціліна».

Доктор філософських наук, заслужений діяч науки РРФСР А. Я. Зісь у доповіді «Філософське мислення і художня творчість»¹ зосередив увагу на проблемі людини, як основному полі взаємодії філософської і художньої думки. На окремих етапах розвитку філософії, відзначив доповідь, інтерес до проблеми людини виявлявся в різних аспектах: натурфілософському, гносеологічному та ін., але так чи інакше його можна простежити протягом всієї історії філософської думки. Істотною рисою буржуазної культури, зокрема мистецтва, є їх залежність від реакційних філософських течій. Принципово новий характер має співвідношення між філософською і художньою думкою в соціалістичному суспільстві. Філософія марксизму-ленінізму і мистецтво соціалістичного реалізму виступають сферами, що виражають, кожна відповідно до своєї специфіки, самосвідомість передових сил сучасного суспільства, насаперед робітничого класу.

Філософія і мистецтво взаємозбагачують одне одного в процесі освоєння дійсності. Але взаємодію між ними не можна зводити лише до зовнішнього впливу, до, так би мовити, взаємного цитування. Не слід обмежувати її й тільки сферою спеціальних літературних течій, як суто філософських. Адже справжнє мистецтво завжди має філософський зміст. Йдеться лише про різний спосіб (залежно від жанру мистецтва, творчої індивідуальності художника) вираження філософських ідей. Філософські роздуми здебільшого знаходять своє опосередковане відображення в підтексті, художньо образній тканині твору.

Зв'язок між філософською думкою і художньою творчістю, підкреслив А. Я. Зісь, виявляється в певній спільності їх предмета, способу освоєння дійсності й функцій, які виконують вони в суспільстві. Серед проблем, що становлять спільний інтерес як для марксистсько-ленінської філософії, так і нашого мистецтва, першорядне значення має висвітлення естетичних аспектів соціалістичного способу життя. Великою мірою мистецтвознавство, художня критика сприяють усвідомленню їх власної суті.

В обговоренні доповіді взяли участь представники творчої громадськості, нау-

¹ Повний текст доповіді був опублікований в ж. «Вопросы философии» — Див.: Зісь А. Я. Философское мышление и художественное творчество. — Вопросы философии № 11, 1978, с. 123—135.

ковці Москви і численних наукових центрів країни.

У відповіді першого заступника міністра культури СРСР доктора філологічних наук Ю. Я. Барабаша «Культура і всебічний розвиток особи» йшлося про роль мистецтва в системі соціалістичної культури. Мистецтво, підкреслив він, незамінне як засіб виховання гармонійної особи, воно може і повинно відіграти важливу роль у ліквідації негативних наслідків професійної спеціалізації, в подоланні звуженого розуміння інтелекту лише як інформованості. Ю. Я. Барабаш зауважив, що високий рівень професійної підготовки подекуди поєднується з нерозвинутими естетичними смаками, тимчасом як активність в естетичній сфері може поєднуватися з громадською пасивністю. Сучасний рівень нашого суспільного розвитку, наголосив доповідач, потребує науково обгрунтованого управління процесом формування всебічно розвиненої гармонійної особи. А таке обгрунтування неможливе без глибокого вивчення потреб населення в культурі, наукової розробки критеріїв соціальної ефективності культури як процесу виробництва, розповсюдження і споживання культурних цінностей.

У зв'язку з цим важливим є питання про громадянську відповідальність митця. На ньому докладно сплилися доктор філософських наук А. Г. Дубровін. «Свобода думки», про яку галасують буржуазні ідеологи, за умов буржуазного суспільства є мимною. Суть питання полягає не тільки в тому, щоб «вільно мислити», а насамперед у тому, щоб вільно жити, що забезпечується саме соціалістичним суспільним устроєм.

Доктор філологічних наук Б. С. Мейлах (Ленінград) розповів про діяльність Комплексної ради у справі вивчення художньої творчості.

Відображенню соціалістичного способу життя в літературі і мистецтві, а також розкриттю ролі художньої культури у формуванні і дальшому утвердженні соціалістичного способу життя був присвячений виступ доктора філософських наук Д. Ф. Козлова.

Доктор філософських наук М. С. Каган (Ленінград) підкреслив, що питання про взаємозв'язок філософії і мистецтва — одне з фундаментальних в історії культури. У філософії марксизму-ленінізму мистецтво розглядається як необхідна, невід'ємна складова частина культури. Тому художню творчість, її специфіку й закономірності розвитку повинні досліджувати не лише естетики, а й представники всіх галузей філософської науки.

Аксіологічним аспектам філософії і мистецтва присвятив виступ доктор філософських наук Л. Н. Столович (Тарту). Він піддав критичі однобічності сциєнтистського зведення філософії до теорії пізнання. Своєрідність художнього мислення порівняно з науковим аналізував у своєму виступі доктор філософських наук С. Х. Раппопорт. Він відзначив синтетичний характер худож-

нього мислення. Переведення духовної дії в практичний план потребує розв'язання і пізнавальних, і проектних і ціннісно-орієнтаційних завдань.

Кандидат філософських наук О. М. Целмс (Рига) розкрила роль естетики як сфери, що опосередковує вплив філософії на мистецтво.

Значна увага на конференції була приділена з'ясуванню зв'язку художніх традицій з інтернаціоналізацією радянської художньої культури та освоєнням класичної мистецької спадщини. Цій проблематиці присвячено співдоповіді Народного артиста СРСР, лауреата Ленінської та Державних премій Г. О. Товстогонова (Ленінград). Доктор філософських наук Г. З. А. пресян підкреслив необхідність всебічного вивчення взаємодії двох складових частин соціалістичної художньої культури, які можна визначити як «минуле» і «нове». Прогрес художньої культури неможливий без систематичного освоєння досягнень минулого. Л. Б. Подгорних (Томськ) сплилася на питання про відношення художньої культури розвинутого соціалізму до мистецької спадщини минулого, спираючись на досягнення історичної науки.

Доктор філософських наук М. І. Княшенко присвятив свій виступ питанням діалектики інтернаціонального і національного в художній культурі розвинутого соціалізму.

Проблема національних традицій і інтернаціоналізації соціалістичного мистецтва висвітлювалася також у виступах кандидатів філософських наук К. Т. Гизатова (Казань), Ф. М. Турсунзаде (Душанбе).

Доктор філософських наук Є. Г. Яковлев відзначив роль художніх традицій, що протистоять тим деформаціям цілісності мистецтва, яких воно зазнає в сучасній буржуазній культурі. В «масовій культурі» буржуазного суспільства штучно гальванізуються міфологічні традиції далекого минулого. Такі «нові міфи» буржуазного суспільства не мають нічого спільного з тим досвідом багатьох поколінь, що входив до складу стародавньої міфології. Новий «міф» — це лише спекуляція на суспільних ілюзіях. Здобутки ж стародавніх фольклорних традицій підійшли для сучасного мистецтва. Свідченням цьому є творчість Чингіза Айтматова, Іллі Глазунова та ін. Актуальність цих питань зумовила інтерес учасників конференції до проблем народної художньої творчості і самодіяльного мистецтва, яким присвятили свої виступи кандидатів філософських наук Л. Г. Сафонова (Вороніж), кандидатів філософських наук О. І. Косарева (Саранськ).

Доктор філософських наук В. І. Мазєпа (Київ) сплилися на деяких питаннях співвідношення художньої і естетичної культури у сфері сприймання і засвоєння художніх цінностей. Естетичні ідеали, норми, погляди, смаки тощо є соціально-психологічною та гносеологічною основою адекватного

сприймання світоглядно-філософського, ідейно-політичного, морального, пізнавального змісту мистецтва, отже, становлять невідмінну умову ефективності ідейно-виховного впливу художньої культури на людину. В свою чергу, художня культура — важливий інструмент формування і управління естетичною культурою. Тому в умовах розвинутого соціалізму досягнення гармонійної відповідності художньої і естетичної культури виступає одним із першорядних завдань культурного будівництва, що забезпечує підвищення ролі мистецтва в комуністичному вихованні. Філософсько-методологічною основою дослідження взаємодії художньої і естетичної культури є марксистська теорія діяльності. В. І. Мазепа доповів про основні напрями естетичних досліджень на Україні, розповів про роботу секції естетики Українського відділення Філософського товариства СРСР.

На конференції йшлося також про специфіку естетичного виховання в умовах розширеного культурного обміну із зарубіжними країнами. У виступах доктора філософських наук М. Ф. Овсянникова, кандидатів філософських наук В. К. Соколова (Владивосток) і О. М. Карцевої та інших значну увагу було приділено критиці буржуазної естетики, буржуазного «масового мистецтва» і «масової культури». Доктор філософських наук М. Ф. Овсянников заклав всібічно використовувати нищівну критику модерністської декадентської культури, якій вона була піддана в творах прогресивних митців минулого, зокрема в творчості Томаса Манна.

Кандидат філософських наук Є. П. Юровська (Ленінград) вказала на деякі нові тенденції у ставленні сучасної буржуазної естетики до мистецтва. Критика культури з погляду мистецтва, властива «келтарним» естетичним концепціям минулого, доповнюється сьогодні критикою самого мистецтва. Феноменологи, зокрема, М. Дюфрени, засуджують «логоцентризм»

такого мистецтва, яке однобічно адресується до інтелекту.

Теоретичним питанням художньої критики були присвячені виступи доктора філософських наук Ю. Б. Борева, кандидатів філософських наук А. Ю. Андрушківця і К. А. Стошкуса (Вільнюс).

Кандидат філософських наук К. П. Шудра (Київ) зауважила, що взаємозв'язок мистецтва і філософії яскраво виявляється у видозміні функцій сучасного мистецтва, на яких позначаються історичні соціокультурні обставини, суспільно-естетичні потреби, взаємозв'язок з іншими сферами суспільної свідомості і формами культури. В суспільстві зрілого соціалізму посилюється потреба у ціннісно-орієнтаційному мистецтві. Отже, зростає роль евристично-спонукальної, прогностичної функції мистецтва.

Проблему естетичного ідеалу радянського мистецтва висвітлила кандидат філософських наук Н. О. Ястребова. На конференції виступили також кандидати філософських наук В. М. Ксенюфонов, Н. М. Альошина (Горький), І. М. Гуткіна (Саратов), Н. Б. Маньківська.

Учасники конференції відзначили, що і філософія, і художня культура соціалістичного суспільства покликані сприяти універсальному розвитку людських потреб, посиленню влади людини над зовнішньою і власною природою, вихованню гармонійної, всебічно розвинутої людини, багатої у всіх своїх думках, почуттях і вняхах.

Художня культура соціалістичного суспільства органічно потребує постійного зв'язку з філософською культурою. Об'єднавши свої творчі зусилля, філософи і представники художньої інтелігенції соціалістичного суспільства сприятимуть дальшому вдосконаленню процесу формування нової людини.

В роботі конференції взяв участь відповідальний працівник ЦК КПРС, кандидат філософських наук Г. Г. Квасов.

В. С. ФЕДУК, Н. О. ЯРАНЦЕВА

ПЛЕНУМ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО ТОВАРИСТВА СРСР

22 лютого цього року в Одесі відбувся візний пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР, який відзначався широким представництвом (понад 100 учасників: члени правління, голви обласних відділень, завідувачі кафедрами філософії і наукового комунізму).

З доповіддю про підсумки XVI Всесвітнього філософського конгресу (ФРН, Дюссельдорф, вересень 1978 р.) виступив віцепрезидент ФТ СРСР, голова правління Ук-

раїнського відділення ФТ СРСР академік АН УРСР В. І. Шинкарук. Він дав порівняльну характеристику трьох останніх всесвітніх філософських форумів, а потім детально спинився на особливостях Дюссельдорфського конгресу, в центрі роботи якого була тема «Філософія і світоглядні проблеми сучасної науки». Сама ця тема, з огляду на властивий марксистсько-ленінській філософії союз з природознавством, дозволила переконаливо продемонструвати

творчий і евристичний характер діалектико-матеріалістичного світогляду. Це виявилось у постановці і розкритті важливих проблем, пов'язаних з узагальненням історичного досвіду, досягнень і перспектив розвитку сучасної науки. Велику увагу привернули виступи на конгресі видатних радянських природодослідників — академіків В. А. Амбарцумяна, В. М. Глушкова, М. П. Дубініна, членів-кореспондентів АН СРСР Е. А. Асратяна і Б. В. Ломова, які на прикладах розв'язання ряду актуальних проблем сучасного природознавства показали евристичну значущість діалектико-матеріалістичної методології для розвитку сучасної науки.

В. І. Шинкарук сарактеризував також ту ситуацію, що, як можна зрозуміти з роботи конгресу, склалася в сучасній буржуазній філософії. Панівні позиції в ній посів епістемологічний релятивізм, що протидіє на філософське осмислення історії розвитку науки і структури наукового знання. Висновки, що випливають з такого підходу, полягають у запереченні об'єктивної істини, яке прибирає форму гносеологічного плюралізму. Останній — як засвідчили виступи буржуазних ідеологів на конгресі — править за філософську основу політологічної концепції «плюралістичного суспільства». Тому одним з основних напрямів критики сучасної буржуазної філософії, підкреслив доповідач, нині має бути розвінчання епістемологічного релятивізму. Умовою ефективності такої критики є дальша конструктивна розробка матеріалістичної діалектики як науки, її вчення про істину.

Якщо підсумувати загальне враження, зазначив В. І. Шинкарук, буржуазній філософії не вдалося взяти реванш за поразку на попередньому Всесвітньому філософському конгресі у Варні (НРБ).

Заступник голови правління Українського відділення Філософського товариства СРСР доктор філософських наук О. С. Оніщенко проаналізував у своїй доповіді роботу Українського відділення в 1978 р. і виділив основні напрями діяльності правління, обласних відділень і секцій на 1979 р.

Йшлося, зокрема, про те, що за безпосередньою участю Українського відділення проведено 6 конференцій і нарад, у тому числі дві всесоюзні конференції. Здійснений конкурс публікацій з проблем розвинутого соціалізму, залучено багато молодих спеціалістів до участі в V Всесоюзному конкурсі праць молодих учених із суспільних наук.

Однак, відзначив доповідач, у роботі правління й обласних відділень є ряд недоліків, для виправлення яких потрібно, крім усього іншого, налагодити регулярну інформацію первинних організацій про наради й конференції з питань філософії і наукового комунізму, які мають відбутися в нашій країні, а також про зміст малотиражних збірників, рефератів, перекладів і аналітичних оглядів, що надходять до бібліотеки Інституту філософії АН УРСР. На-

лежить також значно активізувати координаційну роботу правління й обласних відділень, контроль за виконанням зведеної тематики досліджень з філософії і наукового комунізму на 1976—1980 рр., розгорнути підготовку до складання такої тематики на наступну п'ятирічку. Тут значне навантаження припадає на створенні при правлінні секції, діяльність яких зорієнтована за основними напрямками філософської науки. Їм належить підготувати аналітичні огляди стану розробки відповідної проблематики. Вони покликані здійснювати апробацію концепцій майбутніх дисертацій і книжок, узяти під свій контроль видання філософської літератури.

Нині основні напрями діяльності обласних відділень, наголосив доповідач, такі: пропагандистсько-лекційна робота серед населення, допомога студентству і дисертантам, дослідна і видавнича діяльність. Найкраще стоять справи в Запорізькому, Львівському й Дніпропетровському відділеннях.

Потрібно налагодити активну взаємодію первинних груп, провадити спільні засідання, обговорювати теоретичні доповіді, концепції майбутніх праць, на ділі допомагати молодим дисертантам. Негативним є той факт, що обласні відділення самоусунулися від контролю за виконанням зведеної тематики досліджень, не практикують обговорення виданої філософської літератури, не виявляють ініціативи у проведенні спільно з товариством «Знання» Днів філософської науки. Доповідач особливо наголосив на тому, що відділи і групи Товариства повинні взяти активну участь у заходах, присвячених 70-річчю видання ленінської праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм», 110-річчю з дня народження В. І. Леніна, 325-річчю возз'єднання України з Росією. Великі завдання стоять перед обласними відділеннями у справі організації мережі методологічних семінарів для творчої і науково-технічної інтелігенції. Не всі можливості використані і в залученні до Товариства нових членів.

Вчений секретар Українського відділення ФТ СРСР В. І. Кузнецов сплинувся у своєму виступі на фінансово-господарській діяльності відділення у 1970 р., доповів про основні намітки кошторису відділення на 1979 р. Було підкреслено, що в Київському, Кіровоградському, Одеському, Сумському і Херсонському відділеннях склалося незадовільне становище із сплатою членських внесків, несвоєчасно подаються кошториси доходів і витрат.

На пленумі були розглянуті організаційні питання. Заступниками голови правління обрані й уведені до складу бюро заступник директора Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук В. П. Іванов і декан філософського факультету КДУ, професор, доктор філософських наук І. Ф. Надольний.

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ В РОСІЇ

Радянське суспільствознавство багате на цікаві й оригінальні праці з історії розвитку вітчизняної суспільної думки. Однак ще й понині відчувається нестача узагальноючих досліджень з історії російської соціологічної думки дожовтневого періоду.

Істотним внеском у розв'язання цієї проблеми є нещодавно видрукована колективна монографія «Соціологічна думка в Росії»* під редакцією члена-кореспондента АН СРСР Б. О. Чагіна. Це — фундаментальна праця групи вчених, яка містить докладний критичний аналіз поглядів представників натуралістичного, суб'єктивістського, плюралістичного, релігійно-ідеалістичного та інших напрямів в російській немарксистській соціології.

Неодмінним елементом наукового історико-суспільствознавчого дослідження є розкриття конкретно-історичної зумовленості процесів розвитку суспільної думки. Авторі монографії показують вплив таких об'єктивних факторів, як становлення промислового виробництва в Росії, переростання дімонополістичного капіталізму в імперіалізм, перетворення російського пролетаріату з «класу в собі» на «клас для себе», поширення марксизму, створення РСДРП, — на ідеологічні процеси. Разом з тим вони з'ясовують місце напрямів, течій і шкіл немарксистської соціології в комплексі суспільних процесів того часу.

Значне місце у книзі посідає критичний аналіз методологічних основ російської немарксистської соціології. Цей аналіз здійснюється на ґрунті глибокого вивчення методологічних аспектів критики її В. І. Леніна.

У праці розкрито ідеалістична обмеженість методологічних і світоглядних установок, на основі яких немарксистські соціологи намагались знайти розв'язання як кардинальних проблем розвитку суспільства, так і питань історичного генезису самої соціології.

У монографії перекопливо показується, що розуміння буржуазними і дрібнобуржуазними соціологами Росії основних загальносоціологічних проблем було ідеалістичним. Зокрема, вони неправильно розв'язували питання про співвідношення біологічного і соціального, значення суб'єктивного і об'єктивного факторів в суспільному розвитку, про співвідношення культури і прогресу, національно-специфічного і загально-

людського в суспільно-історичних процесах тощо.

Автори відзначають, що російська немарксистська соціологія загалом слідувала західноєвропейській буржуазній соціально-філософській думці. Водночас вона характеризувалась певними особливостями, пов'язаними з конкретно-історичними умовами розвитку нашої країни.

На деяких ідеях російської немарксистської соціології, підкреслюється в рецензованому дослідженні, спекулює і сучасна буржуазна соціологія. Це, наприклад, ідеї Л. І. Мечникова про визначальний вплив навколишнього середовища на суспільні відносини людей; абстрактний, позачасовий розгляд соціального розвитку М. К. Михайловським, розроблена ним проблема наслідування як причини руху мас, а також його уявлення про «героя і натовп»; думки Г. П. Зеленого про застосування в соціології теорії умовних рефлексів (ці ідеї згодом дістали назву «рефлексології», а ще згодом — «біхевіоризму»); погляди М. Я. Данилевського на взаємодію національних культур в ході історії.

Центральне місце в книжці посідає аналіз таких проблем: немарксистська соціологія і революційний рух в Росії; критика В. І. Ленінін і Г. В. Плехановим російської немарксистської соціології.

Дослідники відзначають, що російська немарксистська соціологія, яка виникла в 60-х роках на теоретичній базі західноєвропейського ідеалізму, інститується в умовах інтенсивного капіталістичного розвитку країни. Ідеологією значної частини російських немарксистських соціологів був тоді буржуазний демократизм і лібералізм. Представники російської немарксистської соціології того часу теоретично виражали вимоги зміни наявних у відсталій Росії суспільних умов відповідно до потреб і інтересів російської буржуазії. Тому-то в багатьох ідеологічних конфліктах бурхливого передреволюційного півстоліття вони виступали переважно як опозиціонери або навіть критики самодержавного ладу. Велику увагу автори приділяють виявленню ставлення російських немарксистських соціологів до завдань революційної боротьби прогресивних сил країни протягом цього часу.

В атмосфері зростаючого загального невдоволення соціально-політичними порядками в країні, в періоди всіх загальноросійських революційних ситуацій (три з яких переросли в соціальні революції) стимулюючими чинниками розвитку немарксистської соціології, як справедливо вважають автори, були: ускладнення соціальної

* Див.: Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX — начала XX века. — Л.: Наука, 1978. — 416 с.

структури, насамперед неухильне кількісне і якісне зростання робітничого класу і інтенсивне піднесення його революційності, швидке нагромадження нового суспільного досвіду прогресивними класами російського суспільства мірою розкладу старого ладу і його ідеології.

З'ясовуючи специфіку цього процесу, автори монографії порушують і досліджують питання про ставлення представників усіх основних напрямів, течій і шкіл російської немарксистської соціології до капіталізму. Вони вирізняють два основні підходи, характерні для російських немарксистських соціологів: негативне ставлення до західноєвропейського капіталізму і віра в те, що «свого», російського капіталізму не буде (такі погляди типові, зокрема, для народників); буржуазний апологізм, заклик керуватися цінностями буржуазного суспільства, що склалися на Заході, йти на «внучку» до капіталізму (це властиве для «легальних марксистів», деяких інших представників немарксистської соціології в Росії). Відповідно до таких соціально-класових позицій російські немарксистські соціологи розв'язували й питання про суть і перспективи революції в Росії. Автори показують, що представниками російської немарксистської соціології були і ортодоксальні антимарксистки, і борці вільного руху, і попередники, і союзники соціал-демократії. Дослідники підкреслюють, що на різних етапах розвитку революційного процесу в країні спектр поглядів немарксистських соціологів на революцію був досить широким. Для реакційних російських соціологів характерне пансько-елітаристське «пояснення» революційного процесу, як вияву «патології» і «знижкої психології натовпу» (К. М. Милорадович, П. Ф. Лілієнфельд); апокаліптична бозьня революції, яка є нібито «згубним процесом псування, роздвоєння суспільства» (М. О. Бердяев) та ін. Звичайно, серед немарксистських соціологів Росії були й прогресивніші порівняно із згаданими. Одні з них ратували «за революцію без насильства» (С. М. Соловйов), інші визнавали революцію рухом вперед, але... «в неприродній формі» (М. М. Ковалевський). Нарешті, певна частина немарксистських російських соціологів, зокрема народники 70-х років, анархісти і окремі представники «суб'єктивної школи» соціології, розглядали соціальну революцію як закономірний і необхідний момент суспільного розвитку. Як бачимо, спектр поглядів російських немарксистських соціологів на соціальну революцію досить широкий. Проте навіть найпрогресивніші з них, зазначається у книжці, не піднесли до наукового розуміння причин і сутності соціальної революції. Таке розуміння можливе лише з позицій марксизму-ленінізму.

В усій багатоманітності поглядів, характерних для немарксистських російських соціологів, автори виділяють і особливо ретельно аналізують концепції тих із них, які

вважали соціальною революцію важливим і неодмінним компонентом розвитку суспільства (М. О. Бакуїна, П. О. Кропоткіна, П. М. Ткачова, П. Л. Лаврова, М. К. Михайловського, М. М. Ковалевського та ін.) і чия теоретична та практична діяльність мала певне значення для російського і всесвітнього революційного процесу.

Розглядаючи наукову спадщину і політичні погляди російських немарксистських соціологів, автори здійснюють конкретний соціально-класовий аналіз ідеологічних позицій цих теоретиків, чітко розмежовують ті, що не позбавлені прогресивності, і реакційні. Наслідком суперечливості цих позицій було те, що після поразки революції 1905 року багато які з немарксистських соціологів стали фундаторами і діячами реакційних буржуазно-монархічних партій, а після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виявились у таборі контрреволюції.

Автори монографії наголошують, що важливою, неодмінною умовою плідного наукового дослідження немарксистської соціології у Росії є глибоке вивчення і ефективне використання ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна. У книжці підкреслюється, що В. І. Ленін, розробляючи діалектико-матеріалістичну методологію наукового аналізу ідейної спадщини минулого, виходив: 1) із спадкоємності всього прогресивного у знанні; 2) з безперервного прирощення, прогресу знання; 3) з класово-партійної оцінки суперечливого процесу соціального пізнання (с. 385). Ленінські методологічні принципи оцінки немарксистської соціології мають величезне значення для з'ясування широкого кола теоретичних проблем, що безпосередньо пов'язані з дальшим розвитком теорії наукового комунізму, з практичними завданнями революційного руху, з питаннями революційної стратегії і тактики, класової боротьби та соціальної революції.

У монографії також аналізується та критична оцінка, яку дав концепціям і поглядам російських немарксистських соціологів Г. В. Плеханов. Відзначаючи позитивні елементи плеханівського підходу до цих концепцій, автори водночас зазначають, що перехід Г. В. Плеханова на меншовницьку політичну позицію не міг «так чи інакше не позначитися на його загальносоціологічних поглядах, передусім у галузі теоретичних проблем, які найближче були пов'язані з політикою (питання класової боротьби, держави, війни та ін.)» (с. 382—383). У зв'язку з цим акцентується увага (див. с. 301, с. 383, с. 396—398 та ін.) на тому, що уже в ленінських працях 90-х років XIX—початку першого десятиліття XX ст. розроблено і всебічно обґрунтовано методологічні засади дослідження ідейної спадщини минулого, відмінні від поглядів Г. В. Плеханова та інших теоретиків II Інтернаціоналу. Якщо Плеханов, розглядаючи немарксистські соціологічні системи, обмежувався критикою їх «нерозумності», нелогічності, показом невігластва і обскурантизму їх пред-

ставників, то В. І. Ленін завжди ішов далі, поєднуючи теоретичний аналіз із з'ясуванням ідеологічних і політичних завдань даного моменту об'єктивного відривання соціальної революції. Творчо застосовуючи і розвиваючи марксистську теорію, В. І. Ленін зміг правильно визначити місце російської немарксистської соціології в ідеологічній боротьбі періоду відривання соціалістичної революції в Росії в контексті розвитку світової суспільної думки тієї епохи.

Характеризуючи окремі недоліки рецензованої монографії, відзначимо, що деякі важливі теоретичні питання аналізу немарксистської російської соціології залишилися поза увагою її авторів або розглянуті по-

біжно. Зокрема, можна побажати, щоб у процесі дальшого дослідження була ширше розгорнута критика ідеологічних поглядів есерів, меншовиків і кадетів, конкретніше розкрита розбіжність між їх теоретичними лозунгами і практичною діяльністю в умовах революційної ситуації та соціальної революції.

Загалом же рецензована праця містить ґрунтовний аналіз немарксистської соціології в Росії і, гадаємо, викличе великий інтерес у фахівців з даного питання — філософів та соціологів, а також у широкого кола суспільствознавців та пропагандистів.

I. М. ВАРЗАР

ДІАЛЕКТИКА ФОРМУВАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Дослідження закономірностей формування комуністичного світогляду, вивчення і розкриття історичного досвіду, основних напрямів, методів і форм ідейно-виховної роботи Комуністичної партії Радянського Союзу є одним із актуальних завдань, які стоять перед радянськими суспільствознавцями.

Значна увага цим питанням приділяється на сторінках рецензованої монографії*, в якій авторський колектив ставить на меті «розкрити сутність світогляду, основні форми людської діяльності і шляхи соціалізації особи, принципи і структуру комуністичного світогляду» (с. 7).

Спираючись на марксистсько-ленінську методологію дослідження соціальних процесів, на положення і висновки XXV з'їзду КПРС, інші партійні документи, автори послідовно показують, що формування комуністичного світогляду здійснюється на основі урахування економічних, соціально-політичних і культурно-духовних факторів розвитку особи. Важливим засобом формування комуністичного світогляду, як підкреслюється у книзі, є розвиток соціалістичного способу життя. Соціалістичний спосіб життя, зазначають автори монографії, сприяє дедалі повнішому розкриттю творчих здібностей людини, виступає однією з головних умов її всебічного розвитку, утвердження комуністичного світогляду.

Сутність комуністичного світогляду розкривається у монографії як сплав знання, переконання і практичної дії. Автори цілком слушно стверджують, що знання перетворюються у невід'ємний елемент світогляду лише тоді, коли вони органічно поєдну-

ються з особистими переконаннями, з внутрішніми мотивами практичної дії особи. Тому ідейно-виховна робота спрямовується на формування в особи такої системи поглядів на світ, в якій знанням закономірностей розвитку об'єктивної дійсності відповідає б активна життєва позиція.

Автори монографії докладно спiniaються на дослідженні принципів і структури комуністичного світогляду. Передусім вони показують, що тільки марксизм-ленінізм є справді науковим світоглядом. Висвітлюючи питання про місце і значення діалектичного та історичного матеріалізму, політекономії і наукового комунізму в системі комуністичного світогляду, автори переконливо доводять, що марксизм-ленінізм як наукова теорія суспільного розвитку, як ідеологія і революційний світогляд робітничого класу є цілісною системою поглядів на світ, яка характеризується науковою об'єктивністю.

Змістовним аналізом відзначається розділ монографії, присвячений гуманізму і оптимізму як характерним особливостям світогляду нової людини. Автори піддають аргументованій критиці ідеї абстрактного гуманізму, які проголошують представники сучасного правого і «лівого» ревізіонізму. У праці розкриваються соціально-економічні основи і реакційна сутність буржуазних теорій суспільного прогресу, їх песимістичність і утопізм, спорідненість із релігійно-містичними вченнями про безперспективність і абсурдність людського буття.

Даний розділ, на нашу думку, набув би більшої стрункості і пзнавальної цінності, якби в ньому було проведено філософсько-соціологічний аналіз історії формування комуністичних ідеалів. Це дозволило б також повніше схарактеризувати комуністичний світогляд як узагальнення і збереження всього пайціннішого, що вироблене поперед-

* Формирование мировоззрения нового человека / М. М. Парняк, С. Н. Баранович, И. В. Валько и др.—К.: Политиздат Украины, 1977.—247 с.

ною філософською і суспільно-політичною думкою.

Грунтовно розглядаються у книзі питання, пов'язані з соціалістичним інтернаціоналізмом і патріотизмом. Автори звертають увагу на те, що формування комуністичного світогляду й інтернаціоналістично-патріотичних рис радянських людей становить єдиний діалектичний процес. Радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, підкреслюється у праці, виховуються у трудящих всією соціалістичною дійсністю: інтернаціоналізацією всіх суспільних відносин, ідейно-політичною єдністю радянського народу, зміцненням братерських зв'язків з соціалістичними країнами, з трудящими усього світу. Велике місце у вихованні цих важливих рис радянського способу життя належить цілеспрямованій ідейно-виховній роботі партії.

Сила і дієвість радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, високі моральні риси радянських людей повною мірою розкриваються у боротьбі за здійснення планів, накреслених XXV з'їздом КПРС. Тому автори монографії приділили значну увагу висвітленню ролі трудових колективів, соціалістичного змагання у патріотичному й інтернаціональному вихованні. Але маємо зазначити, що тут потрібно було повніше використати конкретний фактичний матеріал.

Велике місце у монографії посідають питання, які стосуються особливостей формування комуністичного світогляду. Світогляд нової людини, зазначають автори, може бути вироблений лише на основі успадкування революційного досвіду, оволодіння знанням про розвиток природи і суспільства, перетворення знань у переконання, ціннісні установки і втілення останніх у норми поведінки. У книзі висвітлюється діяльність партії по ідейному вихованню трудящих, показана роль у цьому процесі системи партійного навчання, Рад народних депутатів, профспілок, комсомолу, трудових колективів, органів масової інформації. Автори звертають особливу увагу на місце і значення критики і самокритики у процесі кому-

ністичного виховання трудящих як могутнього засобу підвищення творчої активності. Саме критика і самокритика виявляють ступінь громадянськості особи, рівень її переконаності, силу ідейного гарту, уміння об'єктивно оцінити ситуацію — тобто всього того, що характеризує світогляд людини.

На позитивну оцінку заслуговує розгляд в контексті комуністичного світогляду поняття віри. На думку авторів монографії, матеріалістичне осмислення цього поняття дає змогу відобразити морально-психологічний аспект переживання індивідом майбутнього, розкрити відмінність комуністичної переконаності від релігійного фанатизму.

Рецензованій монографії властиві окремі недоліки: неточності, повтори, недостатній аналіз ряду проблем. Так, повтори зустрічаються на с. 30, 144—145, 197; на с. 80, 127. Іноді по-різному тлумачаться одні і ті самі питання. Наприклад, на с. 114 зазначається, що «життя в його цілісності і історичній необхідності може становити предмет найвищого інтересу людини, а тим самим визначити і сутність самого естетичного ідеалу», а на с. 161 натрапляємо на таке: «Естетика передбачає розкриття загальних закономірностей естетичної діяльності суспільства, і передусім мистецтва як вищої форми її вияву». На наш погляд, надто схематичний поділ на загальні, особливі і окремі умови радянського способу життя. Таке розчленування має певний сенс у дослідженні, проте слід підкреслити не тільки відмінність цих умов, а й їх єдність. Не відповідає структурі третьої глави її останній розділ. Зважаючи на велику роль і значення засобів масової інформації і пропаганди, цей розділ можна було б відокремити і поставити після розділу «Формування світогляду у процесі вивчення марксизму-ленінізму».

Загалом монографія «Формування світогляду нової людини» є серйозним дослідженням, у якому розкривається широке коло складних і актуальних питань, що мають велике значення для теорії і практики комуністичного виховання.

В. П. КЛЮЧНИКОВ, Е. А. ГУРІН

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАНЬ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Дослідження класової структури соціалістичного суспільства, має, як відомо, велике значення для теорії і практики комуністичного будівництва.

Зазначена проблема останнім часом привертає велику увагу філософів, соціологів, економістів та інших представників суспільних наук. Важливі питання, пов'язані з вивченням соціальної структури розвинутого

соціалістичного суспільства, розглядаються, зокрема, у монографії М. М. Мокляка*.

Автор зосереджує увагу на малорозроблених проблемах дослідження соціально-

* Мокляк Н. Н. Соціально-професійно-нальні перемещення на соціалістичному підприємстві. — Київ: Наукова думка, 1977. — 142 с.

професійних переміщень на рівні соціалістичних виробничих колективів, з'ясовуючи зміни, що сталися в соціальній структурі суспільства в цілому та в його окремих підрозділах зокрема, і їх вплив на процеси соціальної мобільності, соціально-професійних переміщень трудящих. Він розглядає зближення класів і соціальних груп як передумову соціально-професійних переміщень.

В соціалістичному суспільстві, слушно підкреслюється в книжці, «зближення класів, соціальних груп і прошарків значною мірою реалізується через механізм процесів соціальної мобільності та її різних форм» (с. 30).

Автор розкриває особливості соціальної мобільності на рівні промислових підприємств, які є основною структурною одиницею соціалістичної промисловості і важливим соціальним осередком суспільства. Вивчення об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовлюють функціонування і розвиток соціальної структури промислового підприємства, допомагає з'ясувати значення і роль механізмів, які сприяють становленню соціальної однорідності соціалістичного суспільства.

У соціологічній літературі, відзначається у книжці, термін «соціальна мобільність» тлумачиться інколи недосить строго і неоднозначно, використовується для характеристики різних за змістом явищ. З соціальною мобільністю часом отождоюють соціальні переміщення, соціальне зростання, міграцію, плинність кадрів тощо. Останнім часом набули поширення терміни «соціальні переміщення» та «соціальна рухомість». Поділяючи думку М. М. Руткевича і Ф. Р. Філіповича, автор віддає перевагу терміну «соціальне переміщення» як такому, що відображає специфіку досліджуваного процесу.

На великому соціологічному матеріалі він доводить, що термін «соціальна мобільність» охоплює широке коло суспільних змін (рухомість, динамічність в соціальній структурі тощо) і уточнюється за допомогою вужчих за змістом понять — «соціальні переміщення» та «соціальне зростання».

В книжці розкривається принципова відмінність марксистсько-ленінського розуміння соціальної структури суспільства від буржуазних концепцій стратифікації, характерною рисою яких є намагання підмінити соціальну мобільність професійною.

У буржуазній соціології, відзначає автор, соціальна мобільність розглядається у відриві від виробничих відносин і класової структури суспільства, тут нехтується якісний аналіз зазначеного явища.

Значну увагу М. М. Мокляк приділяє аналізу механізму дії об'єктивних і суб'єктивних факторів соціальних переміщень. До об'єктивних факторів соціальної мобільності автор залічує явища соціального, економічного, технічного, демографічного, соціально-психологічного порядку, тобто ті, які істотно впливають на реальні процеси соціальної мобільності. В умовах соціалізму ці різнопорядкові фактори діють не ізольо-

вано, а в комплексі. Наприклад, технічний прогрес і культурно-технічний рівень трудящих — явища взаємопов'язані і взаємозалежні. Але процеси соціально-професійних переміщень залежать не лише від техніко-економічного розвитку, а й від морально-психологічного клімату в колективі, наявності зразків, стандартів, норм поведінки — як реальної, так і вербальної, а також від кадрової політики. Остання визначає, крім соціальних переміщень, ще й інший вияв соціальної мобільності — соціальне зростання.

Важливе місце у рецензованій праці посідає розгляд соціалістичного змагання як важливого фактора стимулювання професійно-кваліфікаційного зростання і соціального розвитку трудящих. Відомо, що сила і могутність робітничого класу, його ідейно-політична зрілість та історичний потенціал найбільш повно розкриваються в умовах розвинутого соціалізму. В книжці це показано на прикладі соціалістичного змагання, що виступає «як форма ефективного самовираження особистості, як засіб виробничої і соціальної активності, як стимул інтенсивного прагнення до самовдосконалення і вдосконалення свого соціального оточення» (с. 81—82).

Розглядаючи співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів соціальної мобільності за соціалізму, автор підкреслює значення політики КПРС і Радянської держави, спрямованої на те, щоб сприяти дальшому підвищенню добробуту радянських людей, поліпшенню умов їх праці і побуту, значному прогресу охорони здоров'я, освіти, культури — всьому, що сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особистості, удосконаленню соціалістичного способу життя. Зростання матеріального добробуту при переході з однієї соціальної верстви до іншої як значний стимул соціальних переміщень розглядається саме через призму вдосконалення соціалістичного способу життя. Але, підкреслюється у книжці, матеріальні стимули потрібно правильно використовувати, оскільки вони можуть не тільки виступати стимулом соціального переміщення, а й утруднювати його.

Усі зазначені аспекти питання про соціальну мобільність М. М. Мокляк розкриває на рівні промислового підприємства. На основі конкретно-соціологічного аналізу соціально-професійних переміщень він провадить думку, що типологізація працівників має відображувати не тільки професійно-кваліфікаційні, а й соціальні відмінності. Критерієм такої типологізації є характер праці, проте питання про структуру компонентів характеру і змісту праці ще не з'ясоване у спеціальній літературі. Досліджуючи його, автор відзначає зростаючу роль соціалістичних підприємств у розв'язанні складних суспільних проблем. Нині все більше важливих соціальних завдань нашого суспільства, наприклад такі, як подолання соціальної неоднорідності, неухильне піднесення професійного і духовного рівня трудящих, виховання у трудящих комуністич-

ного ставлення до праці тощо, реалізуються значною мірою саме через соціалістичні підприємства. Потрібно зазначити, що в монографії вдало поєднуються теоретичний та прикладний аспекти вивчення згаданої проблеми.

Предмет дослідження рецензованої книги доволі широкий, багатограний, тому, звичайно, не всі питання, які зачіпає автор, дістали глибоке висвітлення.

Зосереджуючи зусилля на вивченні проблем соціального переміщення, М. М. Мокляк

меншу увагу приділяє з'ясуванню особливостей соціального зростання працівників соціалістичного підприємства, аналізу питань планомірного вдосконалення соціальної структури виробничого колективу тощо.

Загалом же рецензована праця становить цікаве дослідження актуальних проблем соціальної структури суспільства на етапі розвинутого соціалізму у гадаємо, викличе інтерес у фахівців, пропагандистів, усіх тих, хто цікавиться зазначеною проблематикою.

В. І. ГОЛИКОВ, В. В. ФОМИЧЕНКО

ПРОГНОСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МИСТЕЦТВА

Посилений суспільний інтерес до проблем майбутнього диктує потребу у їх всебічному осмисленні. В нашій літературі ці проблеми розробляють естетики, зокрема Н. О. Дмитрієва, Ю. Б. Борев, О. І. Іліаді. Звертається увага на плідність вивчення прогностичного потенціалу мистецтва, розглядаються окремі вияви художнього випередження дійсності в контексті інших питань. Трапляється і скептичне ставлення до передбачувальних можливостей мистецтва, що дістало відображення у працях В. М. Турбіна і Р. Г. Подольного. Заперечення передбачувальної дієвості мистецтва нерідко обґрунтовується його «недостовірністю», «умоглядністю». Саме передбачення зводять лише до наукового прогнозу.

Праця К. П. Шудрі* спеціально присвячена низці актуальних проблем художнього передбачення, з'ясуванню його специфіки і сфери дії. Автор показує складну еволюцію суспільно-художнього процесу, простежуючи, яким чином задовольняються загальнолюдські потреби в художньому передбаченні прийдежного. Засади художньої розвідки майбутнього розглядаються в соціальному контексті, згідно з рівнем художньої свідомості конкретно-історичної доби. Широкий світоглядно-філософський підхід до розв'язання поставленої проблеми дозволяє по-новому подивитися на становлення прогностичного потенціалу мистецтва, глибше розкрити його специфічні особливості.

К. П. Шудря виходить з урахування сутнісних особливостей мистецтва, його здатності творчо відображувати дійсність в її становленні й перспективному розвитку, охоплювати її глибинні рухи. Конструктивний характер художнього пізнання виявляється, як показано в книжці, в орієнтації на можливе й імовірне, у відчутті ще не усвідомлених запитів і потреб епохи.

Докладно висвітлена в рецензованій праці роль естетичного ідеалу, проникливого художнього бачення, продуктивної уяви, асоціативного мислення, інтуїції, які зумовлюють випереджаюче відтворення дійсності у мистецтві. Проте, наголошуючи на дієвості «принципу майбутнього» в процесі художньої творчості, автор чомусь обмежується лише загальними міркуваннями.

Заслуговує на увагу розгляд у монографії питань про специфіку суб'єктивно-об'єктивних відношень у художній діяльності, про діалектичну взаємодію художнього пізнання й переживання світу. Ці питання ще недостатньо вивчені в естетичній науці. Мистецтво як сфера відображення світу людини і людського ставлення до світу, пише автор, — це «унікальний засіб продовження і закріплення соціо-культурного досвіду людства, задоволення потреби у вільній об'єктивній переживанні, проектуванні нових можливостей» (с. 123). Шкода, що, виходячи з такої плідної творчої настанови, автор не дає розгорнутої мотивації висунутих положень.

Є всі підстави погодитися з основною авторською концепцією щодо специфіки художнього передбачення. К. П. Шудря не йде шляхом фактографічної констатації «переднаукових» здогадів, а обґрунтовує якісну відмінність передбачувальних можливостей мистецтва. Дійсно, справа не в окремих випадках «наукової проникливості» мистецтва; важлива передусім його соціальна проникливість, передчуття ним дальших суспільних змін. У центрі уваги художньої творчості — перспективи суспільного самоствердження особистості, осягнення нових соціально-психологічних типів, майбутньої долі людини і людства. Мистецтво не може претендувати на точність наукового прогнозу, але це водночас і не довільне пророкування. До речі, й наукове передбачення не завжди має на меті точне, однозначне визначення очікуваного прийдешнього, в науці також розробляються різноманітні «сценарії майбут-

* Шудря Е. П. Художественное предвосхищение будущего.— К. : Наук. думка, 1978.— 248 с.

нього», подаються його можливі, бажані варіанти. Для мистецтва, як це показує автор книжки, характерні пошуковий, фантастичний і нормативний підхід до розв'язання проблем майбутнього. Відношення «дійсне — можливе» усвідомлюється в мистецтві крізь призму бажаного потенційного буття. Принцип наукової достовірності для мистецтва необов'язковий, але неодмінним є певний соціальний вибір, почуття відповідальності художника. Розв'язуючи це питання, автор відзначає низку критеріїв доцільного вибору майбутнього в мистецтві.

В монографії постійно звертається увага на продуктивно-комунікативні можливості мистецтва, що яскраво виявляються у загальній установці на майбутню поведінку особистості. Це дозволяє розкрити суспільно-перетворювальне значення прогностичної активності мистецтва. В розділі «XX століття і шляхи художнього прогресу» показано, яке соціальне навантаження має прогностична функція сучасного мистецтва, що насамперед зумовлює його ідейно-естетичний вплив. Смісл художнього передбачення, показує автор, не зводиться лише до випереджаючого відображення дійсності мистецтвом. Його здобутки мають здатність готувати людей до сприймання і творення майбутнього (див. с. 6). К. П. Шудря підкреслює, що прогностична функція мистецтва здійснюється через реалізацію суспільно-естетичного ідеалу, який формується в процесі духовно-практичного освоєння дійсності. На відміну від інших форм суспільної свідомості мистецтво відтворює цей ідеал не розсудковими засобами, а дає змогу відчутти, пережити, утвердити його в людських почуттях задовго до реального втілення в дійсності.

Таке завбачення відіграє велике значення у створенні передумов для активної практичної діяльності.

Цікаві міркування автора про сутнісне начало мистецтва, його функціональну визначеність у певних суспільно-історичних умовах. Однак треба було більше уваги звернути на питання про конкретні зв'язки прогностичної функції з іншими його функціями (скажімо, розкрити евристичну цінність прогностичних художніх моделей).

Книжка К. П. Шудрі містить ряд дискусійних тверджень. Принципово важливою для авторської концепції є думка про атрибутивність прогностичної здатності мистецтва, спрямованого на освоєння дійсності за необхідністю і ймовірністю. Але ця теза не здобула у праці розгорнутої мотивації, лише на с. 146 автор говорить про неоднакові можливості для передбачення майбутнього у різних видах мистецтва. Тут, як на наш погляд, слід було ґрунтовніше розглянути конкретні вияви художньої спрямованості у майбутнє, зокрема, за різновидами, жанрами мистецтва, творчими методами. Більш чітке диференціювання прогностичних потенцій різновидів мистецтва дозволило б глибше усвідомити, що зумовлює субстанційне і функціональне у прогностичній місії всієї художньої культури.

Автор піддає гострій критиці буржуазні футурологічні концепції, зокрема Герберта Маркузе, Чарлза Рейча, Жана Фурастьє, Олівина Тоффлера, розвінчує ірраціоналістичні, суб'єктивістські уявлення про провіденціальний дар мистецтва, що обстоюються в працях Роже Гароді, Ернеста Фішера, Герберта Ріда і Гвідо Калоджеро. На значному художньому матеріалі в книжці розкрито гуманістична дїездатність соціалістичного мистецтва, його переваги в революційному перетворенні світу, у формуванні нової людини. Загалом монографія К. П. Шудрі є вагомим внеском у розробку актуальних питань естетичної науки.

І. А. БОНДАРЧУК, А. С. КАНАРСЬКИЙ

ПРО ПРОВЕДЕННЯ КОНКУРСУ СТАТЕЙ З АКТУАЛЬНИХ ПИТАНЬ ТЕОРІЇ МАТЕРІАЛІСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТИКИ

Правління Українського відділення Філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» оголошують конкурс на кращі наукові статті з актуальних проблем теорії матеріалістичної діалектики.

Утверджено журі конкурсу на чолі з головою Українського відділення Філософського товариства СРСР, директором Інституту філософії АН УРСР, головним редактором журналу «Філософська думка» академіком АН УРСР В. І. Шниркумом.

Основна мета конкурсу — активізувати дослідження актуальних проблем теорії матеріалістичної діалектики членами Філософського товариства СРСР та первинними групами товариства.

У м о в и к о н к у р с у:

1. Статті надсилаються під девізом (прізвище автора не зазначається), надруковані у 3-х примірниках з дотриманням усіх вимог, що ставляться до наукових журнальних публікацій.

2. На основному конверті, куди вкладаються три примірники рукопису статті, слід, крім адреси редакції, зазначити «На конкурс» і девіз. Зворотну адресу і прізвище автора тут не вказувати. Разом з рукописом в основний конверт вкладається додатковий закритий конверт, на якому має бути написаний лише авторський девіз. В цьому конверті міститься аркуш, на якому зазначені прізвище, ім'я, по батькові автора, партійність, членство у філософському товаристві СРСР, місце роботи, посада, наукове звання і ступінь, службова та домашня адреси і телефони.

3. Для переможців конкурсу правління Українського відділення філософського товариства СРСР та редакція журналу «Філософська думка» встановили такі премії:

одна перша премія — 150 крб.

дві других — по 100 крб.

три третіх — по 75 крб.

4. Авторні — переможці конкурсу заохочуються також першочерговою публікацією в журналі. За опубліковані в журналі статті виплачується гонорар у встановленому розмірі.

5. Остаточні підсумки конкурсу підбиває журі.

6. Початком конкурсу вважається дата опублікування повідомлення про нього в журналі. Статті на конкурс приймаються до 1 березня 1980 р.

7. Підсумки конкурсу будуть опубліковані в журналі «Філософська думка».

Наші автори

- УРСУЛ**
Аркадій Дмитрович — доктор філософських наук, зав. сектором кібернетики Інституту філософії АН СРСР
- ШАТАЛОВ**
Олександр Трохимович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- ШИНКАРУК**
Володимир Іларіонович — академік Академії наук УРСР, директор Інституту філософії АН УРСР, головний редактор журналу «Філософська думка»
- ШКУРІНОВ**
Павло Семенович — доктор філософських наук, професор Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова
- ІОРДАН**
Михайло Володимирович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- СЕМЕНОВ**
Віталій Меркурійович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- СОХАНЬ**
Лідія Василівна — доктор філософських наук, професор, завідувачий відділом філософських проблем психології Інституту філософії АН УРСР
- ОГАНЯН**
Георгій Артемович — доктор економічних наук, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР
- ЛИСИЙ**
Іван Якович — кандидат філософських наук, доцент Чернівецького державного університету
- БУЛАТОВ**
Михайло Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАХОМОВ**
Юрій Миколайович — доктор економічних наук, професор, заступник директора Інституту економіки АН УРСР
- НИСАНБАЄВ**
Абдумалік Нисанбайович — доктор філософських наук, завідувачий відділом філософських питань природознавства Інституту філософії і права АН КазРСР
- РАДЖАБОВ**
Уллубій Алійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН СРСР
- САБОЩУК**
Анатолій Пантелеймонович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Академії наук Молдавської РСР
- НІКОЛОВА**
Марія — кандидат філософських наук, доцент Академії суспільних наук при ЦК БКП
- НАЙДИШ**
Вячеслав Михайлович — кандидат філософських наук, старший викладач Університету дружби народів ім. П. Лумумби

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.

Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор І. В. Плюта

Здано до набору 18.05.79. Підп. до друку 11.05.79. БФ 24469. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,8. Обл.-вид. арк. 10,41. Тираж 2000 пр. Зам. 9-339.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграф-книга» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3, май—июнь, 1979. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репина, 4.

17

40 коп.

Индекс 74526

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1979, № 3, 1—112